

társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TANULMÁNYOK

- 3 **Kertesi Gábor:** Gazdasági ösztönzők hatása a népesség földrajzi mobilitására 1990 és 1994 között
- 33 **Köllő János:** A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon

MAGYAR VALÓSÁG

- 62 **Gere Ilona:** A cigány nők vállalkozási esélyei
- 75 **Szilvási Léna:** Az örökbefogadásról, másképpen

AZ ÖNKORMÁNYZATOK MUNKÁJÁBÓL

- 86 **Gáthy Vera–Széman Zsuzsa:** A gondoskodó önkormányzat és a voluntáris szektor

ESETEK

- 93 **Mózer Péter:** Ki teszi fel újra a lécezt?

INFORMÁCIÓ

- 104 **Csató Gyula–Kanyik Csaba:** Esőgyerekek Egyesület
- 114 **Rész Levente:** Démoszthenész – Beszédhibások és segítők Országos Érdekvédelmi Egyesülete

Kertesi Gábor

A gazdasági ösztönzők hatása a népesség földrajzi mobilitására 1990 és 1994 között¹

(Település- és körzetszintű elemzés)

A társadalmi egyenlőtlenségek egyik legszembeötlőbb tulajdonsága Magyarországon a térségi különbségek időbeli stabilitása. Akár az egyes régiók fizikai vagy humán infrastruktúráját, akár a munkanélküliséget, akár a helyi gazdaság potenciálját tekintjük, minden területen a regionális rangsorok meglepő állandóságát tapasztaljuk. Vajon a munkaerő és a tőke mobilitása miért nem egyenlíti ki – vagy legalábbis miért nem csökkenti – hosszabb távon ezeket a különbségeket? Ha valahol magas munkanélküliségi szint és ezzel párhuzamosan nyomott bérszint alakult ki, miért nem áramlik pótlólagos tőke a régióba, hogy olcsó munkaerőre támaszkodva valósítson meg kedvező üzleti lehetőségeket? Ha a foglalkoztatás lehetőségei valahol tartósan rossznak bizonyulnak, miért nem vándorolnak el az emberek más, kedvezőbb foglalkoztatási lehetőségeket nyújtó vidékekre?² S ha elvándorolnak, miért nem enyhül a munkanélküliség nyomása a hanyatló vidékeken? Hová vándorolnak be a hanyatló vidékek elvándorlói? És egyáltalán: milyen mértékben reagál az emberek migrációs viselkedése a szorosan vett gazdasági³ ösztönzőkre? Miért nem fokozzák a nagyobb volumenű bevándorlások – feltéve, hogy vannak ilyenek – a fogadó régiók, illetve települések munkanélküliségét? Az alábbiakban a migrációnak, ennek az igen tág elméleti problémának néhány vonatkozását fogjuk közelebbről megvizsgálni.

1 Jelen tanulmány az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium támogatásával készült. Köszönettel tartozom Hegedűs Józsefnek, Köllő Jánosnak, Körösi Gábornak és Tosics Ivánnak a tanulmány korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseikért és statisztikai jellegű tanácsaikért, valamint kutatási asszisztensnek, Daróczy Andornak az adatbázisok összeállításában nyújtott segítségéért.

2 Az Egyesült Államokban például egy-egy regionális foglalkoztatási válság következményei nagyjából 5–7 év alatt elenyésznek, épp a migráció következtében: mivel a válság sújtotta régiókból tömegével költöznek el az emberek, a munkanélküliség nyomása is enyhül. Lásd: Blanchard–Katz 1992. A mikro-szintű okokról lásd: Bartel 1979.

3 A településváltással járó költözésekre sok esetben házasságkötés, illetve közép- és felsőfokú tanulmányok folytatása miatt kerül sor. Természetesen ezekben a döntésekben is szerepet játszhatnak gazdasági ösztönzők, és maguk a döntések is nyilvánvalóan modellezhetők valamilyen költség–haszon kalkulussal segítségével. Mindazonáltal érdemes megkülönböztetnünk ezeket az eseteket azoktól a lakóhely-változtatásoktól, amikor elsősorban a megélhetési lehetőségek, illetve az életminőség területi különbségei következtében költöznek el korábbi lakóhelyükről az emberek.

A migráció definíciója és mérése

A migráció szintjei. A migráció mértéke nyilvánvalóan függ attól, milyen lakóhely-változtatásokat tekintünk vizsgálatunk tárgyának, és hogyan definiáljuk azokat a területi egységeket, amelyek között a költözéseket migrációnak tekintjük. Statisztikai szempontból általában azokat az állandó lakás-változásokat tekintik migrációnak, amelyek során az emberek egy adott településről egy másik településre költöznek.⁴ Regisztrációs okokból a költözések alap-egysége a személy, nem pedig a család vagy háztartás.⁵ A településnél természetesen mélyebb bontásokat is szoktak alkalmazni. Az a kérdés, hogy például Budapest vagy más nagyváros (Miskolc, Győr, Szeged, Debrecen, Pécs) esetében a kerületek közti költözéseket is érdemes-e egymástól megkülönböztetni, az adott kutatási cél alapján dönthető el. Jelen vizsgálódás szempontjából – ahol alapvetően arra keressük a választ, hogy a megélhetési lehetőségek regionális különbségei milyen mértékben befolyásolják az emberek migrációs viselkedését – nem érdemes lemennünk településnél mélyebb szintre. Ugyanakkor az ingázási lehetőségek figyelembevétele miatt a települési szint mellett a településnél nagyobb aggregációs szinteket is célszerű bevonni az elemzésbe. Kézenfekvő elemzési szintnek tűnnek a helyi munkaügyi kirendeltségek körzetei, hiszen ezeknek a körzeteknek a kialakítása során messzemenően figyelembe vették az adott környék közlekedési viszonyait, azt tudniillik, hogy a környékbeli munkanélküliek a lehető legegyszerűbben eljuthassanak a regisztráló központ irodájába. Minthogy úgy gondoltuk, hogy az el-, illetve beköltözések szempontjából igen lényeges különbségek vannak a falvak és a városok között, a körzetszintű elemzések esetében a helyi munkaügyi kirendeltségek körzeteiből kiemeltük a *városokat*, és megkülönböztettük őket az adott körzetek falvaitól (ez utóbbiakat *falukörzeteknek* neveztük el). Mindezek alapján végül is két elemzési szinten végeztünk számításokat az 1990–94 közötti migrációs folyamatokról: település-, illetve körzetszinten. Az előbbi mintegy 3100 településre, az utóbbi 353 körzetre (190 városra és 163 falukörzetre) terjedt ki.

Egyéni vagy aggregált adatok. Döntő jelentőségű körülmény, hogy a települések közötti vándorlásokról egyéni (családi) szinten vannak-e adataink, vagy csak aggregált adatok állnak rendelkezésre. A be-, illetve elvándorlók összetétele ugyanis igen jelentős mértékben eltérhet a helyben maradó lakónépesség összetételétől, és egymástól is lényeges mértékben különböz-

4 A statisztikai nyilvántartás a kilencvenes évek elejéig az ideiglenes bejelentővel történő lakásváltoztatásokat – az ún. ideiglenes vándorlásokat is – megkülönböztette. Az ideiglenes vándorlások elemzésére azonban nem tudunk kitérni, mivel a a tanulmányunk alapjául szolgáló településsoros adatbázisban (a TSTAR-ban) ez az információ nem található meg.

5 A vándorlási statisztikák a lakóhely-változtatásokat regisztráló bejelentőlapok alapján készülnek. Ezek pedig – a dolog természetéből adódóan – egyének (és nem családok) adatait tartalmazzák. A rendszeres statisztikák alapján tehát a vándorlások csak egyéni döntések következményeiként elemezhetők. Ugyanakkor nyomós érvek szólnak amellett, hogy a migrációs döntés az esetek nagy részében nem egyéni, hanem családi szintű döntés, melynek kimenetelét a család belső szerkezete, illetve a családtagok (mindenekelőtt a házastársak) közti interakciók is jelentősen befolyásolhatják (lásd erről: Kaluzny 1975 és különösképpen Mincer 1978). Ezeknek a hatásoknak a modellezését és mérését csak speciális adatfelvételekre támaszkodva lehet megoldani.

het. A migráció területi egyenlőtlenségeket kiegyenlítő hatása alapvetően függvénye annak, hogy *milyen társadalmi karakterisztikákkal* jellemezhető népesség hagyja el korábbi lakóhelyét, illetve jelenik meg új lakóként más településeken.⁶ Az itt következő beszámoló egyik fogyatékosága, hogy kizárólag aggregált adatokra támaszkodik. Mikroszintű adatok hiányában meg kellett elégednünk településszintre (illetve általunk magasabb szintre) fölaggregált bevándorlási és kivándorlási adatok használatával. Ilyen adatok rendelkezésünkre álltak a KSH településsoros adatbázisából – a TSTAR-ból – az 1990 és 1994 közötti periódus minden egyes évére. Kiegészítő adatokként használtuk az 1990. évi népszámlálás alapfelvételéből számított, 1980 és 1990 közötti vándorlási egyenleg adatokat. A nyolcvanas évtized éveire, sajnos, nem álltak rendelkezésünkre külön be-, illetve elvándorlási adatok.

Bruttó vagy nettó migráció. Migrációs modellek vonatkozhatnak az adott településekre való bevándorlásra, illetve az adott településekről való elvándorlásra (bruttó migráció), és vonatkozhatnak a megfigyelt települések vagy körzetek vándorlási egyenlegére: az időegységre jutó bevándorlások és elvándorlások különbözetére (nettó migráció). Az összehasonlíthatóság érdekében nyilvánvalóan bármelyik mérőszámot célszerű valamilyen közös alapra (például: a bázisidőszaki népességszámra) vetíteni. Aligha lehet kétséges, hogy a nettó migráció elemzése mellett szükség van a bruttó bevándorlási és elvándorlási adatok elemzésére is. Két oknál fogva is. Egyrészt mivel egy adott település vagy településeggyüttes szintjén a be- és elvándorlások összetétele jellegzetesen különbözhet egymástól, másrészt pedig azért, mivel a bevándorlások és elvándorlások száma nem független egymástól.

Kiáramlás, beáramlás vagy átmenetmátrix. A migrációs döntés modellezéséhez természetesen szükség lenne arra, hogy páronként ismerjük a kibocsátó és fogadó települések (vagy bármely más területi egységek) jellemzőit, illetve hogy összevethessük egymással az *i*-edik településről (területi egységből) a *j*-edik településre (területi egységre) költözött, valamint az *i*-edik és a *j*-edik településen (területi egységben) maradó népesség jellemzőit. Ilyen információkat egyedül földrajzi mobilitási átmenetmátrixokból nyerhetünk.⁷ Megfelelő átmenetadatok hiányában meg kellett elégednünk az aggregált átmenetmátrixok széleloszlásaival: az elvándorlások és bevándor-

6 A migráció problémájának modern irodalma a településváltással egybekötött lakóhely-változtatást egyfajta emberitöke-beruházásnak tekinti, melyben a döntéshozók az új, illetve a régi lakóhelyen elérhető jövőbeli várható jövedelemfolyam jelenértékeit vetik össze egymással, miközben számításba veszik a fizikai helyváltoztatással járó fizikai, adaptációs és információs költségeket is (lásd: Sjaastad 1962, Bowles 1970, Polachek–Horvath 1977). Minthogy a különböző társadalmi-demográfiai csoportok esetében más és más a migrációval járó hasznok és költségek szerkezete, e csoportok nyilvánvalóan eltérő valószínűséggel változtatnak lakóhelyet. A migrációs döntést ilyen értelemben szelektíve befolyásolja egy sor egyéni, illetve családi jellemző: az iskolai végzettség, a családi állapot, a gyermekek száma és életkora, a házastárs nők aktivitása stb. (Bowles 1970, Long 1972, 1973, 1974, Greenwood 1975, Mincer 1978).

7 Földrajzi mobilitási átmenetmátrixot használó ökonometriai elemzésre példa Greenwood 1969 tanulmánya.

lások településenkénti abszolút számával.⁸ S minthogy a migrációra vonatkozóan nincsenek hozzáférhető egyéni információk, semmit sem tudunk mondani arról, miben különbözik egymástól a bevándorlók, az elvándorlók, illetve a lakóhelyükön stabilan otthagatók populációja.

Összesítve: ebben a tanulmányban olyan migrációs modelleket fogunk elemezni, melyek az 1990 és 1994 közti időszak településszintre aggregált bevándorlási és elvándorlási adataira (az ezekből számított vándorlási egyenlegre), valamint visszatekintő információként az 1980 és 1990 közötti időszak migrációs egyenlegére támaszkodnak.

A migráció volumene a kilencvenes évek első felében

Az 1. táblázat tanúsága szerint a vizsgált időszak minden egyes évében 360–470 ezer ember változtatott úgy lakóhelyet, hogy közben korábbi lakóhelyének településéről egy másik településre költözött. A településváltás az ország mindenkori bázisidőszaki lakónépességének durván 3,5–4,6 százalékát érintette. A migráció időbeli trendje csökkenő: a településváltó népesség száma az 1990. évi 474 ezer főről (a lakónépesség 4,58%-áról) 1994-re 360 ezer főre (a lakónépesség 3,5%-ára) csökkent.⁹ A földrajzilag mobil népesség településtípusok szerinti belső összetétele a kilencvenes években többé-kevésbé stabil maradt. Az egyedüli jelentősebb változás Budapest esetében tapasztalható: míg a főváros 1990-ben mintegy 12 000 fős migrációs nyereséget könyvelhetett el, addig 1994-re csaknem 10 000 fős vándorlási veszteséget mutatott fel. Minthogy a két állapot közötti átmenet meglehetősen sima volt, aligha gyanakodhatunk véletlenszerű okokra. Megfelelő mikroszintű adatok hiányában, sajnos, nem mondhatunk többet erről a jelenségről.

A migráció változásai 1980/90 és 1990/94 között

Minthogy rendelkezésünkre álltak településsoros vándorlási egyenleg adatok az 1980. és az 1990. évi népszámlálások között eltelt évtizedre, megvizsgáltunk, milyen mértékű kontinuitás mutatható ki a nyolcvanas és a kilencvenes évek migrációs folyamatai között. Hogy összehasonlítható adatokhoz jussunk, adatainkat éves átlagos egyenlegekre számítottuk át oly módon, hogy a nyolcvanas évtized adatait elosztottuk tízzel, az 1990–94 közötti időszak

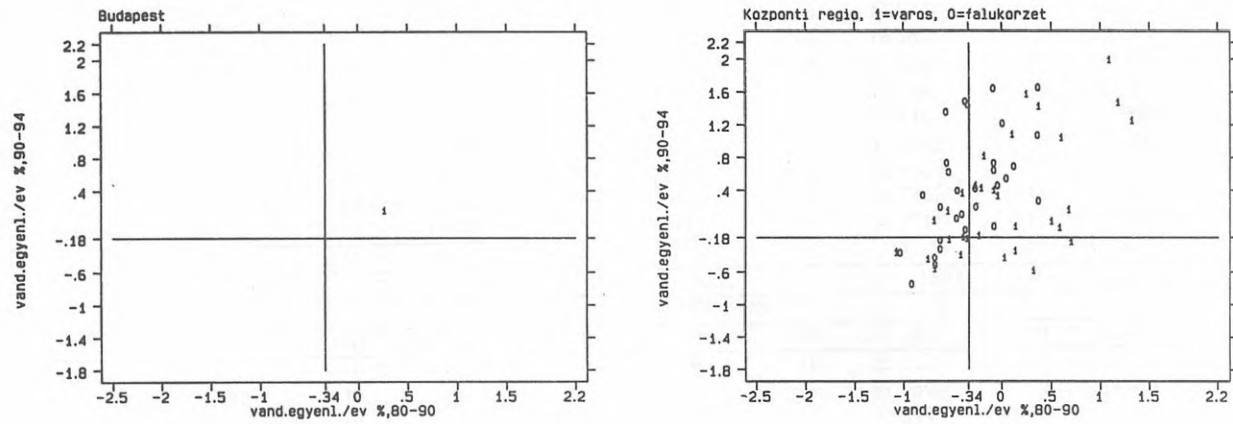
8 Ráadásul, a szóban forgó földrajzi mobilitási átmenetmátrixokból több, egymást követő megfigyelésre is szükség lenne, hiszen az i -edik területi egységből a j -edik területi egységbe irányuló t -edik időszakbeli migráció volumene pozitív függvénye annak, hogy milyen számban gyűltek össze a j -edik területi egységben olyan bevándorlók, akik a korábbi ($t-k$, $k = 1, 2, 3, \dots$) időszakokban ugyanabból az i -edik területi egységből költöztek át. A jelenség magyarázata egyszerűen az, hogy az átköltözéssel járó információs, adaptációs és egyéb tranzakciós költségek a korábban ugyanarról a helyről bevándorolt ismerősök és családtagok segítségével csökkenthetők. Lásd ezzel kapcsolatban: Nelson 1959, Greenwood 1969, Carrington et al. 1996.

9 Állandó vándorlások esetében ez a hosszú távú trend is: 1955 és 1993 között folyamatosan csökken a vándorlások volumene. Lásd: Szauter 1974: 297; Daróczy 1981: 64–65; Illés 1995: 544.

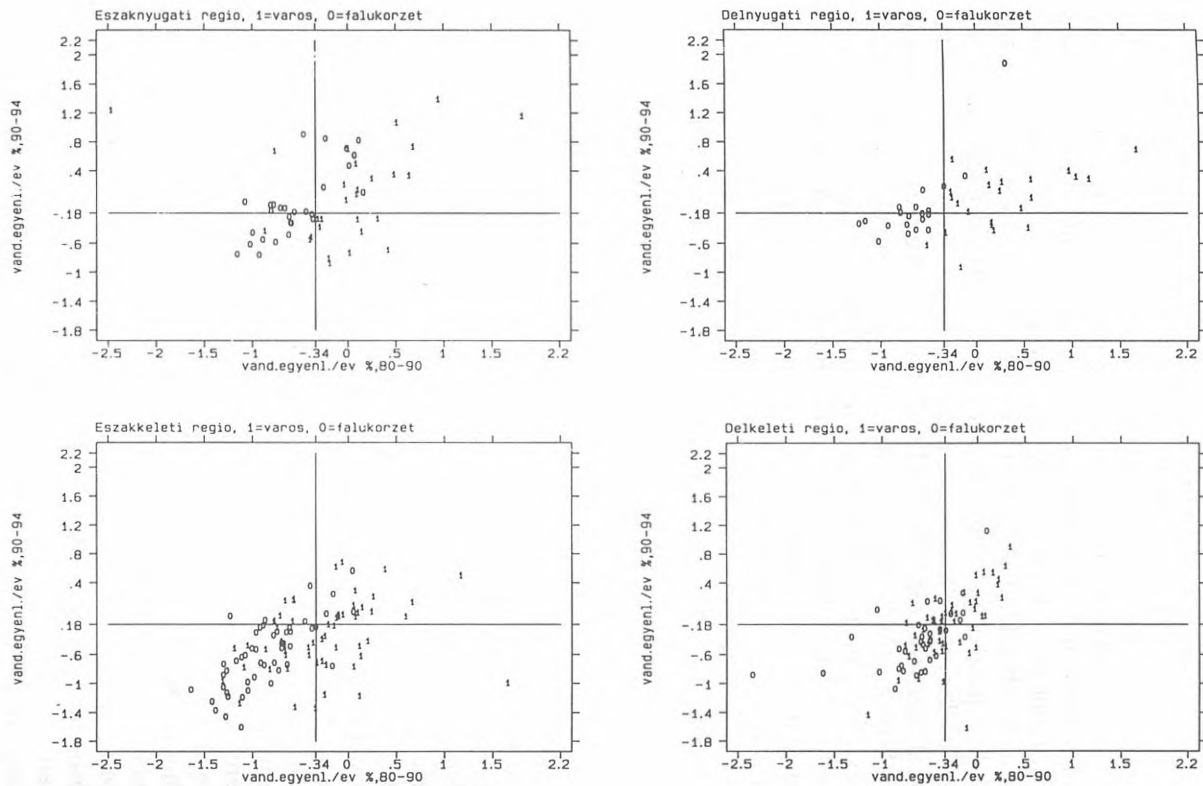
1. táblázat: A migráció^a volumene és településtípusok szerinti összetétele 1990 és 1994 között

Településtípus	Elvándorlók				Bevándorlók					
	1990	1991	1992	1993	1994	1990	1991	1992	1993	1994
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Budapest	69 249	14	56 403	14	57 139	14	57 640	14	57 640	15
Megyeszékhely	85 586	18	72 090	18	72 199	18	70 223	18	73 292	17
Város, 20– e fő	60 272	13	50 379	13	50 208	12	47 860	12	44 084	12
Város, 10–20e fő	40 817	9	35 212	9	35 690	9	34 456	9	31 703	9
Város, –10e fő	23 995	5	20 521	5	20 012	5	20 118	5	18 261	5
Falu, 5–10e fő	32 609	7	27 600	7	27 654	7	27 230	7	24 756	7
Falu, 2–5e fő	67 539	14	57 437	14	59 527	14	57 351	14	53 761	15
Falu, 1–2e fő	48 638	10	41 264	10	42 985	11	41 146	10	38 396	10
Falu, –1e fő	45 919	10	38 084	10	39 104	10	37 373	10	35 105	10
Összesen	474 624	100	398 990	100	404 518	100	393 397	100	359 561	100
	Bevándorlók									
	1990	1991	1992	1993	1994	1990	1991	1992	1993	1994
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Budapest	81 000	17	63 470	16	60 441	15	56 521	14	43 606	12
Megyeszékhely	86 240	18	77 150	19	76 902	19	73 292	19	64 385	18
Város, 20– e fő	56 845	12	49 877	12	50 495	12	48 699	12	46 225	13
Város, 10–20e fő	39 789	8	33 504	8	34 006	8	33 547	8	31 252	9
Város, –10e fő	22 463	5	18 753	5	19 347	5	18 740	5	17 386	5
Falu, 5–10e fő	33 269	7	28 160	7	29 653	7	30 484	8	30 234	8
Falu, 2–5e fő	66 607	14	55 451	14	57 419	14	57 272	14	54 695	15
Falu, 1–2e fő	46 814	10	38 203	10	39 733	10	39 797	10	38 265	11
Falu, –1e fő	41 722	9	34 867	9	36 823	9	35 297	9	33 823	9
Összesen	474 749	100	399 435	100	404 819	100	393 649	100	359 871	100
A lakónépesség %-ában	4,58%	–	3,86%	–	3,91%	–	3,81%	–	3,50%	–

^a Állandó lakóhelyváltozások (Forrás: TSTAR, 1990–1994).

1. ábra: A körzetszintű vándorlási egyenlegek átlagos évi értékek alakulása az 1980-90 és az 1990-94 közötti időszakban, régiók szerint (0=falukörzetek, 1=városok)

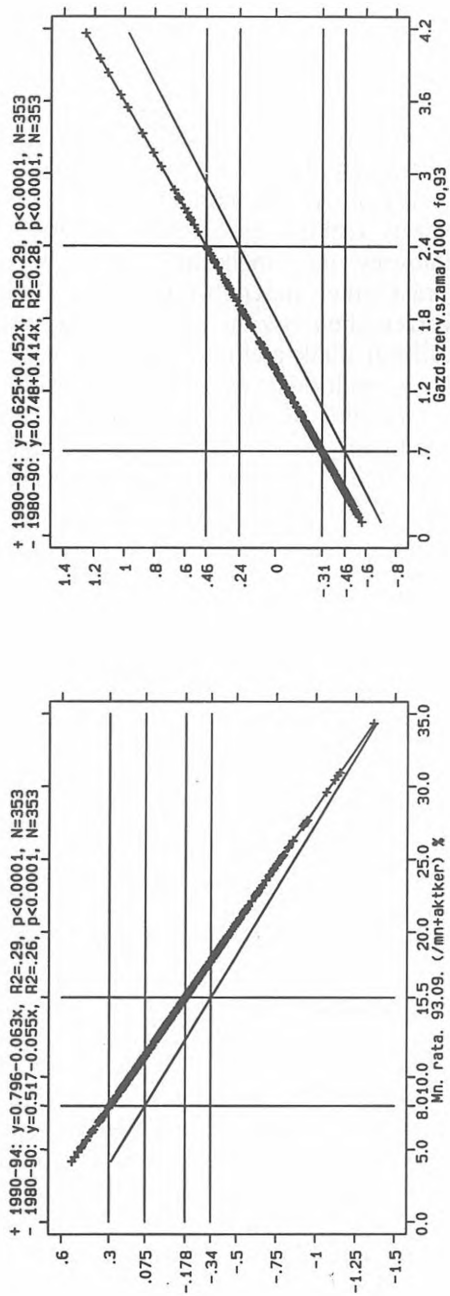
1. ábra folytatása: A körzetszintű vándorlási egyenlegek átlagos évi értékek alakulása az 1980-90 és az 1990-94 közötti időszakban, régiók szerint (0=falukörzetek, 1=városok)

éves bevándorlási és elvándorlási adatait pedig öt évre átlagoltuk. Mindkét esetben a szóban forgó periódus átlagos lakónépességére vetített mutatókat hoztunk létre. A nyolcvanas évek esetében – jobb híján – a két népszámlálás lakónépességi adatainak középértékét vettük, az 1990–94-es időszakra pedig az adott öt év lakónépesség-adatainak¹⁰ átlagát használtuk.

A szóban forgó két időszak között jelentős mértékű kontinuitást figyelhetünk meg. A korreláció 0,5321 ($p < 0,00001$) volt. Plasztikusabb képet kapunk azonban a két időszak migrációs tendenciáinak folytonosságáról, ha a változásokat régióként és településtípusonként vizsgáljuk. Az 1. ábra körzetszinten (a munkaügyi kirendeltségek falukörzetei és a városok szintjén) az országot nagyobb földrajzi régiókra bontva követi nyomon az eseményeket. Az ábrákon minden pont egy körzetet jelent. A 0-val jelölt körzetek a falukörzetek, az 1-gyel jelölt körzetek pedig a városok. Régióink a következők: Budapest; központi régió (Fejér, Komárom, Pest megye); Északnyugati régió (Győr-Sopron, Vas, Veszprém, Zala megye), Délnyugati régió (Baranya, Somogy, Tolna megye); Északkeleti régió (Borsod, Hajdú, Heves, Nógrád, Szabolcs megye); Délkeleti régió (Bács, Békés, Csongrád, Szolnok megye). Valamennyi régió esetében ugyanazt tapasztaljuk: a kilencvenes évek migrációs folyamatai a nyolcvanas évekbeli tendenciák folytatásának tekinthetők. A skála két végpontját a központi és az északkeleti régió megyéi képviselik. Amíg a központi régió körzetei mindkét időszakban jelentős vándorlási nyereséget könyvelhettek el, addig az északkeleti régió körzeteiről ennek az ellenkezője mondható el: a régió körzeteinek zöme a népesség földrajzi mobilitása következtében csökkenő népességszámot produkált. Köztes helyzetet képvisel a másik három régió, körzetszinten azonban azokra is a korábbi tendenciák folytatódása a jellemző.

Milyen hatással volt a nyílt munkanélküliség megjelenése és a magán-gazdaság gyors ütemű kibontakozása a körzetek közötti népességmozgásokra? Bármilyen furcsának tűnik, a kérdést nemcsak az 1990/94-es időszakra nézve, hanem az összehasonlítás kedvéért visszamenőleg is, az 1980/90-es időszakra nézve is érdemes feltenni. A munkanélküliség ugyanis nyilvánvalóan azokban a körzetekben nőtt nagyra a kilencvenes években, amelyek már a nyolcvanas években is elmaradottnak számítottak, s ahonnan ezért nagyobb mértékű volt az elvándorlás, mint a bevándorlás. Hasonlóképpen: a magán-gazdaság is nyilvánvalóan nem előzmények nélkül bontakozott ki gyorsabban bizonyos területeken. A gazdasági szervezetek népességre vetített száma minden bizonnyal ott lett nagy a kilencvenes években, ahol ennek a feltétele (a szükséges humán és fizikai infrastruktúra) már a nyolcvanas években is nagyjából megvolt. És valóban: ha az 1993. évi (szeptemberi) munkanélküliségi rátát, illetve az 1993. évi gazdasági szervezetek ezer lakosra vetített számát összefüggésbe hozzuk az 1980 és 1990 közötti vándorlási egyenleggel, elfogadható erősségű és szignifikáns összefüggéseket tapasztalunk (lásd 2. ábra). A földrajzi mobilitás következtében egyértelműen csökkent a nyolcvanas években azoknak a körzeteknek a népessége, ahol *később*, a nyílt munkanél-

10 Pontosabban: valamennyi év esetében az egy évvel korábbi (bázisidőszaki) népességadatokat használtuk. Vagyis: az 1990. évre a népszámlálás (január 1-i) adatát, a többi évre pedig a mindenkor előző év (december 31-i) TSTAR-adatát.

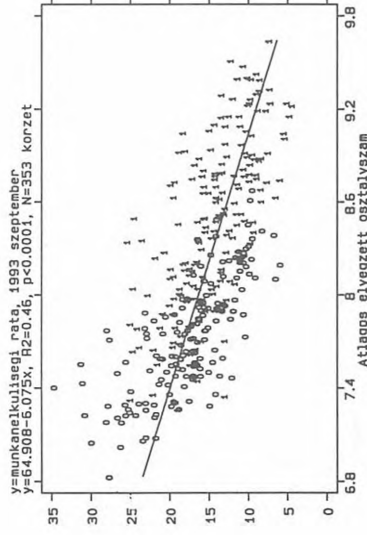
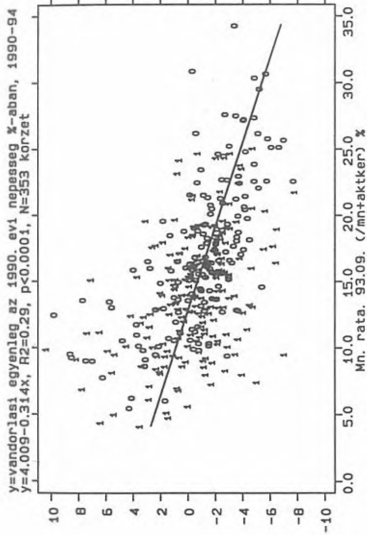
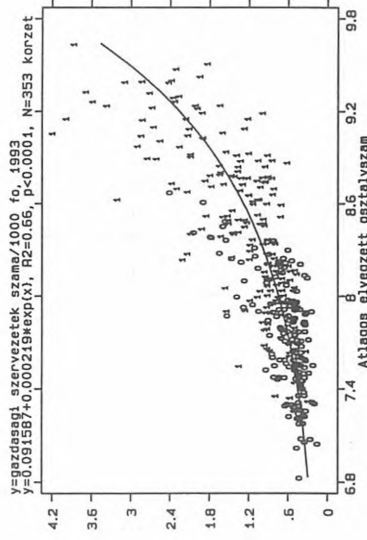
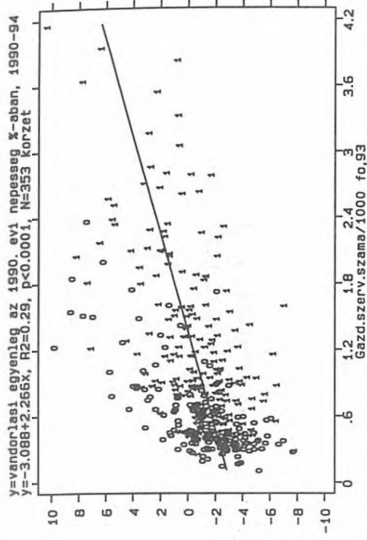
2. ábra: A körzetszintű vándorlási egyenlegek lakónépességre vetített átlagos évi értéke az 1993. szeptemberi munkanélküliségi ráták és a gazdasági szervezetek számának (1993. év végi adat) függvényében 1980-90 és 1990-94 között (lineáris regressziók)

küliség megjelenésével a munkanélküliség is magasra szökött. S ugyanígy nagy és negatív vándorlási egyenleget produkáltak már a nyolcvanas években is azok a körzetek, ahol a kilencvenes évekre sem élénkült meg különösebben a gazdaság. Az érdekes kérdés természetesen az: mit változtatott ezen a munkanélküliség megjelenése és a gazdasági szervezetek számának ugrásszerű növekedése?

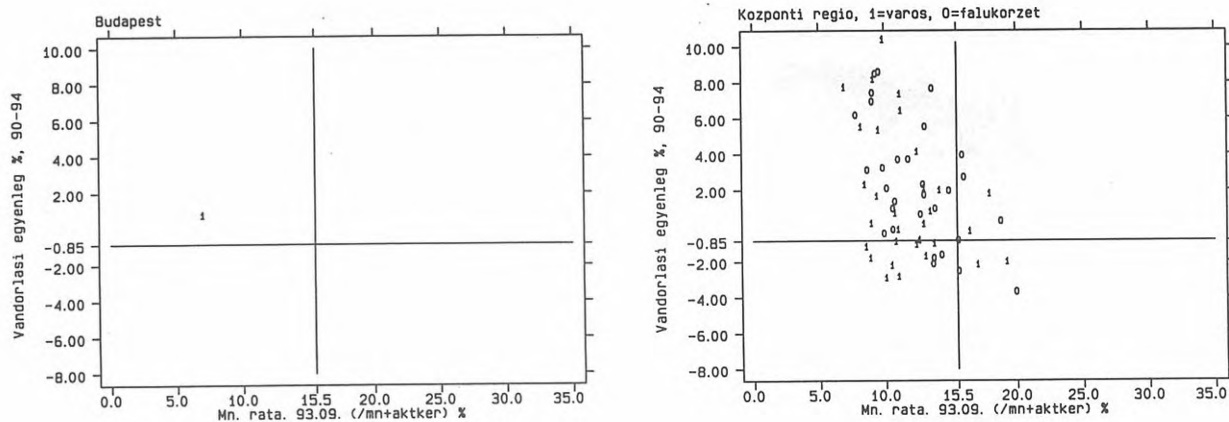
A 2. ábra tanúsága szerint a folyamatok alapvető kontinuitása mellett egyértelműen kimutatható a *fejlettségbeli különbségek migrációs hatásának fölerősödése a kilencvenes években*. A nyílt munkanélküliség megjelenésével (lásd a 2. ábra baloldali részét) azokban a körzetekben, ahol a kilencvenes évek közepén viszonylag alacsony munkanélküliség alakult ki, a nyolcvanas évekbeli szinthez képest ugrásszerűen megnőtt a körzetek vándorlási nyeresége. A legelmaradottabb körzetekben viszont, ahol 1993-ra igen magas (25–35 százalékos) munkanélküliségi ráták alakultak ki, a nyolcvanas években mért – egyébként igen magas – vándorlási veszteségek alig változtak. Ugyanez mondható el – habár az empirikus mértékek itt némileg szerényebbek – a lakónépességre vetített gazdasági szervezetek számának hatásáról is. Az, hogy a rendszerváltás utáni néhány évben a gazdasági szervezetek száma ugrásszerűen megnövekedett, egyértelműen megnövelte a körzetek közötti, vándorlási veszteségben, illetve nyereségben korábban is meglévő különbségeket – jöllehet (mint azt az 1. ábra alapján is láthatjuk) nagyjából változatlanul hagyta a migráció által népességszámban fogyó, illetve népességüket gyarapító körzetek sorrendjét.

Migráció és gazdasági ösztönzők: nettó migráció

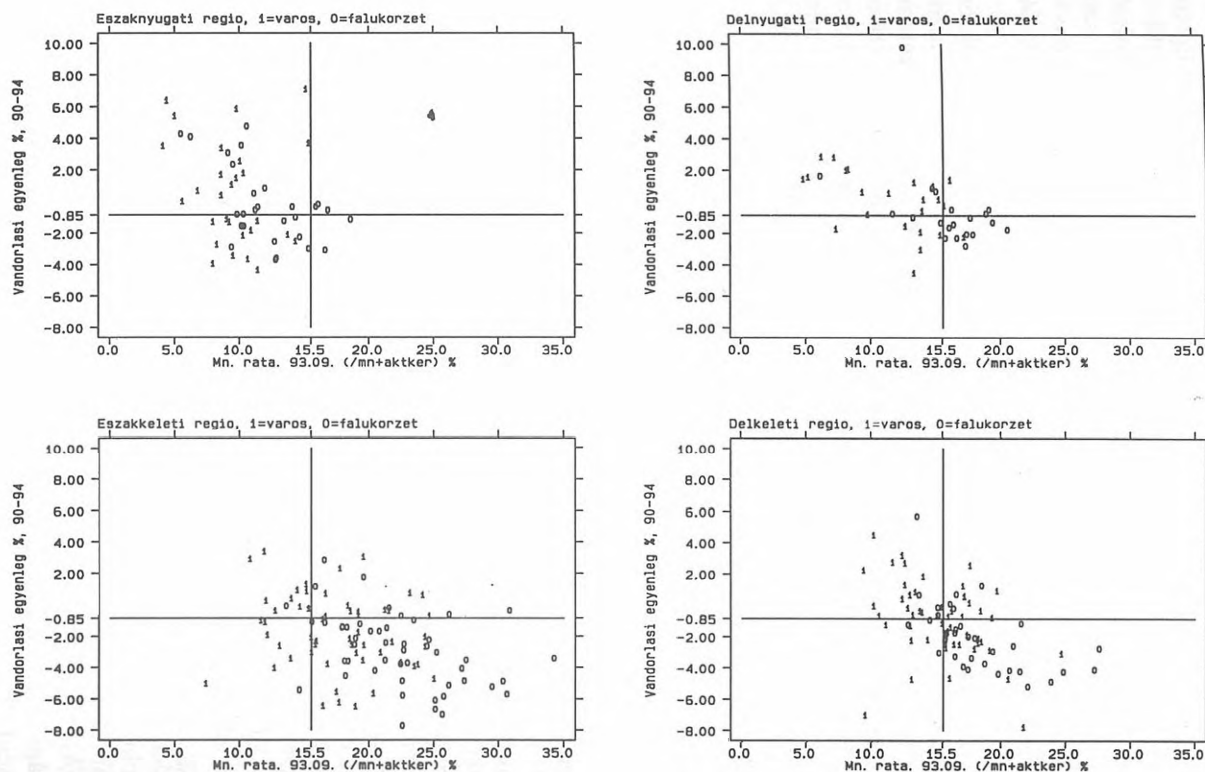
Az alábbiakban megvizsgáljuk, milyen hatással volt a magángazdaság kiépülése és a munkanélküliség megjelenése az 1990 és 1994 közti időszakban a körzetek közötti vándorlási különbözetelek különbségeire. Először a körzetszintű nettó migráció alakulását vizsgáljuk, majd a következő pontban a bevándorlás és az elvándorlás (a bruttó migráció) alakulását külön is szemügyre vesszük. A migrációs egyenlegek regionális szóródása mögött feltevésünk szerint nem kis részben az alacsony munkanélküliségű és élénk gazdasági tevékenységű (gazdálkodó szervezetekkel jól ellátott) területek *népességvonzó hatása*, illetve a gazdasági szervezetekben szegény, magas munkanélküliséggel sújtott területek *népességtaszító hatása* áll. A 3. ábra felső két paneljában szereplő egyszerű kétváltozós összefüggések legalábbis erről tanúskodnak. A bal felső sarokban szereplő grafikonon az 1993. szeptemberi munkanélküliségi ráta függvényében rajzoltuk ki a szóban forgó ötéves időszak *egészére* vonatkozó migrációs egyenlegek értékét. A grafikon minden pontja egy körzetet reprezentál. A 0-val jelölt körzetek falukörzeteket, az 1-gyel jelölt körzetek városokat jelentenek. A pontokra illesztett görbe közepesen szoros – szignifikáns – inverz összefüggésről tanúskodik: az alacsony munkanélküliségű körzetek lakossága a népesség földrajzi mobilitása következtében nő, a magas munkanélküliségű körzeteké pedig csökken. Az előrejelzett migrációs értékek a (–6,+3) százalékos tartományban mozognak: a leg-

3. ábra. Felső két grafikon: Az 1990-94 közti köztetszintű migrációs egyenleg a munkanélküliségi ráta, ill. a gazdasági szervezetek sűrűségének függvényében
 Alsó két grafikon: A munkanélküliségi ráta és a gazdasági szervezetek sűrűsége a körzetek átlagos iskolázottságának függvényében

4. ábra: A lakónépességre vetített migrációs egyenlegek alakulása 1990-94 között az 1993. szeptemberi munkanélküliségi ráta függvényében, régiók szerint (0=falukörzetek, 1=városok)

4. ábra folytatása: A lakónépességre vetített migrációs egyenlegek alakulása 1990-94 között az 1993. szeptemberi munkanélküliségi ráta függvényében, régiók szerint (0=falukörzetek, 1=városok)

alacsonyabb munkanélküliségű területek ötéves vándorlási nyeresége a népszámláláskori lakónépesség 3 százalékát teszi ki – egy tipikus, 50 ezer fős város esetében ez mintegy 1500 fős népességgyarapodást jelent –, a legmagasabb munkanélküliségi rátájú körzetek vándorlási vesztesége pedig az 1990. évi népesség 5-6 százalékát teszi ki. Ezeknek a – többnyire falvakból álló – körzeteknek a bázisidőszaki népessége körülbelül 18 ezer fő lehetett. A munkanélküliség nyomására népességükből ők körülbelül ezer főt veszítettek el 1990 és 1994 között. (Hasonló erősségű összefüggést tapasztalhatunk a gazdasági szervezetek sűrűsége és a migrációs egyenleg között is. Lásd a 3. ábra jobb felső grafikonját!)

A 4. ábra nagyobb régiók szerint bontva mutatja be a munkanélküliség és a migráció összefüggéseit. A grafikonok megerősítik az ország regionális megosztottságáról más forrásokból is többszörösen alátámasztott ismereteinket: az ország legfejlettebb területei – Budapest, a központi és az északnyugati régió – alacsony munkanélküliséggel és jelentős vándorlási többlettel rendelkeznek, a legfejletlenebb területek – az északkeleti régió egésze, valamint a délkeleti és délnyugati régió falukörzeteinek zöme – pedig magas munkanélküliséggel és jelentős mértékű vándorlási veszteséggel rendelkeznek.

A fejlettség és fejletlenség, az alacsony és magas munkanélküliség, a magángazdaság terjedése és fejlődésének megtorpanásai mögött – az adatok tanúsága szerint – a vizsgált térségek emberitőke-állományának nagymérvű eltérései húzódnak meg. Ha egy pillantást vetünk a 3. ábra alsó két grafikonjára, melyekben az egyes körzetekben élő népesség átlagos befejezett iskolai osztályszámának függvényében rajzoltuk ki a munkanélküliségi ráták 1993. évi¹¹ értékeit, valamint a gazdálkodó szervezetek körzetszintű sűrűségének értékeit – 0-val, illetve 1-gyel megint csak megkülönböztetve egymástól a falukörzeteket és a városokat –, akkor azonnal meggyőződhetünk erről. Az emberitőke-állomány és a munkanélküliség között meglehetősen szoros inverz, az emberitőke-állomány és a gazdasági szervezetek sűrűsége között pedig igen szoros pozitív összefüggés mutatható ki. (Ez utóbbi pontpárokra ráadásul az exponenciális görbe az egyenesnél valamivel jobban illeszkedik.) Felmerül a kérdés: vajon a vizsgált körzetek emberitőke-állományának eltérései – közvetve vagy közvetlenül – milyen mértékben adnak magyarázatot az 1990 és 1994 közötti körzetszintű vándorlási egyenlegek szóródására. Erre a kérdésre ad választ az 1. modellünk, melyet az 5. ábra segítségével jeleltünk meg.

A modell három, egymásba épített regressziós egyenletből áll. Exogén változói a körzetek emberitőke-állománya (a népesség által átlagosan elvégzett iskolai osztályok számával mérve = OSZTÁLY), a cigány népesség aránya (CIGÁNY), endogén változói pedig a gazdasági szervezetek sűrűsége (a gazdasági szervezetek ezer főre vetített száma = GAZDSZERV), a munkanélküliségi ráta (MNÉLKRÁTA), valamint a vándorlási egyenleg (VÁNDEGYENL).

11 1993 szeptemberében érték el országsszerte a helyi munkanélküliségi ráták a maximumértékeiket. Azóta a ráták értékében folyamatos csökkenés tapasztalható.

Hipotéziseink szerint a körzetek iskolázottsági szintje négyféle módon hathat a migrációs egyenlegre: 1. az iskolázott munkaerővel jól ellátott területeken viszonylag magas a gazdasági szervezetek sűrűsége,¹² fejlett a magángazdaság, magasak a keresetek,¹³ élénk mind a formális, mind az informális gazdaság. Mindennek következtében ezek a körzetek – a munkanélküliségi ráta alakulásától függetlenül is – vonzó célpontjai a migrációnak. Itt mindenekelőtt annak a multiplikátorhatásnak az érvényesülésével számolunk, amely az élénk gazdasági tevékenység által kiváltott magas kereseti szintből adódik az informális gazdaság tipikus – építőipari, kiskereskedelmi, szolgáltatási – tevékenységei iránt. Minthogy ez a fajta kereslet ahelyett hogy csökkentené, inkább növeli a helyi munkanélküliségi rátákat,¹⁴ ez a hatás a munkanélküliség – többnyire alacsony – regisztrált mértékétől függetlenül érvényesül. 2. Az iskolázottság regionális szóródásának azonban a munkanélküliségi szint közvetítésével is vannak migrációval kapcsolatos következményei. Először: az iskolázatlan munkaerő foglalkoztatási lehetőségei mindenütt rosszabbak, mint az iskolázottaké, ezért a számtani átlag egyszerű tulajdonságaiból adódóan a munkanélküliségi ráták magasabbak lesznek azon a vidékeken, ahol a népesség (s a munkaerő) iskolázatlanabb. Másodszor: a magas munkanélküliségi rátájú, iskolázatlan vidékeken a foglalkoztatás *egyéni* esélyei¹⁵ is rosszabbak, mint az alacsony munkanélküliségi rátájú, iskolázottabb területeken. Harmadszor: a munkanélküliségi ráta értékével szoros inverz összefüggésben állnak a – nem, életkor, iskolai végzettség, foglalkozás, iparág hatásától megtisztított – regionális keresetek is. A munkanélküliség keresetcsökkentő hatása ráadásul a munkanélküliségi ráták abszolút szintjének emelkedésével – időben – egyre erősebben érvényesül (Kertesi–Köllő 1995). Az alacsony munkanélküliség tehát nemcsak előnyösebb foglalkoztatási esélyek révén eredményez migrációs többletet, hanem amiatt is, hogy nagyjából azonos foglalkoztatási lehetőségek mellett – *ceteris paribus* – jobb kereseti lehetőségeket kínál azoknak, akik képesek arra, hogy

12 Figyeljük meg, hogy az iskolázottság és a gazdasági szervezetek sűrűsége között tapasztalt szoros összefüggés nem redukálható egyszerűen arra, hogy a városok népessége iskolázottabb, mint a falvaké, és a városok *nagyobb* munkaerő- és termékpiacai *nagyobb* vállalat- és intézménysűrűséget tesznek lehetővé. A szóban forgó összefüggés ugyanis *a városok kategóriáján belül is* megfigyelhető (lásd 3. ábra jobb alsó grafikon!). A városok zöme iskolázottság szempontjából a 8,5–9,8 osztály közötti tartományban van, s körükben az iskolázottsági szinttől függő gazdasági szervezeti sűrűség értéke monoton növekvő módon az 1,0–3,5 szervezet/1000 lakos közötti sávba esik.

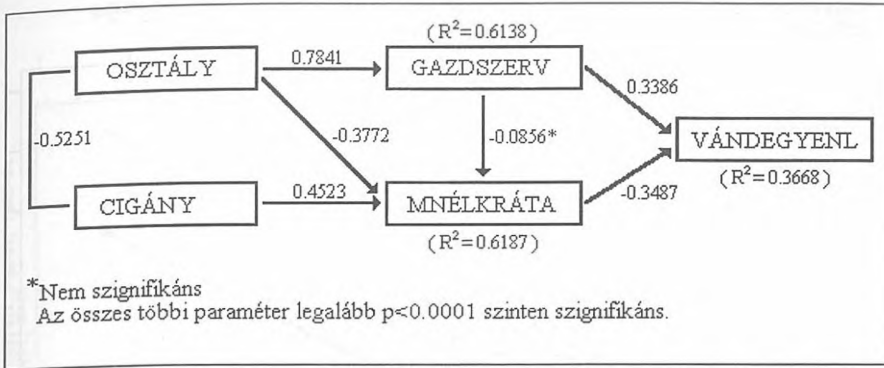
13 Elég, ha csak az ország legiskolázottabb és legiskolázatlanabb területeinek az adataira hivatkozunk. 1994-ben például, egyéni keresetekben mérve, a délkeleti régió városaihoz képest Budapestnek mintegy 20, a központi régió megyeszékhelyeinek 13, az északnyugati megyeszékhelyeknek mintegy 10 százalékos nettó kereseti előnye volt, a délkeleti régió falvainak 13, az északkeleti régió falvainak pedig 11 százalékos kereseti lemaradása volt, a nem, az életkor és iskolai végzettség, a foglalkozás és az iparág keresetalakító hatásainak kiszűrése után is! Lásd: Kertesi–Köllő 1995.

14 Ugyanis legális munkavállalás vagy bejegyzett önfoglalkoztatás helyett inkább fekete munka vállalására ösztönöz.

15 Az ELAR munkaerő-felvétel 1993. őszi hullámának adatbázisán lefuttatott (logit) egyenlet szerint, melynek segítségével a nem, életkor, iskolai végzettség, lakóhely, cigány etnikai hovatartozás és helyi munkanélküliségi ráta alapján próbáltuk előrejelezni a munkanélküliek és a foglalkoztatottak halmazán belül a munkanélküliség relatív esélyeit, azt kaptuk, hogy az alacsony (10 százalék alatti) helyi munkanélküliségi rátához mint referenciához viszonyítva, a közepes helyi munkanélküliségi rátájú (10–20%) településeken 1,5-szer, a magas munkanélküliségű rátájú (20% fölötti) településeken pedig 2,5-szer nagyobbak a munkanélküliségnek a foglalkoztatottsághoz viszonyított relatív esélyei (Kertesi 1994).

új lakóhelyükön legális foglalkoztatást találjanak maguknak. 3. A körzetek eltérő emberitőke-állománya egy bonyolultabb úton is befolyásolhatja a migráció egyenlegét. Mivel az iskolázott területeken magas a legális gazdasági aktivitás szintje (nagy a gazdasági szervezetek népességre vetített száma), élénkebb a legális munkaerő-kereslet is, melynek következtében alacsonyabb munkanélküliségi ráta alakulhat ki. Az alacsony munkanélküliségi ráta következtében pedig a munkavállalók alkupozíciója és keresete is kedvezőbb. Ez utóbbi miatt lehet az ilyen körzeteknek migrációs többlete. Ezzel a mechanizmussal kapcsolatban feltételezésünk nem igazolódott. Noha a gazdasági szervezetek sűrűsége és a munkanélküliségi ráta értéke között meglehetősen erős negatív kapcsolatot találtunk (a korrelációs együttható 0,5681 volt), modellünk segítségével mégis kimutatható, hogy az összefüggés voltaképpen látszólagos korreláció, melynek háttérben egyetlen erős közös ok – az emberitőke-állomány eltéréseinek hatása – húzódik meg. 4. Végezetül, korábbi kutatási eredmények (Ábrahám–Kertesi 1996) alapján feltételeztük, hogy a körzetek iskolázottsági szintje szorosan együtt mozog a cigány népesség arányával – itt oksági összefüggésről nem, csak korrelációról beszélhetünk –, a cigány népesség magas aránya pedig (egyrészt a diszkrimináció, másrészt az érintett körzetek általános elmaradottsága miatt) magas munkanélküliségi szintet eredményez. A magas munkanélküliség pedig – összhangban a 2. számú mechanizmus esetében elmondottakkal – migrációs veszteséghez vezet. Vizsgáljuk meg tehát az 5. ábra segítségével, milyen mértékben teljesültek előzetes várakozásaink!

A várt hatások közül az 1-es, 2-es és a 4-es összefüggést támasztja alá statisztikailag az 1. modellünk. A körzetek iskolázottsági szintje és a migráció egyenlege között, nyers korrelációs együtthatóban mérve, közepesen erős, pozitív, +0,4201 értékű kapcsolatot ($p < 0,00001$) találtunk. Ezt a nyers összefüggést modellünk segítségével az alábbiak szerint dekomponálhatjuk: 1. Az iskolázottság a gazdasági szervezetek sűrűségének közvetítésével, az informális gazdaság élénkítése révén eredményez vándorlási többletet (OSZTÁLY=>GAZDSZERV=>VÁNDEGYENL: $0,7841 * 0,3386 = 0,2655$). 2. Az alacsony iskolázottság másfelől növeli a munkanélküliségi rátát, ami rontja az egyéni elhelyezkedési esélyeket, és lenyomja a körzetszintű kereseteket, s ezáltal negatív migrációs egyenleghez vezet (OSZTÁLY=>MNÉLKRÁTA=>VÁNDEGYENL: $-0,3772 * (-0,3487) = 0,1315$). Végül 4. Az alacsony iskolázottságú körzetekben többnyire magas a cigány népesség aránya, ez utóbbi miatt (is) magas munkanélküli ráták alakulnak ki; a magas munkanélküliség lenyomja a kereseteket, ami ösztönzi az elvándorlást, és fékezi a bevándorlást (OSZTÁLY-CIGÁNY=>MNÉLKRÁTA=>VÁNDEGYENL: $-0,5251 * 0,4523 * (-0,3487) = 0,0828$). Összesítve: $0,2655 + 0,1315 + 0,0828 = 0,4798$. Modellünk a körzetek emberitőke-állománya és a migrációs egyenleg közti nyers összefüggésnél (a +0,4201 értékű korrelációnál) némileg erősebb (+0,4798) összefüggést mutatott ki. Ennek az lehet az oka, hogy nyilvánvalóan vannak olyan, modellünk által számításba nem vett összefüggések, amelyek némileg csökkentik az iskolázottság és a migrációs egyenleg közti pozitív kapcsolat szorosságát. Ettől eltekintve azonban elmondhatjuk: a magasabb iskolázottságú körzetek vándorlási egyenlege azért pozitív, mert gaz-

5. ábra: A nettó migráció körzetszintű oksági modellje (normalizált regressziós együtthatók), N=353 körzet, I. modell

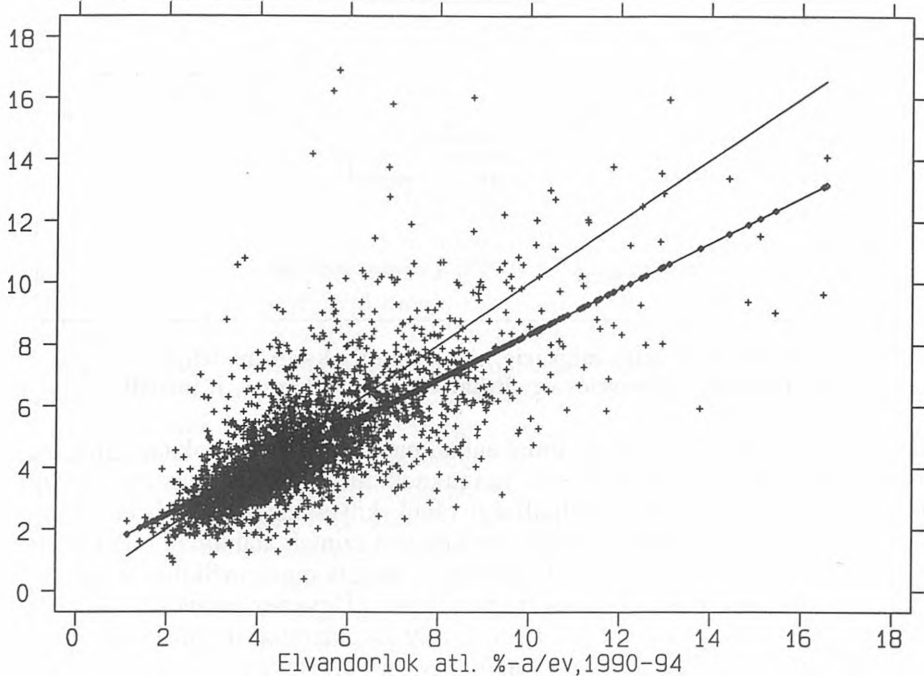
dasági prosperitásuk révén jó munkaalkalmakat kínálnak azoknak, akik az informális gazdaságban keresnek maguknak megélhetést, másrészt pedig azért, mert alacsony munkanélküliségi rátáik következtében jobb elhelyezkedési esélyek és az átlagnál magasabb kereseti szintek alakulnak ki a legális gazdaságban, ami kellő vonzerőt gyakorol a magas munkanélküliségi rátájú, nyomott bérszínvonalú körzetek népességére. (Ugyanez természetesen elmondható – fordított előjellel – az alacsony iskolázottságú, gazdasági szervezetekben szegény, magas munkanélküliségű körzetekre is)

Migráció és gazdasági ösztönzők: bruttó migráció

Elemzésünket településszinten egy lényeges új dimenzióval egészíthetjük ki: a be-, illetve elvándorlások elkülönült vizsgálatával. Lássuk mindenekelőtt a legalapvetőbb tényeket! Minthogy nem tekinthető közismertnek, fogalmazzuk meg először is a migráció irodalmának egyik fontos – nemzetközileg is igen egyöntetű (lásd pl. Greenwood 1975) – megfigyelését: *a bevándorlás egyik legjobb prediktora az elvándorlás, illetve az elvándorlás egyik legjobb prediktora a bevándorlás*. Mielőtt a jelenség elemzésébe belefognánk, vessünk egy pillantást a 6. és a 7. ábrákra, melyekben az elvándorlás népességszámra vetített értékének függvényében ábrázoltuk a bevándorlás népességszámra vetített értékét. Valamennyi pontpárra lineáris regressziókat is illesztettünk. A 6. ábra az ország valamennyi települését tartalmazza, a 7. ábra pedig településtípusonként (Budapest, megyeszékhely, város, falu, illetve a városok és falvak kategóriáján belül népességszám-csoportok szerint bontva), mutatja be az elvándorlás és a bevándorlás összefüggéseit.

Valamennyi ábra a bevándorlás és az elvándorlás szoros összefüggéséről tanúskodik. Különösen erős, már-már függvényszerű kapcsolatot találunk a városok esetében (az R²-ek értéke a 0,68–0,78 között mozog). A települések skáláján lejjebb haladva – a falvak esetében – is még szoros, 0,45–0,50 körüli R²-tel jellemezhető összefüggést találunk. Ami a be-, illetve elvándorlás mér-

Magyarország települései, $y = \text{Bevándorlok atl. \% - a/ev, 1990-94}$
 $y = 0.985 + 0.736x$, $R^2 = 0.52$, $p < 0.0001$, $N = 3060$

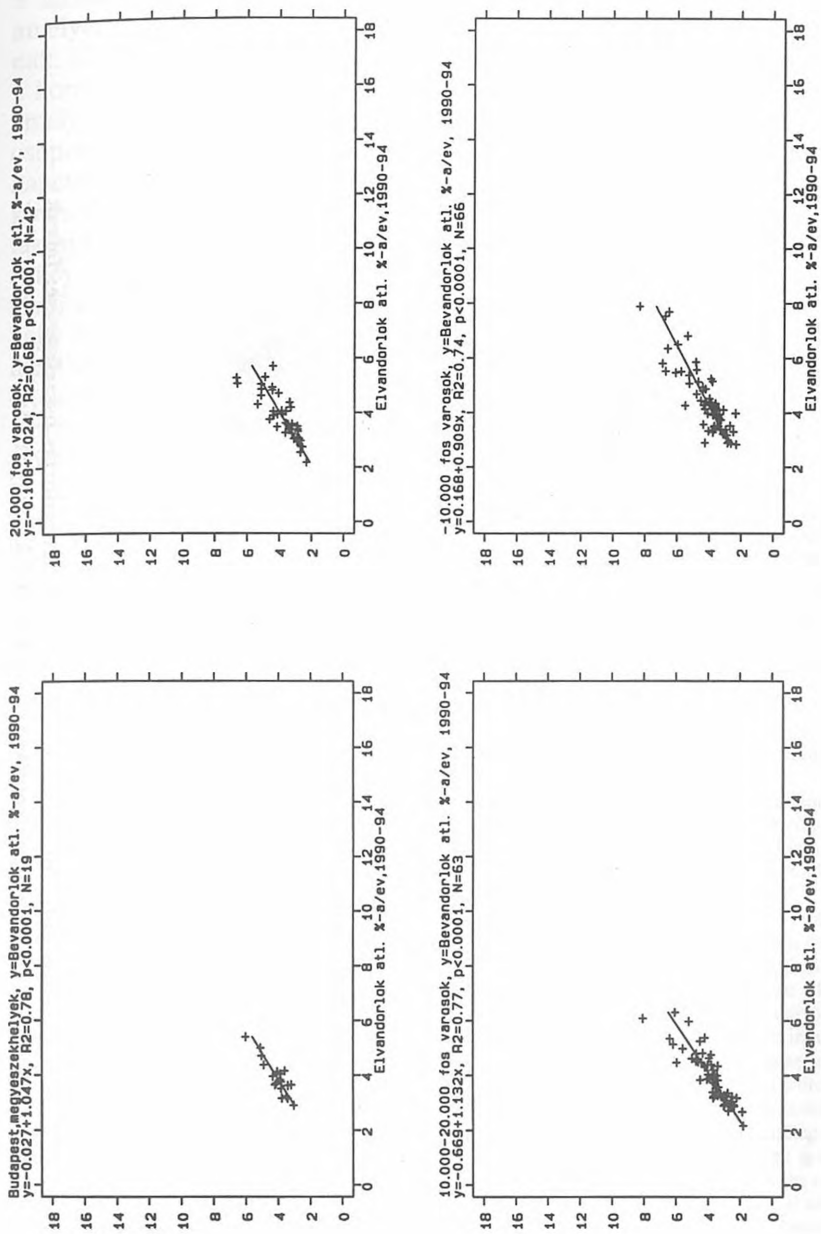

**6. ábra: Az elvándorlás és a bevándorlás összefüggése:
Magyarország települései**
(a vékony vonal a 45 fokos egyenes)

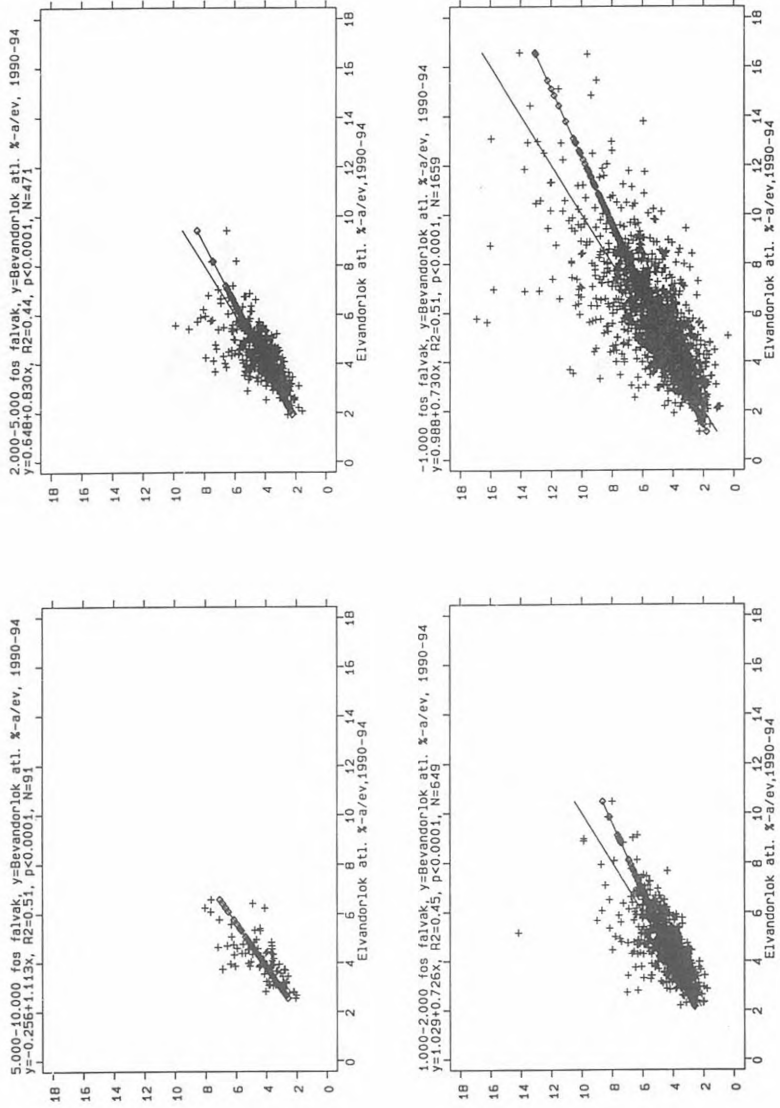
legét (a regressziós paraméterek értékét) illeti, ott nagyjából azt kaptuk, amire számítottunk: a városok – elvándorlással összefüggő bevándorlások révén – vándorlási többletet, a falvak vándorlási veszteséget produkálnak. A városok kategóriáján belül a nagyvárosok (Budapest és a megyeszékhelyek) 3 százalékos többletet, a 10 ezer lakosnál nagyobb népességű városok 10–13 százalékos többletet, a egyészen kis városok pedig 10 százalékos hiányt könyvelhettek el. A falvak közül a nagyközségek 11 százalékos körüli többletet(!), a kisebb falvak pedig – népességnagyság-csoportjuk csökkenésével – egyre nagyobb (17, 27 százalékos) veszteséget mutattak föl.¹⁶

Az elvándorlási és bevándorlási mutatók közti erős összefüggés okairól megoszlanak a migrációval foglalkozó kutatók véleményei (lásd pl.

¹⁶ Az egyedi települések szintjén természetesen mások az empirikusan megfigyelhető vándorlási egyenleg adatok, tendenciájában azonban ezek a főbb összefüggések. Esettanulmányok révén érdekes lenne megvizsgálni, melyek azok a települések, amelyek településosztályuk általános trendjeitől lényegesen eltérő pályát követnek. Például: melyek azok a kistelepülések, amelyek közepes elvándorlási értékek mellett komoly bevándorlási értékekkel rendelkeznek? Vajon mik az ilyen „rendellenességek” okai?

7. ábra: Az elvándorlás és a bevándorlás összefüggése: városok

7. ábra folytatása: Az elvándorlás és a bevándorlás összefüggése: falvak
(a vékony vonal a 45 fokos egyenes)

Greenwood 1975). Egy jellegzetes magyarázat szerint a jelenség a migráció sajátos szelektív jellegére vezethető vissza. A lakóhely-változtató népesség a lakosságnak egy sajátos – az átlagtól jellegzetesen különböző – rétege, amelyet korábbi településváltása(i) további településváltásokra predesztinálnak. Magyarán: az elvándorlók körében magasan fölül vannak reprezentálva a korábbi bevándorlók. Ennek némileg ellentmondanak azok a vizsgálatok, amelyek – az Egyesült Államokban – azonos foglalkozású, nemű, bőrszínű csoportok esetében is képesek voltak kimutatni a bevándorlás és elvándorlás kapcsolatát, jóllehet néhány ilyen mérés eredménye semmiképpen sem tekinthető meggyőző cáfolatnak. Egy másik magyarázat szerint a jelenséget a lakáspiaci mechanizmusok egyik jellegzetessége – az üresedési láncok (vacancy chains) jelensége – magyarázza. Ha egy országban a tipikus költözési távolságokon belül nincsenek szélsőséges demográfiai (születési, halálozási vagy nemek szerinti) különbségek, és az országos lakáspiac stacionárius állapotban van,¹⁷ akkor az elvándorló családok által üresen hagyott lakások¹⁸ értékesíteni kívánt lakások formájában kínálatként jelennek meg a piacon, melyeknek keresletét – habár esetenként többszörös költözési láncok nyomán – végül is a településre beköltözni kívánó családok teremtik majd meg.¹⁹

Jelen tanulmányban – mikroszintű adatok hiányában – nem foglalkozhatunk a be- és kiköltözések szoros kapcsolatának mélyebb okaival. Kísérletet teszünk viszont arra, hogy különválasszuk egymástól a bevándorlást, illetve az elvándorlást ösztönző erőket. Szerencsére erre településszintű adatbázisunk – mikroszintű adatok híján is – lehetőséget nyújt. Erről szól *II. modelünk*.

17 Vagyis nincsenek nagy számban hirtelen leszakadó (elnéptelenedő) vagy robbanásszerűen növekvő települések.

18 Természetesen nem minden elvándorlás nyomán üresedik meg egy lakás. Az elvándorlások egy részére úgy kerül sor, hogy a családokból kiválnak bizonyos személyek (pl. fiatalok), és ők költöznek el máshová. Továbbá: még ha az elvándorlások nyomán megüresedik is egy lakás, nem biztos, hogy az még ugyanabban az évben új gazdára talál. A tranzakciókban nyilvánvalóan van bizonyos időbeli késleltetés.

19 Hegedűs József és Tosics Iván nyolcvanas évekbeli kutatásai – leszprémi, kaposvári, szolnoki esettanulmányai – azt is kimutatták, hogy azokban az esetekben, amikor az elköltözések nem demográfiai okokból (házasságkötés, válás, a gyerekek számának növekedése, öregség) vagy a munkáltató általi át-helyezések miatt, hanem a korábbi státus javításának igénye miatt következtek be, általában a kiköltözők státusánál alacsonyabb státusú népesség költözött be az így megüresedő lakásokba. A létrejövő üresedési láncokat mindig az újonnan megépült, a meglévő lakásállományhoz képest jobb lakások iránti kereslet hozta létre. A mindenkor meglévő lakásállománynál jobb minőségű lakások megjelenése a piacon a legkülönbözőbb jövedelmű-igényszintű családok számára teszi lehetővé, hogy valamennyit előre lépjenek. Mivel így mindenki csak úgy képes megtenni egy lépést előre, hogy korábbi lakását értékesíti, nyilvánvaló, hogy ez csak úgy lehetséges, ha a lakáskínálat árban rendkívül folytonos lesz: elvileg mindenki találhat a rezervációs árszintjének megfelelő beköltözhető lakást. Lakásmegszűnések csak a senki által nem keresett lakások esetében következhetnek be. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a lakáspiac minden körülmények között úgy sűrűlődsék nélkül működik. Előfordulhatnak olyan esetek – települések, településen belüli övezetek –, ahol a láncreakciószerű tranzakciók sora megáll valahol, mivel az adott lakás iránti keresleti ár túlságosan alacsony ahhoz, hogy belőle az újonnan megszerezni kívánt lakás árát a továbbköltözni szándékozó család fedezni tudja. Ilyen esetekben *mind* a kiköltözések, *mind* a beköltözések száma alacsony marad. Ha azonban egy településen a kiköltözések aránya magas, ez indirekt módon arról tanúskodik, hogy az üresedési láncok mechanizmusa viszonylag simán működik, s ezért stacionárius állapot esetén a végső soron üresen maradt lakásokat a településre újonnan beköltözőknek kell elfoglalniuk. Lásd: Hegedűs–Tosics 1988.

Eredeti elképzeléseink szerint, a modell specifikálása során mind a bevándorlásokat, mind az elvándorlásokat meghatározó egyenletben *egyaránt* szerepeltetni akartuk a munkanélküliség és a gazdasági szervezetsűrűség változóját. Ez az elgondolásunk azonban nem bizonyult reálisnak. Nem sikerült olyan modellspecifikációt találnunk, ahol mindkét egyenletben egyaránt szerepeltethetjük volna magyarázó változóként a szóban forgó két változót.²⁰ Így tehát választanunk kellett, hogy melyik változót állítsuk be a bevándorlási, illetve az elvándorlási egyenletbe. Mindkét lehetséges megoldás kipróbálása után arra az eredményre jutottunk, hogy lényegesen jobban illeszkedő modellt kapunk, ha a gazdasági szervezetek sűrűségét mérő változót a bevándorlási egyenletben, a munkanélküliségi ráta változóját pedig az elvándorlási egyenletben szerepeltetjük.²¹

Az empirikus tapasztalatok szerint tehát a *bevándorlókat* nem az alacsony (regisztrált) munkanélküliségi ráta, hanem a befogadó települések gazdasági prosperitása vonzza (ez az egyik *húzóerő*). A gazdasági prosperitás pedig – melyet a szóban forgó egyenletben a gazdasági szervezetek népességre vetített száma, illetve az egy adózóra jutó átlagos adóköteles jövedelem változója képvisel – nem azért vonzza a bevándorlókat, mert a gazdasági szervezetekkel jól ellátott településeken alacsony a munkanélküliségi ráta, és kedvezőbbek a – regisztrált – foglalkoztatás esélyei,²² hanem azért, mert a virágzó gazdaságú településeken általában nagy a szolgáltatási-kereskedelmi-építőipari tevékenységek iránti fizetőképes kereslet, ami kedvező megélhetési (foglalkoztatási és kereseti) lehetőségeket kínál mindazoknak, akik az informális szektorban keresik a boldogulásukat. Ennek az értelmezésnek a jogsultságát egyéb körülmények is valószínűsítik: 1. A kereskedelemben, a szolgáltatásokban, a vendéglátóiparban és az építőiparban dolgozó emberek általában alacsony iskolai végzettségűek, és ezért a formális gazdaságban igen nagy mértékben vannak kitéve a munkanélküliség fenyegetésének – akár alacsony, akár magas a helyi munkanélküliségi ráta. 2. A magas munkanélküliségi rátájú területeken – az általános szegénység következtében – minden bizonnyal épp az ilyen jellegű (az alapvető szükségleteken túlmutató) tevékenységek iránt lehet a legkisebb a kereslet. 3. Az előző érvet megfordítva – minthogy a fent felsorolt tevékenységi körök által meghatározott szolgáltatások minden bizonnyal mind normál javak, melyeknek kereslete a jövedelem növekvő függvénye – nyilvánvalóan tűnik, hogy az egyébként gazdaságilag prosperáló területeken a legnagyobb az ilyen típusú szolgáltatások iránti kereslet. 4. E tevékenységek – jellegükből adódóan – igen alkalmasak

20 Ennek alapvetően az az oka, hogy mivel az elvándorlás és a bevándorlás egymás igen erős prediktorai, a probléma szimultán jellegű, és ennek megfelelően a modell rendkívül érzékeny az exogén változók megválasztására. Többszöri kísérletezés után arra a következtetésre jutottunk, hogy modellünk olyan specifikációk esetén nem identifikálható, ha *mindkét egyenletben egyaránt* szerepel, *s így az exogén változók között nem* szerepel a munkanélküliségi ráta és a gazdasági szervezetsűrűség változója.

21 Ha a 2. táblázatban szereplő specifikációhoz képest a fordított utat követnénk, akkor bevándorlási egyenletünk magyarázó ereje (R-négyzete) 0,54-ről 0,44-re, az elvándorlási egyenlet magyarázó ereje pedig 0,54-ről 0,16-ra csökkenne. Ráadásul, a bevándorlási egyenletben a munkanélküliségi ráta változójának paramétere nem is lenne szignifikáns.

22 Ezt az értelmezést *1. modellünk* tapasztalatai alapján nyugodtan elvethetjük. A gazdasági szervezet-sűrűség és a munkanélküliségi ráta közti kapcsolat ugyanis látszólagos korreláció.

rá, hogy művelőik kibújjanak az adózás alól. Köztudott módon ezekben a szférákban a legnagyobb a fekete foglalkoztatás. 5. A szóban forgó tevékenységek többnyire nem igényelnek különösebb helyhez vagy munkahelyhez kötődő – azokra speciálisan jellemző – tudást és jártasságokat. Ennek következtében az ilyen foglalkozáshoz értő emberek tudása lakóhely-változtatás esetén nem értéktelenedik el. A mobilitás ilyen természetű akadályai csekélyek.

Ami az *elvándorlásra* ható erőket (a *nyomóerőket*) illeti, ott más módon kell érvelnünk. Háromfajta összefüggésre számítunk: 1. a magas munkanélküliség (illetve a mezőgazdaság), 2. a közlekedési szempontból periférikus települések s végül 3. a cigány népesség magas aránya által kiváltott népeség-taszító hatásokra.

1. A magas munkanélküliségi ráta nemcsak az *egyéni* foglalkoztatási esélyek gyengesége miatt jelent taszító erőt a másutt esetleg boldogulni képes emberek számára, hanem azért is, mert az az adott település leromlásának legvilágosabb jele. A magas helyi munkanélküliség *kumulatív hatásai* a foglalkoztatottak rendkívül nyomott kereseteiben, az aggregált kereslet igen alacsony színvonalában és a közösségi szolgáltatások elmaradottságában öltenek testet. Magyarán: ha valaki képes lenne egyébként állást találni ilyen helyeken, úgy várható *egyéni* keresete szisztematikusan alacsonyabb lesz annál, mint amelyet az alacsony munkanélküliségű településen elérhet; ha csak fekete foglalkoztatásban reménykedhet, akkor ilyen jellegű *egyéni* foglalkoztatási esélyei szisztematikusan rosszabbak, mint az alacsony munkanélküliségi rátájú, gazdasági szervezetekben bővelkedő településeken; végül pedig fogyasztási lehetősége és életminősége (oktatási, egészségügyi, kulturális fogyasztása) is szisztematikusan rosszabb annál, mint amilyenhez az alacsonyabb munkanélküliségű településeken hozzájuthat. Ebből a szempontból különösen fontosak az oktatási és egészségügyi szolgáltatások, hiszen azok – bármennyire piacosodtak is az utóbbi években – döntően mégiscsak „ingyen” állnak a lakosság rendelkezésére. Mivel a munkanélküliség által súlyosan érintett településeken épp az ilyen jellegű szolgáltatásokból van a legnagyobb hiány, a közlekedési lehetőségek magas költsége miatt épp itt jutnak hozzá a legnehezebben az emberek a szóban forgó (elvileg ingyenes) szolgáltatásokhoz. (A munkanélküliség taszító hatásának speciális eseteként a mezőgazdaság korábbi súlyát is szerepeltetjük független változóként az elvándorlási egyenletben, hiszen valamennyi iparág közül talán épp a mezőgazdaságot érte a rendszerváltás idején a legnagyobb negatív sokk.)

2. A közlekedési szempontból periférikus települések népeség-taszító hatása meglehetősen nyilvánvaló. Ennek a hatásnak a mérésére a *Köllő János* által kidolgozott közlekedési tipológiát (Köllő 1997) használjuk az elvándorlási egyenletben. A szóban forgó településtipológia – a települések közlekedési lehetőségei és az 1993. évi ingázási költségek alapján – három esetet különböztet meg: 1. ingázási típus, ha a település szűk – 2000 forint/hó ingázási költség révén elérhető – helyi munkapiacának munkanélküliségi rátája alacsony vagy átlagos (23,2% alatti értékű); 2. ingázási típus, ha a település előbbi módon definiált szűk helyi munkapiacának munkanélküliségi rátája magas (nagyobb, mint 23,2%) ugyan, de az ingázási költségek három-

szorosra növelésével – ami a megfigyelés évében a nettó átlagkereset felét jelentette! – érzékelhető mértékben (legalább 25 százalékkal) csökkenthető. Az ilyen településekről elvileg be lehetne járni munkalehetőségekkel jobban ellátott településekre dolgozni (az úthálózat vagy a vasúti, illetve buszközlekedés ezt lehetővé teszi), ám a bejárás költségei rendkívül magasak; 3. ingázási típus, ha „a település szűk piaca rossz, és a költségek növelésével sem válik számára elérhetővé olyan tágabb piac, melyen a munkanélküliség legalább a negyedével alacsonyabb lenne”. Ez utóbbi településeket nevezhetjük közlekedési szempontból reménytelen, periférikus helyzetű településeknek. Az elvándorlási egyenletben ezt a tipológiát két *dummy* változó – a 2. és 3. ingázási típus – képviseli.

3. Azoknak a településeknek az esetében, ahol a cigány népesség aránya²³ magas, két oknál fogva számítunk arra, hogy az elvándorlások száma is magas lesz. Egyrészt azért, mert ezeken a helyeken a nem cigány népesség foglalkoztatási esélyei is rosszabbak,²⁴ mint ott, ahol a cigány népesség aránya alacsony; másrészt pedig azért, mivel a cigány és nem cigány emberek közti súrlódások miatt gyakran elmenekül ezekről a településekről a korábbi, hagyományosan paraszti népesség.

Végezetül: a korábban elmondottaknak megfelelően, mivel a bevándorlás és az elvándorlás egymás igen erős prediktorai, mindkét egyenletben szerepeltetnünk kellett független változóként a másik egyenlet függő változóját (bevándorlási egyenletben az elvándorlást, az elvándorlási egyenletben a bevándorlást). A probléma szimultaneitása miatt szimultán becslést alkalmaztunk. Becslési eljárásaként a kétfokozatú legkisebb négyzetek (2SLS) módszerét használtuk. Eredményeinket a 2. táblázat tartalmazza.

A modell illeszkedése jónak mondható, a paraméterek előjele megfelelő előzetes várakozásainknak, továbbá valamennyi paraméter szignifikáns. A hatások erősségét a normalizált paraméterek segítségével hasonlíthatjuk össze egymással. Ami a *bevándorlási egyenletet* illeti, a települések gazdasági prosperitásának mérőszáma – a gazdasági szervezetek sűrűsége – bizonyult a legerősebb hatású magyarázó változónak. Ez annál is fontosabb eredmény, hiszen a 6. ábrán található kétváltozós regresszióban rendkívül erősnek bizonyult a másik magyarázó változónak (a bevándorlók arányának) a hatása. Az egy adózóra jutó jövedelem hatása szignifikáns ugyan, de gyengesége miatt teljesen elhanyagolható. Ha az elvándorlások által indukált bevándorlásoknak „üresedési lánc” típusú értelmezést tulajdonítunk, akkor a bevándorlást szabályozó erőkről összességében a következőket mondhatjuk: modellünk keretein belül a bevándorlási döntéseket alapvetően két erő – egy lakáspiaci és egy munkapiaci erő – szabályozza: az adott településről elköltöző népesség korábbi lakásait értékesíteni kívánja, ezzel lakáskínálatot teremt azon emberek számára, akik épp ilyen minőségű és árszínvonalú lakásokat keresnek. Ha az országos lakáspiac stacionárius állapotban van – az újonnan épült, illetve megszűnt lakások száma nagyjából egyenlő, és nincse-

23 Azokon a településeken, ahol a cigány népesség részaránya magasnak tekinthető, átlagosan 30% körüli arányról van szó. Vagyis a voltaképpeni többség ott is nem cigány.

24 A nem, életkor, gyerekszám, egyéni iskolai végzettség, a körzeti átlagos iskolázottsági szint hatásának kiszűrése után! Lásd: Ábrahám–Kertesi 1996: 674.

2. táblázat: A bevándorlók, illetve elvándorlók átlagos évi arányát meghatározó egyenletek, II. modell*

Független változók	Függő változó: bevándorlók átl. %-a/év, 1990-94			
	koeficiens	standard hiba	t	P > t
Elvándorlók %-a/év	0,662	0,033	20,127	0,000
Gazd.szerv. sűrűsége	0,225	0,039	5,772	0,000
Adókötl. jöv./adózó	0,005	0,001	5,586	0,000
konstans	0,238	0,295	0,807	0,042
Függő változó: elvándorlók átl. %-a/év, 1990-94				
Független változók	Függő változó: elvándorlók átl. %-a/év, 1990-94			
	koeficiens	standard hiba	t	P > t
Bevándorlók %-a/év	0,361	0,095	3,799	0,000
Munkanélk. ráta	0,039	0,005	7,506	0,000
Mg-i fogl %-a (1990)	0,016	0,001	11,642	0,000
2. ingázási típus	0,364	0,086	4,252	0,000
3. ingázási típus	0,379	0,097	3,921	0,000
Cigány népesség %-a	0,020	0,003	6,448	0,000
konstans	1,829	0,380	4,809	0,000

* Szimultán becslés, kétfokozatú legkisebb négyzetek módszere (2SLS)

Megfigyelések száma = 3044 település

Bevándorlási egyenlet: $F(3, 3040) = 155,64$, $Kiig.R^2 = 0,5396$, Négyzetgyök MSE = 1,2268Elvándorlási egyenlet: $F(6, 3037) = 237,48$, $Kiig.R^2 = 0,5423$, Négyzetgyök MSE = 1,1961

Exogén változók: gazd. szerv. sűrűsége, adókötl. jöv./adózó, munkanélk. ráta, mg-i fogl. %-a (1990),

2. ingázási típus, 3. ingázási típus, cigány népesség %-a

** Normalizált regressziós együttható

nek durva demográfiai szerkezeti eltérések a települések között –, akkor a láncreakciószerű költözések nyomán az adott településről kiköltöző családok helyére végül is ugyanarra a településre beköltöző családok kerülnek (ha nem is feltétlenül ugyanabba a lakásba). Ennek a mechanizmusnak a jelentősége a beköltözések magyarázatában azonban lényegesen kisebb, mint a gazdasági prosperitás szívóhatásáé. Ez utóbbi valószínű működéséről a korábbiakban már részletesen beszámoltunk.

Az *elvándorlást* magyarázó egyenletünk változóihoz tartozó paraméterek mind megfelelő előjelűek, közülük azonban csak háromnak az erőssége számottevő. Fontossági sorrendben: a bevándorlások intenzitásáé, a reménytelen közlekedési helyzetű településeké, illetve a magas munkanélküliségi rátáé. A magas munkanélküliség által kiváltott elköltözések okairól a korábbiakban már beszéltünk. A bevándorlások mindenekelőtt akkor indukálhatnak elvándorlásokat, ha a korábbi bevándorlók az adott településen nem tudtak gyökeret verni, s ezért a bevándorlást követően hamarosan továbbálltak. Ennek az összefüggésnek az erőssége azt mutatja, hogy a lakóhelyváltás – mely voltaképpen igen költséges beruházás a jövőbeli várható magasabb hozamok reményében – igen gyakran sikertelen vállalkozás. Minél többször kell újabb költözésekkel korrigálni egy korábbi téves döntés eredményét, annál magasabbak ezek a – fizikai és adaptációs (emberi) – költségek. Érdekes következtetések levonására ad alkalmat az az igen jelentős különbség, amely a 2-es és a 3-as ingázási típusba tartozó települések népességtaszító hatásának mértéke között mutatkozik: a szűk és rossz foglalkoztatási adottságú, de költséges ingázás révén tágítható munkaerőpiacú településekről (2-es ingázási típus) szinte alig van elvándorlás, a reménytelen közlekedési helyzetű településekről (3-as ingázási típus) pedig igen intenzív az elvándorlás. Vajon miért? Aligha érvelhetünk azzal, hogy költséges ingázás révén kitégítható munkaerőpiacú települések lakói valóban élnek is a nettó átlagkereset felét fölemésztő ingázás lehetőségével, s ezért nem vándorolnak el kedvezőtlen státusú lakóhelyükről, a reménytelen közlekedési lehetőségű települések lakói pedig azért vándorolnak el, mert még költséges ingázással sem képesek a munkahelyek közelébe jutni. Aligha gondolhatjuk, hogy az előbbiek ilyen mértékű erőfeszítésre lennének képesek, s hogy az utóbbiak pusztán azért adnák föl – a lakáspiacon minden bizonnyal tökéletesen eladhatatlan – lakásaikat, és próbálnak szerencsét egy új településen, hogy közelebb kerüljenek a bejelentett munkahelyekhez. A magyarázat feltehetőleg itt is sokrétűbb: az elvándorlás motívumai között bizonyára egyaránt szerepel a megélhetés minden formájának ellehetetlenülése (beleértve a fekete munka lehetőségét is) és az életminőséget alapvetően befolyásoló (oktatási és egészségügyi) szolgáltatások fizikai elérhetetlensége. Nem világos, hogy a teljesen periférikus településekről elmenekülő emberek milyen hídfőállásokat képesek maguknak befogadó településeiken kiépíteni. Valószínűnek tűnik, hogy éppenséggel ők lesznek majd befogadó településükön azok a bevándorlók, akik – rövid idő

leforgása alatt – belátván költözésük sikertelenségét, ismét új lakóhelyet keresnek maguknak.²⁵

Összegzés

Település- és körzetszintű adatokra támaszkodva megvizsgáltuk a népesség földrajzi mobilitásának alakulását az 1990 és 1994 közötti időszakban. Az alábbi megállapításokra jutottunk. **1.** A kilencvenes évek migrációs folyamatai lényegében a nyolcvanas években megfigyelhető trendek folytatásának tekinthetők. A folyamatok alapvető kontinuitása mellett azonban – a nyílt munkanélküliség megjelenésével és a magángazdaság gyors ütemű kibontakozásával – egyértelműen fölerősödtek a fejlettségbeli különbségek migrációs hatásai a kilencvenes években. Azokban a körzetekben, ahol a kilencvenes évek elejére viszonylag alacsony szinten maradt a munkanélküliség értéke, a nyolcvanas évekbeli szinthez képest ugrásszerűen megnőtt a körzetek vándorlási nyeresége; a legelmaradottabb körzetekben viszont – ahol az országos átlag kétszeresét-háromszorosát kitevő munkanélküliségi ráták alakultak ki – szinte alig változtak a nyolcvanas években mért (egyébként meglehetősen magas értékű) vándorlási veszteségek. Ugyanez mondható el – habár az empirikus mértékek itt némileg szerényebbek – a gazdasági szervezetsűrűség hatásáról is.

2. A vándorlási egyenlegek körzetszintű szóródásának magyarázatára kidolgozott modellünk révén arra az eredményre jutottunk, hogy a migrációs egyenlegek regionális különbségeit alapvetően a szóban forgó körzetekben élő népesség iskolázottsági szintje határozza meg. Háromféle hatást sikerült kimutatnunk. (a) Az iskolázott munkaerővel jól ellátott területeken fejlett a magángazdaság, magasak a keresetek, élénk az informális gazdaság. Mindennek következtében ezek a körzetek – a munkanélküliségi ráta alakulásától függetlenül is – vonzó célpontjai a migrációnak. Itt mindenekelőtt annak a multiplikátorhatásnak az érvényesülése a döntő, amely az élénk gazdasági tevékenység által kiváltott magas kereseti szintből adódik az informális gazdaság tipikus – építőipari, kiskereskedelmi, szolgáltatási – tevékenységei iránt. Minthogy ez a fajta kereslet ahelyett, hogy csökkentené, inkább növeli a helyi munkanélküliségi rátákat, ez a hatás a munkanélküliség – többnyire alacsony – regisztrált mértékétől függetlenül érvényesül. (b) Az iskolázottság regionális szóródásának azonban a munkanélküliségi szint közvetítésével is vannak migrációval kapcsolatos következményei. Először: az iskolázatlan munkaerő foglalkoztatási lehetőségei mindenütt rosszabbak, mint az iskolázotté, ezért a számtani átlag egyszerű tulajdonságaiból adódóan a munkanélküliségi ráták magasabbak lesznek azokon a vidékeken, ahol a népesség (s

²⁵ Ezt az értelmezést látszik alátámasztani az is, hogy ha a 2. táblázatban található modellt a vándorlás következtében fogyó népességű (hanyatló) települések halmazára szűkítjük, akkor miközben szintén jól értékelhető modellhez jutunk, a bevándorlások által indukált elvándorlások normalizált regressziós paraméterére az eredeti modellben szereplő paraméternél csaknem háromszor nagyobb értéket (2,088) kapunk. Ez pedig minden valószínűség szerint azt jelenti, hogy a hanyatló települések bevándorlói különösen gyakran vándorolnak tovább.

a munkaerő) iskolázatlanabb. Másodsor: a magas munkanélküliségi rátájú, iskolázatlan vidékeken a foglalkoztatás *egyéni* esélyei is rosszabbak, mint az alacsony munkanélküliségi rátájú, iskolázottabb területeken. Harmadsor: a munkanélküliségi ráta értékével szoros inverz összefüggésben állnak a – nem, életkor, iskolai végzettség, foglalkozás, iparág hatásától megtisztított – regionális keresetek is. A munkanélküliség keresetcsökkentő hatása ráadásul a munkanélküliségi ráták abszolút szintjének emelkedésével – időben – egyre erősebben érvényesül. Az alacsony munkanélküliség tehát nemcsak előnyösebb foglalkoztatási esélyek révén eredményez migrációs többletet, hanem amiatt is, hogy nagyjából azonos foglalkoztatási lehetőségek mellett – *ceteris paribus* – jobb kereseti lehetőségeket kínál azoknak, akik képesek arra, hogy új lakóhelyükön legális foglalkoztatást találjanak maguknak. (c) Végezetül: a körzetek iskolázottsági szintje szorosan együtt mozog a cigány népesség arányával – itt oksági összefüggésről nem, csak korrelációról beszélhetünk –, a cigány népesség magas aránya pedig (egyrészt a diszkrimináció, másrészt a érintett körzetek általános elmaradottsága miatt) magas munkanélküliségi szintet eredményez. A magas munkanélküliség pedig – összhangban a (b) típusú mechanizmus esetében elmondottakkal – migrációs veszteséghez vezet. Az iskolázottsági szint és a vándorlási egyenleg összefüggésében a legnagyobb súlyt a magángazdaságnak a munkanélküliségi rátáktól *független* hatása – az (a) mechanizmus – képviseli: a teljes összefüggésen belüli súlya több mint 60 százalékpont.

3. A *bevándorlás és az elvándorlás elkülönült elemzésére* kidolgozott *településszintű* modellünk révén a következő eredményekre jutottunk. (a) *Bevándorlási* döntéseket két *húzóerő* – egy munkapiaci és egy lakáspiaci erő – befolyásolja. Ami a *munkapiaci* hatást illeti: a bevándorlókat az empirikus tapasztalatok szerint nem az alacsony (regisztrált) munkanélküliségi ráta, hanem a befogadó települések gazdasági prosperitása vonzza. A gazdasági prosperitás pedig – melyet a szóban forgó egyenletben a gazdasági szervezetek népességre vetített száma, illetve az egy adózóra jutó átlagos adóköteles jövedelem változója képvisel – nem azért vonzza a bevándorlókat, mert a gazdasági szervezetekkel jól ellátott településeken alacsony a munkanélküliségi ráta, és kedvezőbbek a – regisztrált – foglalkoztatás esélyei, hanem azért, mert a virágzó gazdaságú településeken általában nagy a szolgáltatási, kereskedelmi, építőipari tevékenységek iránti fizetőképes kereslet, ami kedvező megélhetési (foglalkoztatási és kereseti) lehetőségeket kínál mindazoknak, akik az informális szektorban keresik a boldogulásukat. Ami a *lakáspiaci* hatást illeti, ott arról van szó, hogy az adott településről elköltöző népesség korábbi lakásait értékesíteni kívánja, ezzel lakáskínálatot teremt azon emberek számára, akik épp ilyen minőségű és árszínvonalú lakásokat keresnek. Ha az országos lakáspiac stacionárius állapotban van – az újonnan épült, illetve megszűnt lakások száma nagyjából egyenlő, és nincsenek durva demográfiai szerkezeti eltérések a települések között –, akkor a láncreakció-szerű költözések nyomán az adott településről kiköltöző családok helyére végül is ugyanarrá a településre beköltöző családok kerülnek (ha nem is feltétlenül ugyanabba a lakásba). Ennek a mechanizmusnak a jelentősége a

beköltözések magyarázatában azonban lényegesen kisebb, mint a gazdasági prosperitás szívéhatásáé.

(b) Ami az *elvándorlásra* ható erőket (a *nyomóerőket*) illeti, ott háromfajta összefüggést sikerült kimutatnunk: a korábbi bevándorlások által indukált elköltözések hatását, a közlekedési szempontból periférikus települések, valamint a magas munkanélküliség népességtaszító hatását. A sorrend egyben a felsorolt tényezők fontossági sorrendjét is tükrözi. A bevándorlások mindenekelőtt akkor indukálhatnak elvándorlásokat, ha a korábbi bevándorlók az adott településen nem tudtak gyökeret verni, s ezért a bevándorlást követően hamarosan továbbállnak. Ennek az összefüggésnek az erőssége azt mutatja, hogy a lakóhelyváltás – mely voltaképpen igen költséges beruházás a jövőbeli várható magasabb hozamok reményében – igen gyakran sikertelen vállalkozás. Minél többször kell újabb költözésekkel korrigálni egy korábbi téves döntés eredményét, annál magasabbak ezek a – fizikai és adaptációs (emberi) – költségek. Közlekedési szempontból reménytelen, periférikus helyzetű településeknek neveztük azokat a településeket, melyeknek közvetlen környezetében a foglalkoztatási lehetőségek igen rosszak, és az ingázási költségek tetemes növelésével sem érhető el olyan távolabbi helyi munkaerőpiac, ahol a munkanélküliség mértéke érzékelhetően alacsonyabb lenne. Ezekről a településekről érhető módon nagyobb mérvű az elvándorlás, mint a pusztán magas munkanélküliség által sújtott településekről. Végezetül: megfogalmaztunk egy *hipotézist* arról, hogy a közlekedési szempontból periférikus és foglalkoztatási szempontból válságos helyzetű településekről elvándorló népesség mennyire stabil hídfőállásokat képes kiépíteni magának a befogadó településeken. Némi statisztikai bizonyító anyag birtokában annak a gyanúnknak adtunk hangot, hogy éppenséggel ők lesznek majd befogadó településükön azok a bevándorlók, akik – rövid idő leforgása alatt – belátván költözésük sikertelenségét, ismét új lakóhelyet keresnek maguknak. Ennek az állításnak a bizonyítása természetesen további kutatásokat s mindenekelőtt mikroszintű és longitudinális adatbázisokat igényel.

Irodalom

- Ábrahám Árpád–Kertesi Gábor (1996): A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között (a foglalkoztatási diszkrimináció és az emberi tőke váltakozó szerepe). In: *Közgazdasági Szemle*, 7–8.
- Bartel, A. P. (1979): The Migration Decision: What Role Does Job Mobility Play? In: *American Economic Review*, december.
- Blanchard, O. J. – L. F. Katz (1992): Regional Evolutions. In: *Brookings Papers on Economic Activity*, 1.
- Bowles, S. (1970): Migration as Investment: Empirical Tests of the Human Investment Approach to Geographical Mobility. In: *Review of Economics and Statistics*, november.
- Carrington, W. J. – E. Detragiache – T. Vishwanath (1996): Migration with Endogenous Moving Costs. In: *American Economic Review*, szeptember.
- Daróczy Eta (1981): A belföldi vándorlás intenzitásának és térbeli szerkezetének változása Magyarországon 1960–1978 között. In: *Demográfia*, 1.
- Greenwood, M. J. (1969): An Analysis of the Determinants of Geographical Labor Mobility in the United States. In: *Review of Economics and Statistics*, május.

- Greenwood, M. J. (1975): Research on Internal Migration in the United States: A Survey. In: *Journal of Economic Literature*, június.
- Hegedűs József–Tosics Iván (1988): A lakásmobilitás változó szerkezete a lakáspiacon (filtrációs folyamatok a magyar lakásrendszerben). In: *Társadalomkutatás*, 1.
- Illés Sándor (1995): A területi mobilitás volumenének változásai. In: *Statisztikai Szemle*, 7.
- Kaluzny, R. L. (1975): Determinants of Household Migration: A Comparative Study by Race and Poverty Level. In: *Review of Economics and Statistics*, augusztus.
- Kertesi Gábor (1994): Cigányok a munkaerőpiacon. In: *Közgazdasági Szemle*, november.
- Kertesi Gábor–Köllő János (1995): *Kereseti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1986–1994*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1995 (kézirat).
- Köllő János (1997): A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon (számítások és számpéldák). In: *Esély*, 2.
- Long, L. (1972): The Influence of Number and Ages of Children on Residential Mobility. In: *Demography*, 3.
- Long, L. (1973): Migration Differentials by Education and Occupation: Trends and Variations. In: *Demography*, 2.
- Long, L. (1974): Womens Labor Force Participation and the Residential Mobility of Families. In: *Social Forces*, 3.
- Mincer, J. (1978): Family Migration Decisions. In: *Journal of Political Economy*, 3.
- Nelson, P. (1959): Migration, Real Income and Information. In: *Journal of Regional Science*, 2.
- Polachek, S. W. – F. W. Horvath (1977): A Life Cycle Approach to Migration: Analysis of the Perspicacious Peregrinator. In: *Research in Labor Economics*, 1. kötet.
- Sjaastad, L. (1962): The Costs and Returns of Human Migration. In: *Journal of Political Economy*, októberi különszám, 2. rész.
- Szauter Edit (1974): A belföldi vándormozgalom alakulásának néhány jellegzetessége a felszabadulás után. In: *Területi Statisztika*, 3.

Köllő János

A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon

Számítások és számpéldák

Sok mindenről állítható, hogy „az átalakulás elkerülhetetlen velejárója”: a munkanélküliség regionális különbségeiben kialakult mértékek és mozdulatlanság aligha tartoznak ezek közé. Az „elkerülhetetlen” elkerülhetőségét példázza egy sor nyugat-európai ország, ahol a munkanélküliség a területi egyenlőtlenségek fokozódása nélkül többszöröződött meg a hetvenes-nyolcvanas években.¹ A térségi különbségek tartóssá válásában sem valamiféle közgazdasági vastörvény nyilatkozik meg: számos országban a regionális válságok rövid életűek, a relatív pozíciók változékonyak.² Azt pedig, hogy egymással szomszédos kistérségek munkanélküli rátáiban sokszor 10 százalékot meghaladó különbségek állandósuljanak, végképp nem tekinthetjük sem természetesnek, sem elkerülhetetlennek.³

Ebben a tanulmányban az ingázási lehetőségekkel és költségekkel foglalkozunk, amelyek – gyanúnk szerint – a kis távolságban kialakult nagy különbségek előidézésében fő szerepet játszanak. Az elemzés ezen belül is a munkanélküliek ingázási lehetőségeire, valamint a helyi munkanélküliség és a közlekedési lehetőségek közötti kapcsolatoknak a feltárására irányul. Meggyőződésünk, hogy a kiterjedt napi ingázás jelentékeny mértékben csökkenthetné a regionális egyenlőtlenségeket, sőt – mivel a közlekedéssel összekapcsolt nagyobb piacokon kisebb a súrlódás, mint az elkülönült részpiacokon átlagosan – akár a munkanélküliség szintjét is.

A kérdést egyszerű feltevések mellett, durva közelítésre alkalmas adatok felhasználásával elemezzük, olyan „közelítő számításokba” bocsátkozva, melyeket nem minden kritikus néz majd jó szemmel. Bírálatak sok ponton jogos lesz – ezek egy részére maga a tanulmány is igyekszik felhívni a figyelmet. Ám talán lesznek olyanok is, akik egyetértenek: néha az is fontos támpont a gondolkodáshoz, ha legalább sejtjük, hogy valami sok-e vagy kevés, nő-e vagy csökken, elsöprő erejű vagy marginális jelentőségű, szorosan korrelált más jelenségekkel vagy majdnem független tőlük. Ilyen típusú állításokra törekszünk.

1. Az elemzés tárgya

Az ingázási ráfordítás növelésével az egyéni munkavállaló a munkaerőpiac határait – csökkenő hozadékkal és területenként eltérő mértékben – kitágíthatja. (1) Az összeg növelésével fizikailag elérhetővé válnak számára távolabbi központok munkaerőpiacai is. (2) Minél többbe kerül az odautazás, annál kisebb lesz a rezervációs béren felül az utazási költséget is megtérítő állások aránya. (3) Végül nem mindegy, hogy *milyen* az a munkaerőpiac, ahová az ingázás irányulna: Arlóról utazunk-e Ózdra, vagy Nagycenkről Sopronba. Azonos költségek mellett az egyik helyen kisebb, a másikon nagyobb az elérhető állások száma. Tanulmányunkban, amely a falvak és környező városok közötti ingázásra irányul, ennek megfelelően:

a) Megvizsgáljuk az ingázáshoz igénybe vehető közlekedési eszközöket; az ingázási kiadások és a távolság, illetve a rendelkezésre álló utazási módok közötti összefüggést; a települések eloszlását a környező központokba utazás költsége szerint.

b) Számításokat végzünk arra vonatkozóan, milyen mértékben korlátozza az utazási költség a gazdasági értelemben elérhető városi munkahelyek árnyát.

c) Végül összehasonlítjuk a különböző költségszinteken elérhető városi munkaerőpiacok állapotát az ország különböző részein.

Ezek a számítások rávilágíthatnak az adott *status quo* (költségek és regionális munkanélküliség) mellett nyíló egyéni alternatívákra, anélkül, hogy a közlekedési költségek *változásának* hatását modelleznék. Ha a költségek általánosan és jelentős mértékben változnak, például bevezetnek valamilyen utazási támogatást, akkor átrendeződnek a regionális piacok határai.

A folyamat részletezése nélkül is világos, hogy a helyi munkaerőpiac egyensúlyi mérete és állapota még két szereplő (egy város és egy falu) esetén is bonyolult módon alakul: függ az üres munkahelyek és az álláskeresők számától és páronkénti arányától, a bérektől és a rezervációs bérektől, valamint a közlekedési költségektől. Több városkörnyéki település esetén még nehezebb a kimenetet megjósolni: a központban munkát kereső, majd oda ingázó *i*-beliek aránya annál magasabb lesz, minél nagyobb a különbség *i* falu és a körzetet alkotó *összes többi* település között – az utóbbiak javára – a betöltetlen munkahelyek számában, a bérekben és a rezervációs bérekben, minél kevesebbe kerül az utazás *i*-ből – és minél többbe a többi településről – a városba. A helyi piac mérete és szerkezete még homogén munkaerőt feltételezve is függ egy sor változó nagyságától az *összes potenciálisan összekapcsolódó településen*, valamint a közlekedési költségektől az *összes útvonalon*. Nem tudjuk pontosan felmérni, hogyan változnának a helyi munkaerőpiacok határai a költségek általános csökkenésének vagy növekedésének hatására, de számításaink nyújtanak bizonyos támpontot: segítenek megkülönböztetni egymástól azokat a kistérségeket, amelyekben a falusi munkanélküliség az ingázási lehetőségek és költségek változtatásával esetleg csökkenthető és azokat, ahol erre nincs remény.

Kutatásunk nem a tényleges ingázással foglalkozó elemzésekhez nyúl vissza, sokkal inkább a bejárési lehetőségeket tárgyaló művekhez. Itt min-

denekelőtt Bibó István, Erdei Ferenc és Mattyasovszky Jenő városokra és városkörnyékekre irányuló kutatásainak bizonyos elemeire gondolunk. Bibó és Mattyasovszky ezzel a kérdéssel vezetik be a közigazgatás és városfejlesztés reformjára tett javaslatukat (Bibó–Mattyasovszky 1950):

„...hogyan lehet az ország egész területén olyan egyenletes városhálózatot kiépíteni, hogy minden lakott hely elérhető távolságban, és pedig akár naponkénti bejárással is elérhető távolságban érjen olyan várost, mely a városi élet összes alapvető szolgáltatásait és értékeit nyújtani tudja számára? (1950 :1.)

A kérdésből egy sor további kérdés adódik: Az ország mely vidékein hiányoznak az ilyen központok? Mennyi és milyen értéket nyújtanak az elérhető? A mi kérdéseinket – bár szűkebb tárgyra vonatkoznak – nem erőszakolt ide illeszteni: Mennyibe kerül a központok javainak (például a munkahelyeknek) az elérése? Vajon az értékes központok köré szerveződő, jó és olcsó közlekedéssel ellátott városkörnyékek munkaerőpiacai jobb állapotban vannak-e, és ha igen, mennyivel? A közlekedés sűrítése vagy árának mérséklése hozhat-e érdemleges javulást? Vajon az autózás elterjedésével jelentőségét veszíti-e a vasúti és autóbusz-hálózat?

Vizsgálódásunk közvetlen előzményének Schwertner János munkáját tekinthetjük, aki a mienkéhez igen hasonló módszerrel, menetrendekből nyert információk alapján határozta meg Magyarország tömegközlekedési szempontból peremhelyzetű településeit (Schwertner 1985).⁴ Elegendő egy pillantást vetni Bibó és Mattyasovszky negyvenes évek végi és Schwertner nyolcvanas évek közepi térképeire (1. és 2. térképek), hogy kitéssék a döbbenetes hasonlóság az elérhető központ nélküli körzeteket illetően. Ezeket Bibó és Mattyasovszky térképén sűrűn vonalazott, a városkörnyékeket jelző körökön kívül eső, Schwertnerén pedig fehér foltok jelölik.

Abban, hogy a kép azóta sem változott, s hogy ugyanaz a kép ugyanazt jelentené, nem lehetünk biztosak. A munkanélküliség megjelenésével a regionális különbségek téje sokszorososan megnőtt. Az ingázás, mint a súlyosan érintett kistérségekből való menekülés eszköze különös jelentőséget kapott. A közlekedési költségek emelkedése szűkebbre vonhatta, a gépkocsiállomány óriási növekedése viszont kitágíthatta a régiók határait.

2. Adatok

2.1 Falvak és városok

Csak a *falvakból* a környező *városokba* irányuló ingázást vizsgáljuk. „Város” most és mindvégig olyan kistérségi központot értünk, melyben munkaügyi kirendeltség működik: ezek száma 170. A kistérségi központon kívüli többi települést tekintjük „falunak”.⁵

Egy-egy település környezetébe tartozónak tekintettük azokat a központokat, melyek közúton mért távolsága a falutól 40 km-nél kisebb. (Kivéve a település saját irodaközpontját, melynek megközelíthetőségét ennél nagyobb

távolság esetén is vizsgáltuk.) A számítások során a legközelebbi négy várost vettük figyelembe, mert a 40 km-es körön belül ötödik központot már csak elenyészően kevés településhez rendelhettünk.

2.2 Tömegközlekedési kapcsolatok

Megvizsgáltuk, be lehet-e érkezni a településről az első, második, harmadik vagy negyedik központba reggel 5.30 és 7.30 között vonattal és busszal. Ha akár csak egyetlen ilyen járatot sikerült találnunk az 1994–1995. évi MÁV és Volán-menetrendekben, a központot tömegközlekedéssel megközelíthetőnek tekintettük. Az adatok 1994–1995-re vonatkoznak, de az eredményeket – jobb megoldás híján – érvényesnek tekintettük 1993-ra is.⁶

Amikor egyetlen járat esetén is elérhetőnek minősítjük a központot (s a visszautazás lehetőségét egyáltalán nem is vesszük figyelembe), alaposan túlbecsüljük a napi ingázás esélyeit. Az ebből fakadó torzítás alighanem sokkal súlyosabb, mint ami abból ered, hogy egyes ingázási központokat és utazási módokat ("munkásszállítás", rév) figyelmen kívül hagyunk, vagy hogy a bonyolultabb átszállási manővereket nem derítettük fel. A munkaidő kezdete általában 6 és 8 óra közé esik. Ha csak korai érkezés lehetséges, a munkahely elérhető ugyan, de az utazási idő (és költség) a várakozással meghosszabbodik. Ha csak késői vonat vagy busz jár, az állások egy része nem érhető el. A lehetséges eseteket némi egyszerűsítéssel az 1. táblázat foglalja össze:

1. táblázat

A tömegközlekedési járatok beérkezési ideje és a lehetséges következmények

h	Beérkezés ideje:			
	5–6	6–7	7–8	
1.	+	+	+	Minden állás elérhető
2.	+	+	-	Várakozás
3.	+	-	-	Várakozás
4.	+	-	+	Várakozás
5.	-	+	+	Nem minden állás érhető el
6.	-	+	-	Nem minden állás érhető el + várakozás
7.	-	-	+	Nem minden állás érhető el
8.	-	-	-	Egy állás sem érhető el

Elvileg megtehettük volna, hogy a járatokat a beérkezés időpontja szerint regisztráljuk, és a délutáni visszaut lehetőséget is megvizsgáljuk, a többletmunka hozama azonban igen szerénynek ígérkezett, hiszen nem ismerjük a munkanélküliek potenciális munkahelyeinek eloszlását a munkakezdés és a „fájront” időpontja szerint, ennél fogva az 1–7-hez hasonló, bonyolult kimenetek valószínűségét akkor sem tudtuk volna megbecsülni, ha pontosan rögzítjük a járatok beérkezését vagy indulását. Olyan helyzetben, amikor pontos mérésre nincs remény, az *optimista* becslés hasznosabbnak tűnik, mint az

ellenkezője. Eljárásunk kiszűri az „elsőfajú hibát”: az általunk elérhetetlennek minősített központok valóban elérhetetlenek. (Ha eltekintünk az ekkora adattömegben sokszori javítás után is előforduló téves minősítésektől.) A „másodfajú hiba” annál súlyosabb, minél gyakoribbak az 1. táblázatban 5–7. sorszámú megjelölt esetek. Tapasztalatunk szerint ez a veszély nem olyan fenyegető: ha egy településről csak egy járat megy a központba, az általában korán érkezik. A mai menetrendeket vizsgálva is feltűnik az az anakronizmus, melyet Schwertner János tíz évvel ezelőtt így fogalmazott meg: a munkakezdési időpontok későbbre tolódásához „...a tömegközlekedés nem alkalmazkodott, továbbra is három műszakos fizikai dolgozókat kíván a faluból a városba szállítani, és nem másokat” (Schwerter 1985:13). A munkahelyek zöme az ilyen korai járatokkal elérhető, értéküket „csupán” az egy-kétórás kényszerű várakozás csökkenti.⁷

Számbavételi módszerünk fogyatékosága nem az, hogy összességében optimista becslést eredményez – ezt akár előnynek is tekinthetnénk –, hanem, hogy egy kalapba kerülnek a várossal szorosan, illetve csak egy szállal összekapcsolt települések. Ezt a problémát azonban enyhíti, hogy az első központtal csak egy járatpárral összekapcsolt községeknek jellemzően nincs kapcsolatuk a második, harmadik és negyedik központtal. A tömegközlekedési kapcsolatok száma olyan „proxy”, amelyből többnyire – nem mindig és nem a kívánatos pontossággal – a legközelebbi központokhoz való kapcsolódás intenzitására is következtethetünk.

2.3 Tömegközlekedési költségek

Havi utazási költségként a MÁV dolgozói bérlet árát számítottuk fel, ha a település és a központ között vasúti kapcsolatot találtunk. Ennek hiányában a legkisebb járáshosszra érvényes Volán-bérlet árát vettük figyelembe. A vasúti és buszbérleteknél a teljes árat (nem csak a „dolgozót terhelő” részt) vettük figyelembe, hiszen az utazási költség a munkavállaló és munkáltató közötti tranzakciót teljes összegével terheli.⁸

2.4 Az autós ingázás költségei

Tömegközlekedési kapcsolat hiányában az i -ből k -ba történő autós ingázás településre jellemző átlagos költségét szeretnénk volna megbecsülni. A költség a távolságon kívül függ attól, hogy a potenciális ingázóknak van-e autójuk; ha van, milyen; ha nincs, miként jutnak hozzá; s végül attól, hányan ülnek a munkába igyekvő kocsiban? Számos kérdésre kell tehát választ keresni, vagy rosszabb esetben valamiféle önkényes, de józan választ adni.⁹

(a) Az egy munkanélküliire eső autók számáról (P_i^u) nincs település mélységű információnk, ám ismerjük az egy aktív lakosra eső gépkocsik településenkénti számát (P_i^N) és ennek országos átlagát (P_N). Más forrásból rendelkezünk információval arról, milyen arányban rendelkeznek autóval a munkanélküliek háztartásai (Q_i^u). Az egy munkanélküliire eső autók számát

$P_u^i = Q_u(P_N^i/P_N)$ -nel közelítettük. P_N^i értékét az 1992. évi KSH-TSTAR-ban közölt, év végi gépkocsiállomány és az 1990. évi aktív népesség hányadosaként határoztuk meg, Q_u -t pedig a Magyar Háztartás Panel 1993. tavaszi hulláma alapján számítottuk. E szerint száz megkérdezett munkanélküli közül 32,7 háztartásában volt autó (az aktív lakosság egészére 55,4 érték adódik). Az általunk számított érték átlaga a falvakban 28 százalék.

(b) *Ingázás meglévő kocsival.* Azt feltételeztük, hogy a munkanélküliek gépkocsiállományának típusonkénti összetétele nem tér el a település megyéjében 1993-ban, a teljes állományra vonatkozóan megfigyelt összetételtől. A fajlagos költségek a Trabant, a többi szocialista gyártmány és a nyugati autók esetében erősen különböznek, miközben a két utóbbi csoporton belül a különbségek minimálisak. Ezért az állomány összetételét e három csoport arányával (s_1, s_2, s_3) írtuk le.

A három csoport reprezentatív típusának a Trabant 601 S, a VAZ 2104 „kocka Lada”, illetve a Volkswagen Golf II. autókat tekintettük. A tényleges kormegoszláshoz igazodva ilyen típusú, 9 éves, 60 000 km-t futott gépkocsira határoztuk meg a (v_1, v_2, v_3) fajlagos változó költségeket, valamint az egy többletkilométerre eső többlet-értékcsökkenést (a_1, a_2, a_3). Az előbbi esetben a benzin, az olaj, a gumi, a gyertya, a fékbetét, a rendszeres szerviz és a véletlen meghibásodás miatti javítás tételeit szerepeltettük. Az utóbbi esetben – összehasonlítva egy 60 000 km-t, illetve 150 000 km-t futott, egyébként azonos korú és típusú autó szabadpiaci árát – egy kilométer-specifikus értékét határoztunk meg. A havi ingázási költség az autóra vetítve, d_{ik} távolságra, 245 bejárás napot feltételezve:

$$c_{ik}^1 = 245 \cdot 2 \cdot d_{ik} [s_1(v_1 + a_1) + s_2(v_2 + a_2) + s_3(v_3 + a_3)] / 12$$

(c) *Várható költség, ha a munkanélkülinek nincs autója.* Ebben az esetben az elképzelhető legolcsóbb megoldás költségét igyekeztünk kalkulálni. Azt feltételeztük, hogy az ingázás céljára 9 éves, 60 000 km-t futott Trabantot vásárolnak (á 40 000 Ft) ötéves, kamatmentes rokon-baráti kölcsönből. A fenti tételekhez ez esetben hozzáadódik a kötelező biztosítás, a súlyadó, a műszaki vizsga, a zöld kártya és az akkumulátorcsere költségének 1/12, valamint a vételárnak 1/60 része, így jutunk a c_{ik}^2 költséghez.

(d) *Utasszám.* Ha a család rendelkezik autóval, az ingázási költség esetleg megosztható két családtag között. Továbbra is tartva magunkat ahhoz, hogy inkább alá-, semmint fölébecsülni érdemes a költségeket, a már meglévő autó esetében két utast feltételeztünk: a figyelembe vett, egy utasra eső ráfordítás tehát $c_{ik}^1/2$.¹⁰

Ha a családban nincs autó, a munkanélkülinek egyetlen családtagja sem ingázhatott a csak autóval megközelíthető központokba az általunk vizsgált választási helyzetet megelőzően. Az ilyen központok megközelítéséhez szükséges (most megvásárolható) autót csak akkor lehet megosztani, ha valamilyen család egyidejűleg munkahelyet változtat, vagy – ha eddig nem dolgozott – a munkaerőpiacra lép; éppen abban a központban helyezkedik el, ahol a család munkanélküli tagja; továbbá mindketten azonos munkarendben kezdenek dolgozni. Ezt az esetet kivételesnek tekintve a *magányos autózás* költ-

segeit tekintjük ingázási költségnek akkor, ha sem vonat, sem busz nem áll rendelkezésre, és a családnak nincs autója.

Végül is, figyelembe véve az autóval rendelkezők arányára, az autó típusára és a fajlagos költségekre vonatkozó becsléseket, az (i, k) ingázási viszonylatra kalkulált költség:

$$c_{ik} = P_u^i (c_{ik}^1 / 2) + (1 - P_u^i) c_{ik}^2$$

Megjegyezzük, hogy a számításokat másfajta feltevések (mindenhol egy utas, egységes kilométerköltség) mellett is elvégeztük, és azt találtuk, hogy az eredmények kevésbé érzékenyek. Ennek oka a tömegközlekedés és az autózás költségeinek nagyfokú eltéréseben keresendő, bármilyen józan feltevés mellett, mint később megmutatjuk.

2.5 Helyi munkanélküliség

Számításaink a közlekedési lehetőségek és az 1993. évi munkanélküliség közötti kapcsolatra vonatkoznak. A településszintű munkanélküli ráta nevezőjében az aktív népességre vonatkozó utolsó, 1990-ből származó adatot szerepeltetjük, a számlálóban pedig a regisztrált munkanélküliek 1993. júniusi számát. Az 1993-as rátát jobb mutatónak tartjuk a jelenlegiekénél. Az inaktivitásba és kényszerű önfoglalkoztatásba történt kiáramlás miatt a munkanélküliség ma már nem igazán jó mérce egy-egy település helyzetének megítélésére. Az általunk kalkulált ráta alábecsüli a munkanélküliséget ott, ahol jelentékeny elvándorlásra került sor 1990–1993-ban. Mivel a helyi munkanélküliség és a migráció között szoros a kapcsolat, adataink tompítva tükrözik a tényleges különbségeket. Az üres munkahelyekre vonatkozó információk használatát elvetettük a többszörös bejelentés és a regisztráció egyéb problémái miatt.

2.6 Bérek

A munkanélküliek döntése szempontjából az elhelyezkedéskor várható nettó órakereset az értelmes viszonyítási pont. Ezekről a bérekről Köllő és Nagy 1994. áprilisi adatfelvétele alapján alkothatunk képet. Az ott megfigyelt béreket visszaindexáltuk 1993 januárjára (a munkanélküliekre mérvadó béremelkedési ütemet szem előtt tartva és nettó értéket véve jutottunk a figyelembe vett béreloszláshoz¹¹).

A rezervációs béreket illetően még ennyi támpontunk sincs, legfeljebb kísérleti jellegű, önkényesen választott szinteket vehettünk tekintetbe. Itt is optimista becslésre törekedvén, két olyan értéket választottunk – az 1993. januári minimálbért (8000 Ft) és az átlagos munkanélküli segélyt (8920 Ft) –, amelyek minden bizonnyal elfogadási korlátként szolgálnak a tipikus munkanélküli számára.

2.7 Időpont

Számításaink – szándék szerint – az 1993. év eleji állapotra vonatkoznak, ez a törekvés azonban csak kisebb-nagyobb kompromisszumokkal valósítható meg, mint a fentiekből már kiderült. Minden esetben az 1993. január elsejéhez időben legközelebb eső értéket próbáltuk gigyűjteni vagy meghatározni. Abban a meggyőződésben kezdünk a vizsgálódásba, hogy a nagyságrendek érzékeltetését célzó számításokat ezek a mérési pontatlanságok nem torzítják végzetes mértékben.

3. Közlekedési kapcsolatok és költségek

3.1 A települések és központok közlekedési kapcsolatai

A falvak többségének 40 km-es környezetében 3-4 kistérségi központot találunk, csupán az Alföld ritkásan települt részein, valamint Baranyában fordul elő – és ott is kivételképpen –, hogy ennél nagyobb távolságot kelljen megtenni a legközelebbi vagy a második legközelebbi városig. A települések átlagos távolsága saját kistérségi központjuktól 16,5 km, a 2-4. központok átlagosan 27, 28 és 30 km messzeségbe esnek.

2. táblázat

A „falvak” és központok kapcsolata (N=2936)

	Települések megoszlása a 40 km-nél közelebbi központok száma szerint	Az 1-4. központok távolsága átlagosan	Települések	Aktív népesség*	Munka-nélküliek**
	(%)	(km)	megoszlása a tömegközlekedéssel elérhető központok száma szerint		
0	0,5	–	9,1	2,9	3,9
1	3,6	16,5	48,9	34,6	36,7
2	13,7	26,5	32,0	43,7	41,5
3	21,8	28,2	9,0	16,4	15,7
4	60,4	29,9	1,0	2,4	2,2

* 1990. évi

** 1993. VI. 1. regisztráltak

Forrás: KSH-TSTAR, OMK és saját számítások

A viszonylag sűrű városhálózat és a szerény távolságok ellenére kevés központ érhető el vonattal vagy autóbusszal. Noha a települések több mint 60 százalékának környezetében négy központ is található, mind a négybe a falvagnak csupán 1 százalékából utazhatunk be a reggeli órákban. A települések egy tizedéből semmilyen, feléből csak egy város érhető el, mely szinte

minden esetben (97%) azonos azzal a településsel, ahol a munkaügyi központ található.

Az aktív népesség vagy akár a munkanélküliek megoszlását tekintve kedvezőbb a kép, hiszen a nagyobb települések közlekedési kapcsolatai jobbak. 1993 elején a munkanélkülieknek csupán 1/25 része élt a városoktól elzárt településen, 37 százalékuk egy, 42 százalékuk két, 18 százalékuk három vagy négy városba is bejuthatott vonattal vagy Volán-busszal. Persze, ezek sem igazán szívderítő számok, ha azt tekintjük, hogy tíz munkanélküli közül négynek nem volt esélye a saját kistérségén kívülre ingázni, hacsak gépkocsival nem.

A közlekedési hálózat állapotát e tanulmányban adottságként kezeljük, inkább a hatására, semmint a jelenlegi helyzet kialakulásának körülményeire vagyunk kíváncsiak, ezért az ingázási feltételek területi eltéréseinek okai közül is csak egyről, s erről is röviden szólunk. Nyilvánvaló, hogy a városba jutás lehetőségét nagymértékben befolyásolja a településszerkezet: az aprófalvas vidékeket a tömegközlekedési hálózat nehezebben tudja átszöni. Ez a problémának olyan természetföldrajzi dimenziója, amelyre – ha röviden is de –, utalnunk kell.

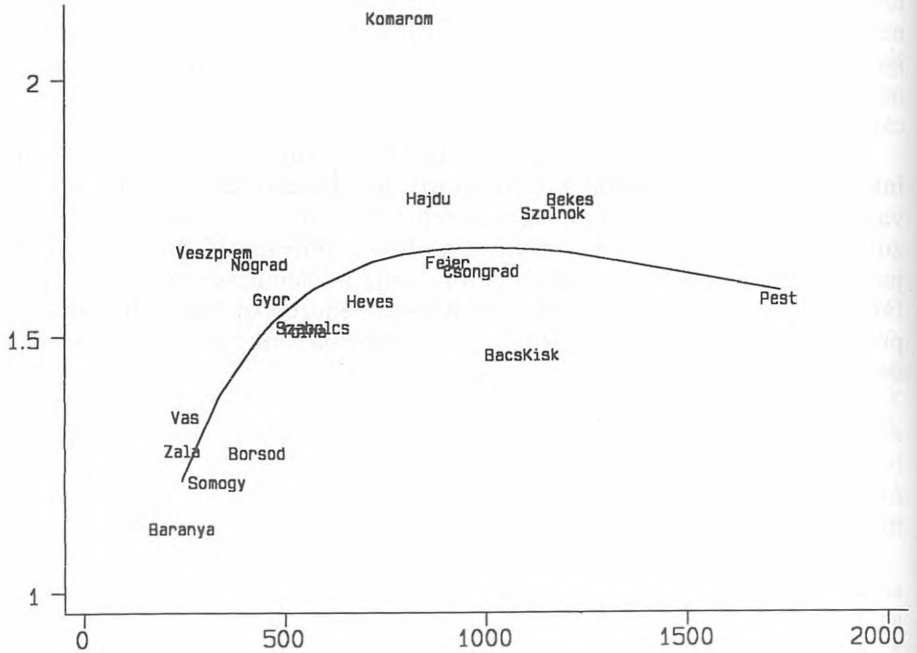
Az 1. ábra vízszintes tengelyére a megyék településeinek átlagos nagyságát mértük (N , az 1990. évi aktív népesség alapján), függőleges tengelyére a településekből elérhető központok átlagos számát (K). Továbbá a $\log K_i = a \log N_i + b(\log N_i)^2 + e_i$ egyenlet alapján becsült görbét is feltüntettük.¹²

Látható, hogy a mezővárosias alföldi megyékben az elérhető központok száma magasabb, mint az aprófalvas Dél-Dunántúlon vagy Borsodban, de az is, hogy a leggazdagabb nyugati megyék (Győr-Sopron, Vas, Veszprém, Komárom) rendre kedvezőbb értéket mutatnak, mint a hasonló adottságú elmaradott régiók. Az, hogy a dél-dunántúli megyék vajon természetföldrajzi adottságaik és településszerkezetük miatt vannak-e kedvezőtlen helyzetben, vagy közlekedésük viszonylagos fejletlensége miatt, további vizsgáldást igényel.

Erről próbál képet adni a 3. táblázat. Minden (i, k) településközpont-viszonylatot figyelembe véve – bináris probit modellel – megbecsültük a tömegközlekedési kapcsolat valószínűségét, feltételezve, hogy ez függ a település és a központ nagyságától (N , ezer fő), távolságától (d , km), valamint a regionális hovatartozástól (R , dichotom változók). A függő változó (K) értéke 1, ha van kapcsolat, egyébként 0.

$$\text{Prob}(K=1) = \Phi(\beta'X) = \Phi[\beta'(N_i, N_k, d_{ik}, R_i)]$$

Megyék az átlagos településnagyság és a tömegközlekedéssel elérhető központok száma szerint (a becült összefüggés feltüntetésével)

A táblázatban a független változók értékeitől is függő marginális hatásokat ($\Phi(\beta'X) \cdot \beta$) tüntettük fel, melyeket a folytonos változók átlagértékénél, illetve a dichotom változók nulla értékénél becsültünk. Az együttthatók a regionális *dummy* változók esetén azt mutatják, *mennyivel növeli a tömegközlekedési kapcsolat valószínűségét a megfelelő régióhoz tartozás az északkeleti megyékhez képest*, a településnagyság és a távolság hatásának kiszűrése után, a folytonos magyarázó változók átlagos értékeinek környezetében maradván.

Az első és a többi központhoz fűződő kapcsolatokat célszerű külön-külön értékelni. Az utóbbiakon kezdve: az eredmények azt mutatják, hogy az átlagos nagyságú és átlagos távolságban lévő települések és központok között 6–11 százalékkal nagyobb valószínűséggel találunk tömegközlekedési kapcsolatot a leggazdagabb északnyugati megyékben, mint északkeleten. A különbségek az északkeleti megyék és a többi régió között hasonló előjelűek, de jóval kisebbek, és statisztikailag nem mindig szignifikánsak. A legfejlettebb északnyugati megyék közlekedési viszonyai egyértelműen jobbnak tűnnek az ország többi térségeihez viszonyítva, melyeket az itt vizsgált szem-

pontból nagyjából egységesként kezelhetünk. A „nagyjából” kitétel finomítására és kiegészítésképpen néhány megjegyzést teszünk:

3. táblázat

A tömegközlekedési kapcsolat valószínűsége a település és a központ nagysága, valamint regionális hovatartozása szerint (probit)

Marginális hatások:	1. központ	2. központ	3. központ	4. központ
A település aktív népessége (efő)	0,118***	0,130***	0,087***	0,092***
A központ aktív népessége (efő)	0,005***	0,007***	0,007***	0,006***
Távolságuk (km)	-0,013***	-0,023***	-0,020***	-0,014***
Nagyrégiók:				
Észak-Dunántúl	0,012	0,105***	0,061***	0,075***
Alföld és Mezőség	-0,026	0,035	0,021	0,049*
Dél-Dunántúl	-0,034**	0,049*	0,121***	0,042
N	2823	2708	2305	1673
-Log Likelihood	882,8	1352,4	1027,8	622,6
Pszedo-R ²	0,3037	0,1939	0,1928	0,2026

*szignifikáns 0,1 szinten; **szignifikáns 0,05 szinten; ***szignifikáns 0,01 szinten

Észak-Dunántúl	Győr-Sopron, Vas, Zala, Veszprém, Komárom-Esztergom
Dél-Dunántúl	Baranya, Somogy, Tolna
Alföld és Mezőség:	Hajdú-Bihar, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Csongrád, Bács-Kiskun, Fejér
Északkelet:	Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád

(a) A fenti számításba nem vontuk be a budapesti agglomerációba tartozó településeket, mert esetükben a fővároshoz való kapcsolódásnak van meghatározó jelentősége. (A központok sorrendisége érdektelen.)¹³

(b) A dél-dunántúli régió negatív (még az északkeleti megyéknél is alacsonyabb kapcsolati valószínűségekre utaló) együtthatója az első oszlopban főleg annak tulajdonítható, hogy elsősorban itt találunk *teljesen elszigetelt* aprófalvakat, melyekhez esetenként még szilárd burkolatú út sem vezet. Ezek – meglehetősen nagy távolságra esvén már az első központtól is – a 2–4. oszlop becsléseiben kis számban szerepelnek.

(c) A tömegközlekedési kapcsolatok meglétére a településnagyság és a távolság is erős hatást gyakorol. Ezer fős népességtöbblet 8–13 százalékkal növeli a kapcsolat valószínűségét; egyetlen kilométernyi többlettávolság (az átlagos 20–30 kilométeres érték környezetében) 1,3–2,3 százalékkal csökkenti.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az északkeleti régió megyéinek közlekedési viszonyai rosszak-közepesek, s ebben közrejátszik a közlekedési hálózatnak – a természeti és településföldrajzi adottságokhoz képest – gyenge kiépültsége is. A Dél-Dunántúl közlekedési viszonyai is mostohák, ennek oka azonban inkább a településszerkezetben keresendő. A síkvidéki megyékben a kistérségi központok viszonylag könnyebben megközelíthetők, ebben a mezővárosias településjelleg és a közlekedés legalábbis átlagos kiépített-

sége egyaránt szerepet játszik. A gazdag Észak-Dunántúlon a közlekedési viszonyok kiemelkedően (Komárom-Esztergom) vagy átlagosan (Veszprém, Győr-Sopron) jók, és a színvonalas közlekedési hálózat még az aprófalvas Vasban és Zalában is képes némiképp ellensúlyozni a kedvezőtlen települési adottságokat.

3.2 Utazási költségek

Hogy miért fontos – sőt perdöntő – a tömegközlekedés megléte vagy hiánya, világosan kiderül az utazási költségekre vonatkozó első eredményekből is.

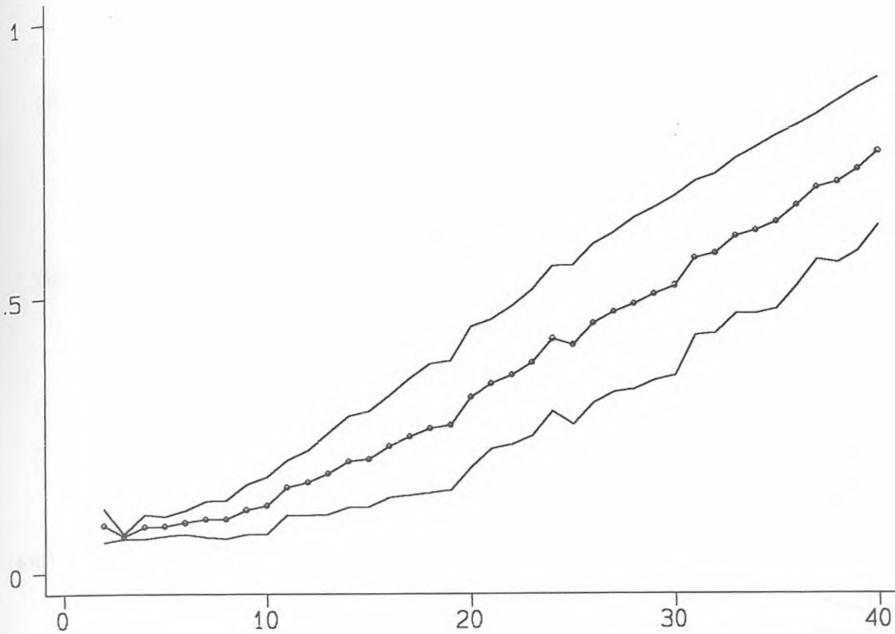
Az 1993 elejére becsült havi költségekről a 20–40 km-es ingázási sávban a 2–5. ábrák adnak képet. A költségeket a munkanélküliségtől fenyegetett népesség nettó átlagkeresetének százalékában adtuk meg, felhasználva Köllő és Nagy becslését (Köllő–Nagy 1995), mely szerint az 1993 januárjában munkanélkülivé vált foglalkoztatottak bruttó átlagkeresete 16 437 Ft volt, ami 14 408 Ft-os nettó értéknek felelt meg. A 2. ábrán az egyes ingázási távolságokhoz tartozó átlagos költséget, valamint a szórástartományt láthatjuk.

E szerint a napi oda-visszautazás 10 km távolságra az itt vizsgált körben átlagosnak tekinthető fizetés 12–18 százalékát, 40 km távolságra 60–90 százalékát emésztene fel. Az utazási költség a távolsággal gyorsulva növekszik, okát a 3. ábra alapján nem nehéz megállapítani: tíz kilométer alatt alapvetően a tömegközlekedési bérletárak határozzák meg egy-egy központ megközelítésének költségét, ám ahogy nő a távolság, és fogyatkoznak a buszjáratok, egyre inkább a fajlagosan drágább autózás költségei válnak mérvadóvá.

Az utazás busszal–vonattal sem olcsó. A magányos autós ingázás nagyon drága: 10 km-en a mérvadó fizetés harmadát, 20 km-en a felét, 30 km-en a háromnegyedét vinné el, 40 km-es távolság esetén pedig felemésztené az ingázó teljes fizetését (4. ábra felső görbe). Két utassal a gépkocsi majdnem versenyképes lenne a tömegközlekedéssel, ám a fentebb mondottak értelmében jó okunk van feltételezni, hogy az itt vizsgált körben az átlagos utasszám mélyen ez alatt van.

2. ábra

A havi ingázási költség a havi nettó bérhez viszonyítva,
az ingázási távolság függvényében (átlag, átlag+szórás, átlag-szórás)

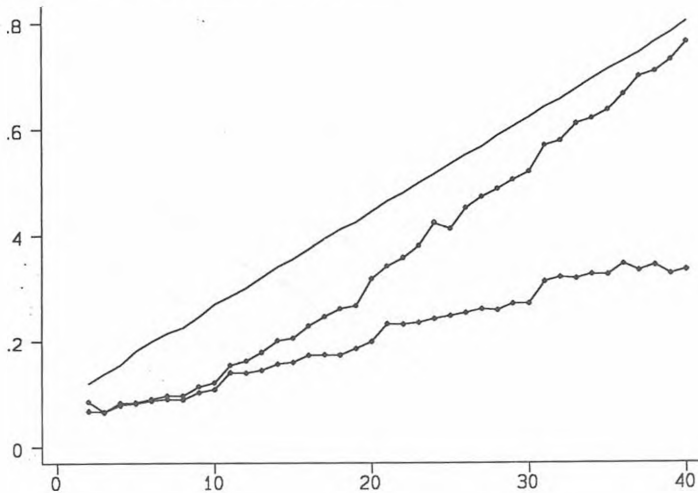

(A feltevéseinknek megfelelő érték átlagosan $0,72+2\cdot 0,28=1,28$). A reális utasszámhoz tartozó – kis rombuszokkal jelzett – költséggörbe a 4. ábrán azt jelzi, hogy a 20 km távolságban lévő központ megközelítésének költsége az átlagos munkanélküli számára – ha busz vagy vonat nem jár – a fizetés mintegy 40 százalékát vinné el. Ha a távolság 40 km, a várható autózási költség a kereset 80 százalékára rúg.

3. ábra

A havi ingázási költség a havi nettó bérhez viszonyítva,
az ingázási távolság függvényében

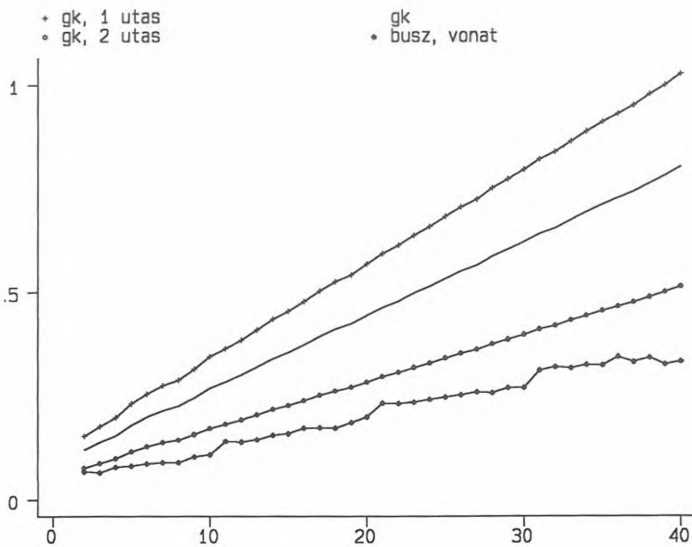
felső görbe: nincs tömegközlekedési kapcsolat
középső görbe: összesen
alsó görbe: van tömegközlekedési kapcsolat

4. ábra

A havi ingázási költség a havi nettó bérhez viszonyítva,
az ingázási távolság függvényében

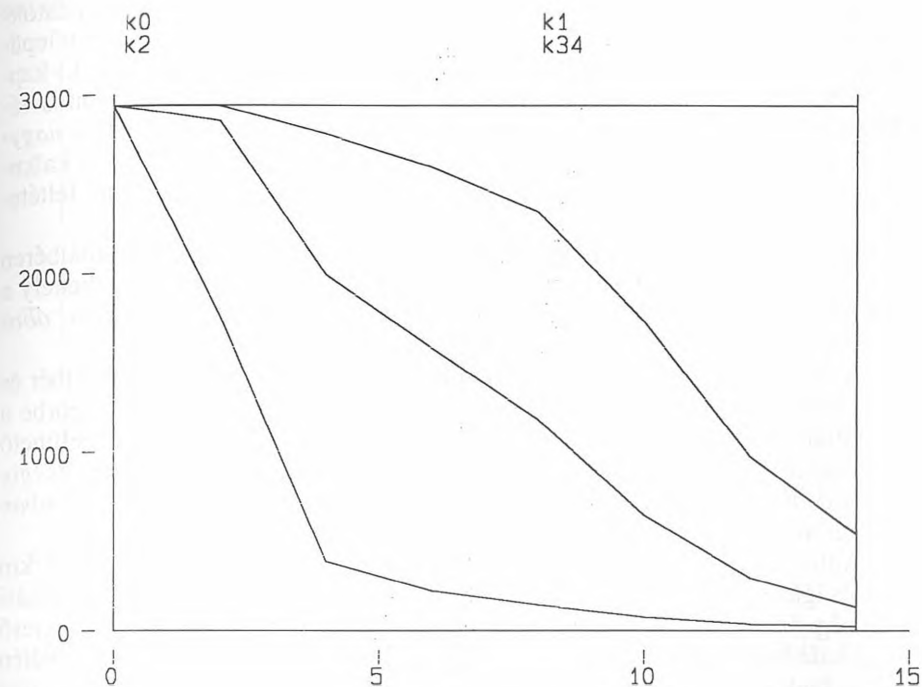
felső görbe: autó egy utassal
második görbe: autó a 2.4 pontban definiált utasszámmal
harmadik görbe: autó két utassal
alsó görbe: tömegközlekedés

5. ábra:

A települések megoszlása a négy legközelebbi központ közül elérhető szám szerint 2–14 000 Ft/hó ingázási kiadás esetén

Alulról felfelé haladva: 0, 1, 2, illetve 3 vagy 4 központ érhető el

4. Az utazás hozama

4.1 Az elérhető központok száma az utazási ráfordítás függvényében

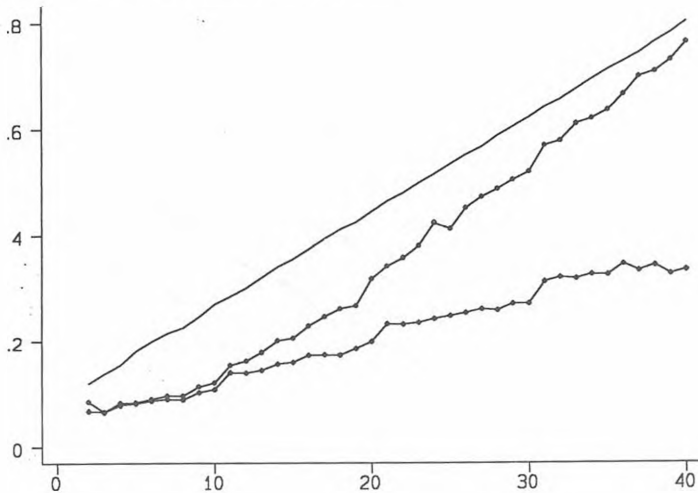
Az utazás hozamával kapcsolatos első kérdés az, milyen mértékben tágítható egy-egy település munkaerőpiaca többletráfordítások vállalásával? Erről az 5. ábra ad tömör összefoglalást. Az ábra megrajzolásához megállapítottuk a települések megoszlását az elérhető központok száma szerint 2, 4, ..., 14 ezer forintos havi ingázási ráfordítás mellett. Az egyes területek alulról felfelé haladva azoknak a településeknek a számát mutatják, melyekből a megfelelő költség mellett 0, 1, 2, illetve 3 vagy 4 központ érhető el.

Kétezer forintos havi kiadás (1993. évi árakon) a települések mintegy 2/3 része esetében még az első központ megközelítésére sem elegendő. Hétezer forintos ingázási költség (a mérvadó kereset fele) még mindig csak a települések kisebb része esetében elégséges egynél több város naponkénti felkeresésére. Havi tizennégyezer forintból szinte mindenhol megoldható a napi beutazás a harmadik vagy akár a negyedik központba is, de ennek kevesek számára lehet bármiféle jelentősége.

3. ábra

A havi ingázási költség a havi nettó bérhez viszonyítva,
az ingázási távolság függvényében

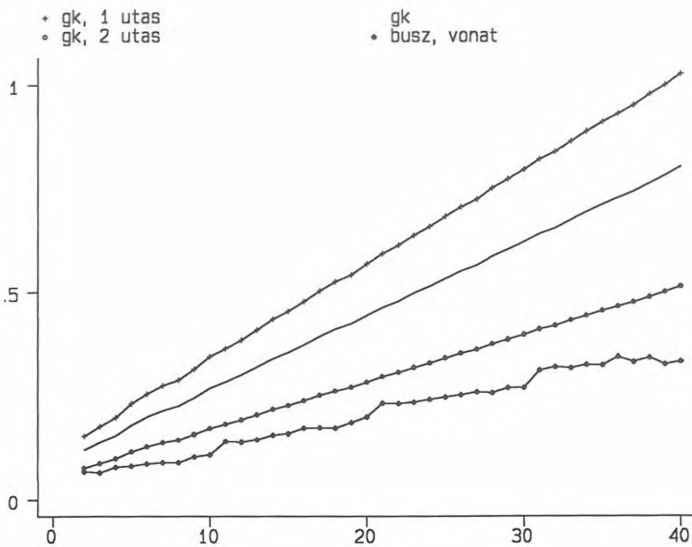
felső görbe: nincs tömegközlekedési kapcsolat
középső görbe: összesen
alsó görbe: van tömegközlekedési kapcsolat

4. ábra

A havi ingázási költség a havi nettó bérhez viszonyítva,
az ingázási távolság függvényében

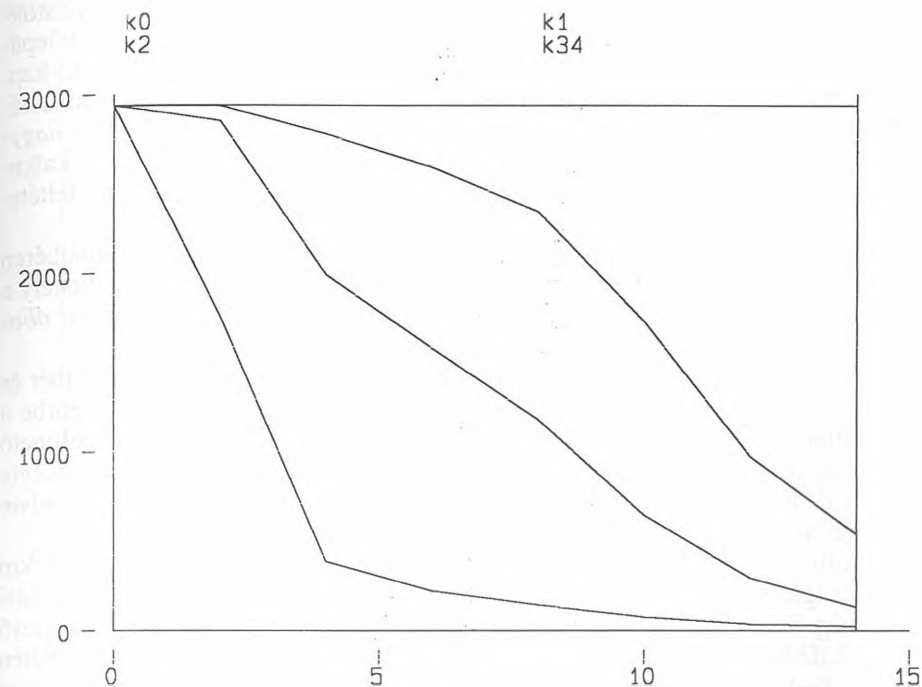
felső görbe: autó egy utassal
második görbe: autó a 2.4 pontban definiált utasszámmal
harmadik görbe: autó két utassal
alsó görbe: tömegközlekedés

5. ábra:

A települések megoszlása a négy legközelebbi központ közül elérhető szám szerint 2–14 000 Ft/hó ingázási kiadás esetén

Alulról felfelé haladva: 0, 1, 2, illetve 3 vagy 4 központ érhető el

4. Az utazás hozama

4.1 Az elérhető központok száma az utazási ráfordítás függvényében

Az utazás hozamával kapcsolatos első kérdés az, milyen mértékben tágítható egy-egy település munkaerőpiaca többletráfordítások vállalásával? Erről az 5. ábra ad tömör összefoglalást. Az ábra megrajzolásához megállapítottuk a települések megoszlását az elérhető központok száma szerint 2, 4, ..., 14 ezer forintos havi ingázási ráfordítás mellett. Az egyes területek alulról felfelé haladva azoknak a településeknek a számát mutatják, melyekből a megfelelő költség mellett 0, 1, 2, illetve 3 vagy 4 központ érhető el.

Kétezer forintos havi kiadás (1993. évi árakon) a települések mintegy 2/3 része esetében még az első központ megközelítésére sem elegendő. Hétezer forintos ingázási költség (a mérvadó kereset fele) még mindig csak a települések kisebb része esetében elégséges egynél több város naponkénti felkeresésére. Havi tizennégyezer forintból szinte mindenhol megoldható a napi beutazás a harmadik vagy akár a negyedik központba is, de ennek kevesek számára lehet bármiféle jelentősége.

4.2 Az utazási költség a bérekhez viszonyítva

Vajon a tipikus munkanélkülinek van-e reménye arra, hogy a rezervációs bérén felül az utazási ráfordításait is megtérítő állást találjon a drágán megközelíthető városokban?

Ideális esetben, ha minden központra vonatkozóan rendelkezniénk adatokkal a munkanélkülieknek kínált bérek eloszlásáról, valamint minden településre nézve a rezervációs béreknek legalább az átlagáról, minden (i, k) kapcsolatra kiszámíthatnánk a $P(w_k > E(w_i^*) + c_{ik})$ valószínűségeket, és pontos választ adhatnánk a kérdésre. Erre persze, reményünk sincs. Ehelyett a *nagyságrendek érzékeltetése céljából* a $P_{ik} = P(w > w^* + c_{ik})$ valószínűségeket kalkuláljuk különféle w^* értékek és országszerte egységes $F(w)$ eloszlás feltételezésével.¹⁴

Kérdésünk tehát ez: a munkahelyek mekkora része fedezi a minimálbéren (vagy az átlagos segélyen) felül az utazási költségeket is, ha a munkahely a településtől 1, 2..., 40 km távolságban van? Az eredményeket a 6. ábra foglalja össze.

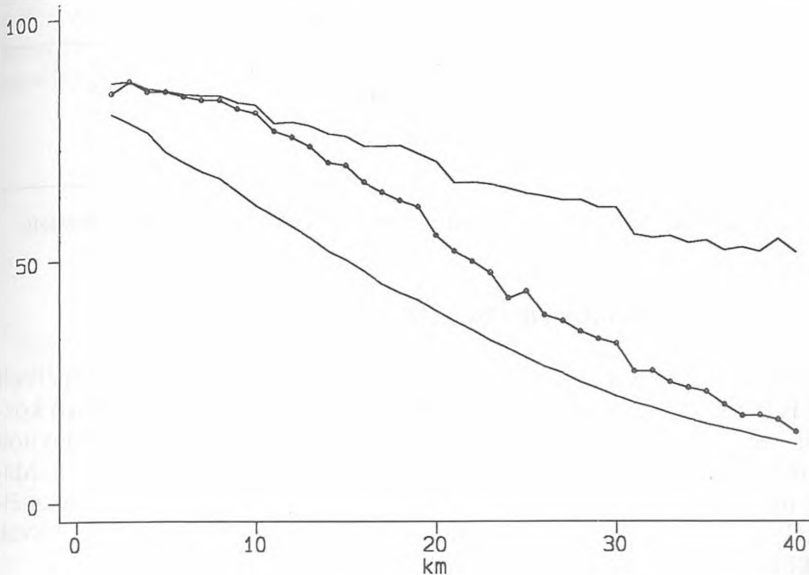
A 6. ábrán a kis körökkel megjelölt középső görbe jelzi a minimálbér és utazási költség összegét megtérítő állások becsült arányát. (A felső görbe a vonattal-busszal elérhető, az alsó a tömegközlekedéssel meg nem közelíthető központok esetét mutatja.) *Az adott költségek mellett 10–12 km távolságig az állásoknak csak mintegy 15–20 százaléka esik ki, 20 km esetén azonban már a 40 százaléka, 30 km-en pedig 70 százaléka!*

Autós ingázás esetén a 15 km távolságban lévő állások fele, a 25 km távolságban lévők kétharmada nem téríti meg a minimálbér és az utazási költség összegét. Tömegközlekedési kapcsolat esetén az ilyen okból kieső munkahelyek aránya 15 km távolságban 20 százalékos körüli, 25 km esetén 30 százalékos körüli.

A minimumbér és az utazási költség összegét megtérítő állások
becsült aránya a távolság függvényében (%)

6. ábra

felső görbe: van tömegközlekedés
középső görbe: összesen
alsó görbe: nincs tömegközlekedés

Ha rezervációs bérként a minimálbér helyett az átlagos munkanélküli segílyt vesszük számításba, a kép természetesen kedvezőtlenebb: a még kifizetődő álláshelyek aránya 5–10 százalékponttal alacsonyabb, mint akkor, ha a minimumbért tekintjük elfogadási küszöbnek.

Durva számpéldáinkból sem kockázatos levonni azt a következtetést, hogy a bérégységben mérve rendkívül magas magyarországi üzemanyagárak és gépkocsitartási költségek mellett az autózás igen kevésbé képes kitágítani a helyi munkaerőpiacok határait. A (zömmel adókkal magasra növelt) költség még ott is durván korlátozza az elérhető munkahelyek számát, ahol azok bőségben állnának rendelkezésre. *A gépkocsi csak abban az esetben pótolhatja a tömegközlekedést, ha a költség több családtag között megosztható (ami az itt vizsgált esetben sokkal kevésbé valószínű, mint általában), vagy az adók alól az ismert módszerrel sikerül kibújni.*

A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy a városoktól elvágott településeken – ahol a legnagyobb szükség lenne az autós ingázásra – a legkedvezőtlenebbek a feltételek ennek beindulásához. Mint a 4. táblázat mutatja, az ilyen települések autósűrűsége nem különbözik érdemben az átlagostól, ám igen alacsony szintű. *A tipikus munkanélkülinek nincs autója.* A nagy kérdés tehát az, képes-e gépkocsit venni és üzemben tartani? Mint a táblázat adózókra és jövedelmekre vonatkozó adatai sejtetik, erre éppen az ilyen településeken számíthatunk a legkevésbé.

Különféle közlekedési helyzetű települések néhány mutatója

A településről tömegközlekedéssel megközelíthető központok száma	Száz munkanélkülire eső gépkocsik becsült száma*	Az szja-fizetők aránya az állandó népességben (%),	Szja alá eső jövedelem egy állandó lakosra vetítve (eFt/év)
	(1993)	(1994)	(1994)
0	25,8	28,6	65,8
1	28,4	33,5	83,8
2	29,5	36,1	95,0
3	29,5	36,9	99,8
4	29,8	39,0	118,1

*Lásd a 2.1 alfejezetet! Az adózókra vonatkozó adatok: MTA KTI Regionális Adatbázis

4.3 Helyi munkanélküliség, közlekedés és a környezet

Végül is képes-e csökkenteni a jó közlekedés egy-egy település munkanélküli rátáját? E kérdésre két lépésben keresünk választ. Először a különböző közlekedési helyzetű települések *relatív*, a saját központjaikhoz viszonyított munkanélküli rátáit elemezzük a közlekedési lehetőségek függvényében. Másodszor megvizsgáljuk, hogy az *abszolút* mértékben magas falusi munkanélküli ráták milyen összefüggésben állnak a központjaik hasonló mutatóival, illetve közlekedési helyzetükkel.

Az első kérdés számos formában felvethető. Az itt közölt számítások arra keresnek választ: függ-e egy település munkanélküli rátája attól, hogy hány város érhető el belőle olcsón vagy drágán (2, 4, ..., 14 eFt/hó költséggel)? A kérdésre egy regressziós becsléssorozattól remélünk választ:

$$\log u_i = b_{1m} \log U_i + b_{2m} K_i(c_m) + e_i$$

ahol $c_m = 2000, 4000, \dots, 14\,000$ Ft jelöli az ingázási ráfordítást; $K_i(c_m) = 0, 1, \dots, 4$ azon városok száma, melyek a településről c_m költséggel elérhetőek; továbbá u a település, U pedig a kistérség munkanélküli rátája. Feltehető, hogy a település és a kistérség rátáját számos közös tényező határozza meg, ezért b_1 megragadja az elemzésünk szempontjából másodrendű térség-specifikus hatások jó részét. Várakozásunk szerint b_2 negatív és abszolút értékben csökken, ahogy c_m növekszik: az olcsón elérhető városok jelentősége a munkanélküliség csökkentésében nagyobb. Az 5. táblázatban nemcsak az együtt-hatókat, hanem néhány becslést is feltüntetünk. (Nem közöljük viszont a konstansokat, melyek egyetlen esetben sem különböznek szignifikánsan nullától. A közölt paraméterek minden esetben szignifikánsak 0,001 szinten.)¹⁵

Az olcsón elérhető központok száma erőteljes befolyást gyakorol a falu munkanélküli rátájára. Ott, ahol 2000 Ft ráfordítás mellett egyetlen város

sem érhető el, a munkanélküliség *egyharmaddal* magasabb a szűk környezet átlagánál. Ugyanakkor a jó közlekedéssel megáldott falvakban ($K[2000]=4$) a ráta nemcsak a falusi átlagnál, hanem még a központot is magában foglaló kistérségi átlagnál is alacsonyabb.

Mind a költségszinttel csökkenő b_2 paraméterek, mind a becslt értékek világosan mutatják, hogy a drágán megközelíthető bejárési központok száma szerint jóval kisebbek a települések közötti különbségek. Valahol a kétezer-hatezer forintos sávban találjuk azt az utazási költség szintet, amely a munkaerőpiac határainak kitágításában – és ezen keresztül a településszintű munkanélküli ráták varianciájának magyarázatában – ténylegesen szerepet játszik.

5. táblázat

A települések munkanélküli rátájának függése a kistérségi munkanélküli rátától, valamint az adott költségen elérhető városok számától (regressziós becslések)

Költség	b_1	b_2	R^2	Becsült munkanélküliség a településen, ha a kistérségi munkanélküliség 15%, és az adott költségen elérhető központok száma:				
				0	1	2	3	4
2000	1,115	-0,0846	0,512	19,7	18,1	16,6	15,3	14,0
4000	1,103	-0,0937	0,521	21,3	19,4	17,7	16,1	14,7
6000	1,107	-0,0846	0,522	21,7	19,9	18,4	16,9	15,5
8000	1,104	-0,0748	0,521					
10 000	1,104	-0,0601	0,516					
12 000	1,114	-0,0349	0,508	21,4	20,6	19,9	19,2	18,5
14 000	1,115	-0,0306	0,507					

A fenti eredmények a kistérségi átlaghoz viszonyítják a helyi munkanélküliséget. A regionális átlagok azonban maguk is erősen szóródnak, és esetenként igen magasak: 1993 elején Magyarországnak 37 olyan kistérsége volt, ahol a munkanélküli ráta meghaladta a 20 százalékot. Továbbá, számos rossz helyzetben lévő települést csupa magas munkanélküliségtől sújtott régió vett és vesz körül.

Az ingázás csak akkor képes csökkenteni a magas helyi munkanélküliséget, ha a település bejárható környezetében jó munkaerőpiacok vannak. A „magas”, „bejárható” és „jó” fogalmaira sokféle meghatározás adható: itt a sok lehetséges variáns közül egyet mutatunk be annak megemlítésével, hogy a közölt statisztikák igen kevésbé érzékenyek a probléma konkrét megfogalmazásának változtatására. A költségtöbblet révén elérhető javulást a 2000 Ft, illetve 6000 Ft ingázási költség mellett elérhető piacok munkanélküli rátáinak viszonyával mérjük.

A „kétezer forintos”, illetve „hatezer forintos” munkaerőpiacok átlagos munkanélküli rátája szigorúan véve annak a részgráfnak az átlagos rátáját jelentené, amely az ilyen költség szinten kölcsönösen összekapcsolódó településeket foglalja magában. Nincs akadálya annak, hogy bizonyos korlátok között – melyek a falu–város kapcsolatok egyoldalú vizsgálatából fakadnak – ilyen részgráfokat definiáljunk, és ezek átlagos rátáit kiszámítsuk. E helyütt egy ehhez képest pontatlanabb (de sokkal egyszerűbb, és mint később meg-

mutatjuk, hasonló eredményekhez vezető) mércével közelítjük az adott költség (c) mellett kialakuló munkaerőpiac jóságát:

$$u_i(c) = (U_i + \sum k_{ik} U_k) / (N_i + \sum k_{ik} N_k) \text{ ahol } k_{ik} = [1 \text{ ha } c_{ik} \leq c, 0 \text{ egyébként}]$$

U a munkanélküliek, N az aktív lakosok száma. A kifejezés nem más, mint a település és a c költséggel elérhető központok – mint egységes piac – munkanélküli rátája. Ha a település c költség mellett is elszigetelt: $u_c = U_i / N_i$. A hányados annyiban tér el a megfelelő részgráfon értelmezett munkanélküliségtől, hogy figyelmen kívül hagyja: az ingázási ráfordítások növekedésével nemcsak a vizsgált településről, hanem számos további is megindulhat a bejárás, ami a részgráf rátáját az itt vizsgálthoz képest nagy valószínűséggel megemeli. Erre a kérdésre még visszatérünk. Az itt használt mutató is alkalmas azonban annak feltérképezésére, vannak-e a település környezetében jó városi munkaerőpiacok.

A településeket $u(2000)$ és $u(6000)$ nagysága és viszonya alapján három csoportba soroljuk:

1) $u(2000) \leq 23,2\%$. A település szűk – kétezer forintos – munkaerőpiacának munkanélküli rátája alapján az első-harmadik kvartilisbe tartozik: *alacsony a munkanélküliség*.

2) $u(2000) > 23,2$ és $u(6000)/u(2000) < 0,75$. A település szűk piaca rossz, de a költségek növelésével olyan szélesebb piac válik számára elérhetővé, melyen a munkanélküliség legalább egynegyeddal alacsonyabb: *magas, de talán csökkenthető a munkanélküliség*.

3) $u(2000) > 23,2$ és $u(6000)/u(2000) \geq 0,75$. A település szűk piaca rossz, és a költségek növelésével sem válik számára elérhetővé olyan tágabb piac, melyen a munkanélküliség legalább egynegyeddal alacsonyabb lenne: *magas, és nem is csökkenthető a munkanélküliség*.

A közlekedés fejlesztése vagy szubvencionálása elsősorban a 2. típus esetében hozhat eredményt: az 1. típus esetében kevésbé fontos, a 3. típusnál kevésbé ígéretes az ingázás támogatása. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a 2. csoport esetében is csupán a fejlesztésre érdemes legszélesebb kör kijelöléséről van szó. Az ide tartozó települések munkanélküli rátája nem feltétlenül csökkenne a környező városok színvonalára, csupán két dologban lehetünk többé-kevésbé biztosak. Egyfelől abban, hogy a fejlesztés kedvezményezettjeit e körben kell keresnünk. Másfelől abban, hogy a közlekedés javítása olyan mobilitási korlátokat távolítana el, amelyek miatt ma a településen élő *összes* munkavállaló nehéz helyzetben van, függetlenül szakmai előéletétől és kvalitásaitól: még azok is, akik képzettségük folytán könnyen elhelyezkedhetnek.

Mint a 6. táblázat mutatja, a munkanélküliek mintegy harmada él olyan településen, melynek rátája magasnak mondható, ám többségük helyzetén esetleg javíthatna a jobb és olcsóbb közlekedés: csupán kevesebb mint egytizedük lakik olyan helyen, ahol erre – úgy tűnik – nincs remény. A szűkebb és tágabb környezet viszonyairól szemléletes képet ad a 7. táblázat.

6. táblázat

A települések, az aktív népesség és a munkanélküliek megoszlása a három típusban (a régióközpontok nélkül)

A munkanélküliség	Települések	Aktív népesség* megoszlása	Munka- nélküliek**
Alacsony	74,5	81,4	68,8
Magas, de talán csökkenthető	17,6	13,2	22,1
Magas, és nem csökkenthető	7,9	5,4	9,1

* 1990. évi

** 1993.I.1.1 regisztráltak

7. táblázat

A helyi, valamint a kétezer és hatezer forintos környezetben mért munkanélküli ráta a három típusban

A munkanélküliség	u(0)	u(2000)	u(6000)
Alacsony	16,3	13,9	11,7
Magas, de talán csökkenthető	34,1	33,7	16,3
Magas, és nem csökkenthető	35,2	32,6	31,3

Hol találjuk az egyes típusokat? Erről áttekintést ad a 8. táblázat. A eredménytelen helyzetben lévő települések zöme Borsod, Szabolcs, Nógrád, valamint Baranya megyében fekszik. Az ilyen településeken élő munkanélküliek aránya az említettek mellett Békés, Hajdú és Szolnok megyében is meghaladja a 10 százalékot, ugyanakkor elenyésző Győr-Sopron, Komárom, Vas, Veszprém és Zala esetében.

8. táblázat

A magas munkanélküliségtől sújtott települések típusai megyénként*

	A települések száma			A munkanélküliek megoszlása		
	1. típus	2. típus	3. típus	1. típus	2. típus	3. típus
Baranya	185	78	34	65,3	26,0	8,7
Bács-Kiskun	86	17	3	79,7	18,7	1,2
Békés	44	13	8	64,2	21,2	14,6
Borsod	118	121	99	37,0	39,4	23,6
Csongrád	46	3	3	90,1	4,9	5,0
Fejér	92	2	4	92,9	2,4	4,7
Győr-Sopron	163	4	-	98,4	1,6	-
Hajdú	36	23	7	39,8	49,3	10,9
Heves	94	16	1	79,0	19,6	1,4
Komárom	64	1	-	97,2	2,8	-
Nógrád	76	24	19	63,7	15,3	21,0
Pest	164	2	2	95,8	2,1	2,1
Somogy	193	34	5	81,9	15,6	2,5
Szabolcs	98	86	29	36,8	48,0	15,2
Szolnok	41	16	9	62,5	26,8	10,7
Tolna	68	26	8	70,0	21,2	8,8
Vas	200	7	-	96,5	3,5	-
Veszprém	186	27	1	89,4	10,1	0,5
Zala	232	17	1	94,6	5,3	0,1
Összesen	2186	517	233	68,8	22,1	9,1

A közlekedésfejlesztéssel talán megsegíthető elesett települések megoszása jóval egyenletesebb, de a legnagyobb számokat ez esetben is Borsodban, Szabolcsban és Baranyában látjuk. Az ilyen településeken élő állástalanok aránya különösen magas Szabolcsban, Hajdú-Biharban és Borsodban, de nem kevesebb mint nyolc megyében eléri vagy meghaladja a 20 százalékot.

A 3. térképen a településhatárok foltjai jelzik az egyes típusokba tartozó településeket. A térkép alapján is sejthető, hogy a közlekedési fejlesztésre szoruló települések zöme nem az egészen elzárt falvak közül kerül ki. Ezek túlnyomórészt (75,2%) kilátástalan helyzetben vannak, míg az egy-három tömegközlekedési kapcsolattal rendelkező településeknek csupán 20 százaléka tartozik a 3. típusba, a négy kapcsolattal rendelkezők közül pedig egy sem.

A 4–5. térképek igen szemléletesen mutatják, hogyan távolodnak ki a városi munkaerőpiacok határai a közlekedési ráfordítás 2000 Ft-ról 6000 Ft-ra való növelésével, valamint azt is (durván), mekkora a munkanélküliség ezeken a nagyobb piacokon. Jól megfigyelhető, hogyan szorulnak vissza a magas munkanélküliség fekete foltjai – hogy csak a Tisza középső folyásánál, s főként az északi és keleti határok mentén jelezzék a jó színvonalú városi központok hiányát. (Ott, ahol a trianoni rendezés a legdurvábban avatkozott a történelmi térbe, országhatárt vonva a falvak és a falvak létének egyáltalán értelmet adó központok közé.)

Méginkább szembeötlő a fehér foltok terjeszkedése szinte az egész Dunántúlon. Ha vannak is magas munkanélküliségtől sújtott falvak az ország e vidékén, ezek szűk környezetében szinte mindenhol nagyon jó állapotban lévő városi piacokat találni.

Ami a „városi központokkal el nem látott” térségeket, a „peremhelyzetű” falvakat illeti: a Bibó–Mattyasovszky és Schwertner-féle térképek, valamint a „hatezer forintos” térképünk összehasonlításakor nem éri nagy meglepetés az olvasót – hacsak nem találja különösnek, hogy tíz, illetve ötven év ilyen keveset változtatott Magyarország mindennapi „hivatásforgalmú” közlekedésének térképén.

4.5 Egy megjegyzés az olcsóbb közlekedés piacokat átrendező hatásáról

A közlekedési ráfordítások általános növelésének hatása nehezebben jósolható meg, mert ha nem egyének vagy kisebb csoportok költenek többet, hanem például mindenkit érintő szubvenciókat vezetnek be, akkor az összes lehetséges útvonal költsége egyidejűleg változik, és átrendeződnek a munkaerőpiacok határai. Ennek az elvileg egyszerű, de technikailag nehezen kezelhető kérdésnek a tárgyalása túlnyúlik cikkünk keretein. Itt csupán egy illusztratív érvényű példával szeretnénk érzékeltetni, milyen mértékben számíthatnánk arra, hogy az általánosan olcsóbb közlekedés „rászabadítja” a falvak állástalanjait a városokra, csökkentve a potenciális piacjavulás mértékét az előző alfejezetben bemutatott – legfeljebb kisebb csoportok számára realizálható – szinthez képest.

E célból két mutatót hasonlítunk össze. Az egyik egy, a korábban már megismerthez némiképp hasonló mérték: a 6000 Ft árán elérhető legjobb város munkanélküli rátája:

$$u_i(6000) = \min(k_{i1}u_1, k_{i2}u_2, k_{i3}u_3, k_{i4}u_4) \text{ ahol } k_{ik} = [1 \text{ ha } c_{ik} \leq 6000, 0 \text{ egyébként}]$$

A másik mutatónál figyelembe vesszük, hogy 6000 Ft költséggel nemcsak i -ből, hanem számos faluból ($j=1, 2, \dots, J$) is elérhető k központ: a k -beli munkaerőpiac állapotát ilyen költségszinten jobban közelíti, ha nem a várossal, hanem a teljes vonzáskörzetre számítunk munkanélküli rátát. Mutatónkat a 6000 Ft árán elérhető legjobb vonzáskörzet munkanélküli rátájának nevezhetnénk:¹⁶

$$u_i^v(6000) = \min(k_{i1}u_1^v, k_{i2}u_2^v, k_{i3}u_3^v, k_{i4}u_4^v) \text{ ahol}$$

$$u_k^v = (U_k + \sum_{jk} U_j) / (N_k + \sum_{jk} N_j)$$

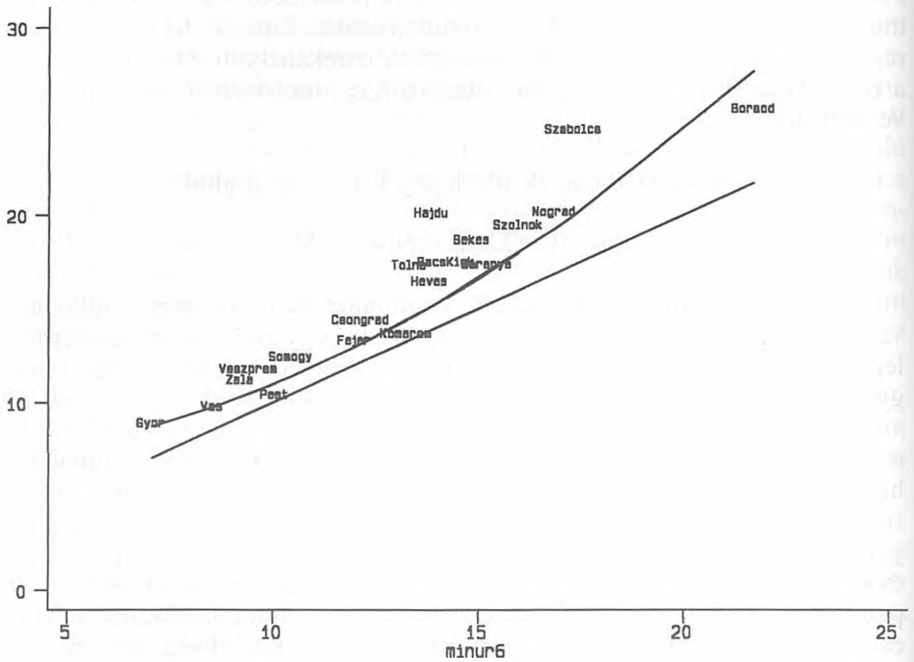
A két mutatót minden településre kiszámítottuk, majd megyei átlagokat vettünk, és ezeket a 7. ábrán ábráztuk. Az alsó egyenes mutatja az elérhető legjobb városi munkaerőpiacok rátáit (ezen az egyenesen sorakoznak a megyék, melyet nevét itt nem tüntettük fel). A megyék nevének az alsó görbétől mért távolsága jelzi, mennyivel magasabb a legjobb vonzáskörzetek rátája a legjobb városokénál. A pontsereg és a ráillesztett felső egyenes jól mutatja, hogy magas megyei munkanélküliség mellett – ami aránylagosan is magasabb falusi munkanélküliséggel párosul Magyarországon – a különbség nagyobb, de igazán jelentősnek csak Szabolcs-Szatmár, Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar megyében mondható. Itt a városok elérhetővé tételéből eredő potenciális piacjavulás jóval kisebb mértékű lehet, mint amekkorát a falusi és városi munkanélküli ráták különbsége sejtet. A különbség más megyék esetében sokkal kisebb.

5. Következtetések

A magyarországi üzemanyagárak a nyugat-európai szint közelébe emelkedtek az elmúlt évtizedekben, miközben az autózást magas adók, kötelező befizetések (újabbán még példátlan autópályadíjak is) terhelik. Akárhogy tekintünk is e folyamatra, tény, hogy a béregységben mért fajlagos autózási költség sokszorosa a nyugat-európainak, s valószínűtlen, hogy e téren a közeljövőben változás történjék. Ennélfogva a tömegközlekedési kapcsolatok sokkal erősebben befolyásolhatják a munkaerőpiaci egyenlőtlenségeket, mint azt a nyugat-európai tapasztalat sugallná.

A 6000 Ft/hó költségen elérhető legjobb városok, illetve városi vonzaskörzetek munkanélküli rátája (települési átlagok, megyénként)

Vízszintes tengely: legjobb városok rátája
 Függőleges tengely:
 alsó egyenes: 45° fok
 megyenevek: legjobb körzetek rátája
 görbe: a legjobb körzetekhez illesztett görbe

Optimista becslésre törekedve megvizsgáltuk a magyarországi települések és a környező városok közötti – munkavállalási szempontból értékkel bíró – közlekedési kapcsolatokat. Azt találtuk, hogy a viszonylag sűrű városhálózat és a szerény távolságok ellenére vonattal vagy autóbusszal kevés központ érhető el. A vasúti és buszhálózat szakadozottsága miatt a környező városok elérésének átlagos költsége magas. A települések több mint felében a munkanélküliségtől fenyegetett népesség átlagfizetésének fele sem elegendő a második legközelebbi város napenkénti megközelítésének finanszírozására.

Tíz kilométert meghaladó ingázási távolság esetén komoly – a távolsággal mélyülő – szakadék van az autózás és a tömegközlekedés költségei között. Durva becslésünk szerint autós ingázás esetén a 10 km távolságban lévő állások 1/3, a 20 km távolságban lévők közel 2/3 része nem térítené meg a minimálbér és az utazási költség összegét. Tömegközlekedési kapcsolat esetén az ilyen okból kieső munkahelyek aránya alacsonyabb, de hasonló távolságokon eléri a 15–20 százalékot, illetve a 30–35 százalékot (a rezervációs bérekre tett feltevésektől függően).

Ha tekintetbe vesszük, hogy a rezervációs bérek nagy valószínűséggel jóval magasabbak, mint a minimálbér, s hogy a magas munkanélküliségtől sújtott településeken nemcsak a tömegközlekedés fejletlenebb, hanem kevesebb a gépkocsi és alacsonyabb a jövedelem is – ennél fogva magasabb a bérégységben mért autózási költség –, akkor az „automobilizmusról” mint a munkanélküliség csökkentésének eszközéről szóló okfejtéseket bátran besorozhatjuk az „Euro-bódulat” sajnálatos és egyben komikus tünetei közé.

A tömegközlekedési kapcsolatok sűrűsége jelentékeny mértékben befolyásolja a helyi munkanélküliséget: a mérvadó utazási költségtartományban a nulla, illetve négy kapcsolattal rendelkező – azonos kistérségben fekvő – falvak között 5–6 százalékpontos munkanélküli ráta különbséget figyeltünk meg.

A magas munkanélküliségtől sújtott települések mintegy kétharmadát viszonylag jó állapotú városi munkaerőpiacok veszik körül. E falvak esetében a helyi közlekedés javítása vagy szubvencionálása hozzájárulhatna a munkanélküliség csökkentéséhez: a közlekedésfejlesztés kedvezményezettjeit mindenesetre e körben kell keresnünk. Nem biztos, hogy az ingázás támogatása elvezet a helyi munkanélküliség nagymértékű csökkentéséhez (ez további tényezőktől is függ); abban azonban biztosak lehetünk, hogy a közlekedés javítása olyan mobilitási korlátokat távolítana el, amelyek miatt ma a településen élő *összes* munkavállaló nehéz helyzetben van, függetlenül szakmai előéletétől és kvalitásaitól. A szóban forgó mintegy 500 településre, néhány tucat kistérségre irányuló *egyedi* vizsgálódás döntheti el, hogy a közlekedési korlátok mellett milyen más feltételeket kell változtatni ahhoz, hogy lehetetlen helyzetükből kitörhessenek.

Elsősorban az északi és keleti megyékben, valamint elszórt szigetekként az aprófalvas dunántúli vidékeken találtunk olyan településeket, melyeken a helyi közlekedés fejlesztése sem segíthet, mert a tágabb környezet városai maguk is válságban vannak, vagy a települések maguk városi központokkal el nem látott területen fekszenek. E falvak perspektíváinak tárgyalása – már csak a fenti okból is – meghaladja tanulmányunk kereteit.

A közlekedés magas költsége nemcsak a munkahelyeket teszi elérhetetlenné, hanem megdrágítja „a városi élet összes alapvető szolgáltatásait és értékeit”, az egész – állítólag olcsó – vidéki életet. Ma a nagy távlatok és „európai követelmények” jegyében fogant közlekedési reformok idejét éljük. Kétségtelen, hogy az *intercity* vonatoknak és fizető autópályáknak, repülőtereknek és emeletes parkolóházaknak is megvan a maga közönsége és hozama. Ám világosan kell látni, hogy ezek a fejlesztések nem sokat nyomnak a latba, amikor Bibó és Mattyasovszky ma is aktuális kérdésére keressük a választ.

Jegyzetek

1 Lásd például Jackman és Roper (1987) vagy Burda és Sachs (1987) empirikus munkáit, valamint az általuk alkalmazott mérési mód kritikáját is Paqué (1989) tollából.

2 Vö. Blanchard és Katz (1992) elemzésével az amerikai regionális munkanélküliségről.

3 Több tucat példát látni erre Ábrahám és Kertesi térképén (Ábrahám–Kertesi 1996: 679).
 4 Megjegyezzük, hogy Schwertner módszere a kapcsolatok feltérképezésében számos vonatkozásban eltért a miénktől. A különbségek részletezésétől itt eltekintünk. Az eredmények azonban kellő óvatossággal összevethetők.

5 A 170 irodakörzetről áttekintést ad Fazekas (1993) és Ábrahám–Kertesi (1996). Megjegyzendő, hogy a munkaügyi kirendeltségek helyének kialakulásában a megközelíthetőség alapvető szerepet játszik.

6 A menetrendek elemzésének nehéz munkáját Galba Judit és Gáll Ferenc végezték, amiért e helyen is köszönet illeti őket. Az adatfelvétel költségeihez támogatást nyújtott az OTKA T 018218

7 Az utazási idő árnyékárát eleve figyelmen kívül hagytuk, noha ez már napi egyórás utazás mellett is meghaladhatja a közvetlen költséget. Így például 1994-ben a havi buszbérlet 25–30 km távolságra 4700 Ft-ba került, az akkoriban elhelyezkedő munkanélküliek nettó órakeresete pedig 120 Ft körül volt (Köllő és Nagy [1995] alapján), ami az ilyen távolsághoz tartozó napi két órányi utazási idő mellett majdnem 5000 Ft elvesztegetett keresetet jelentett. Az idő értékének meghatározására és a számításokba illesztésére megfelelő támpontok híján nem mertünk vállalkozni.

8 Az 1993. január elsején érvényes dolgozói havibérek árát a 27/1992 (XII. 29.) KHVM rendelet (Magyar Közlöny 1992. évi 134. szám 4840. o., illetve a 31/1992 (XII. 29.) KHVM rendelet (Magyar Közlöny 1992. évi 134. szám 4861. o.) szerint kalkuláltuk.

9 Az autóállomány típusok szerinti és kormegoszlására, futásteljesítményére, valamint a fajlagos költségekre vonatkozó minden információ Békefi Mihály: *Becslések az autós ingázás költségeinek meghatározásához* (Közlekedéstudományi Intézet–MTA KTI, 1996), felkérésünkre írott tanulmányából származik. A részletes számításokat itt nem közöljük: a tanulmányt kérésre az érdeklődő olvasó rendelkezésére bocsátjuk. E helyütt köszönöm meg Békefi Mihálynak és Kapitány Zsuzsának a kérdéskörrel kapcsolatos tanácsaikat.

10 A Közlekedéstudományi Intézet forgalomszámlálási adatokon nyugvó becslése szerint az átlagos utasszám városban 1,5, országúton 2,4 körüli (Békefi Mihály szíves közlése). Ezek az átlagértékek azonban magukban foglalják a turistákat, a rokonlátogatókat, a legkülönfélébb utazó munkacsoportokat és delegációkat. Ezt figyelembe véve az autóval rendelkezőkre feltelezett 2,0 utasszám inkább magasnak, mint alacsonynak tűnik.

11 A megfigyelt bérekről és az indexálás módjáról lásd: Köllő–Nagy (1995, 1996).

12 A becslült paraméterek (és t-értékek) rendre: 2,26 (2,1); -0,16 (2,0). A konstans -7,28. A kiigazított r-négyzet: 0,4734, az együttes szignifikancia: $F=9,09$ (0,0023).

13 Az agglomerációba tartozónak tekintettük azokat a településeket, melyek központlistájában szerepelt Budapest.

14 Felvetődhet, hogy a Köllő–Nagy-féle minta elegendően nagy ahhoz, hogy egységes helyett regionálisan vagy iskolázottsági szintek szerint differenciált béreloszlásokat szolgáltatson. Ez esetben azonban a rezervációs béreknél is eltérő értékeket kellene figyelembe vennünk. Az egységes w^* -ot nyilván a bérkülönbségeket figyelembe véve differenciálnánk: és végül éppen oda érkezünk, ahonnan elindultunk.

15 A becslések egyéb statisztikai is kedvezőek. A Ramsey-tesztek során a másod-, harmad- és negyedfokú becslült értékek együttes szignifikanciájára 0,64 (0,588) értéket kaptunk a specifikációs tesztben és 0,64 (0,592) értékűt a heteroszkedaszticitás-próbában, $c=4000$ Ft esetén. F hasonló szinten mozog más költség szintek mellett is.

16 Kis „u” a munkanélküliségi rátára, U, N abszolút számokra utal. Ha egy központ sem érhető el, a település saját rátáját tekintjük az elérhető legjobbnak.

Felhasznált irodalom

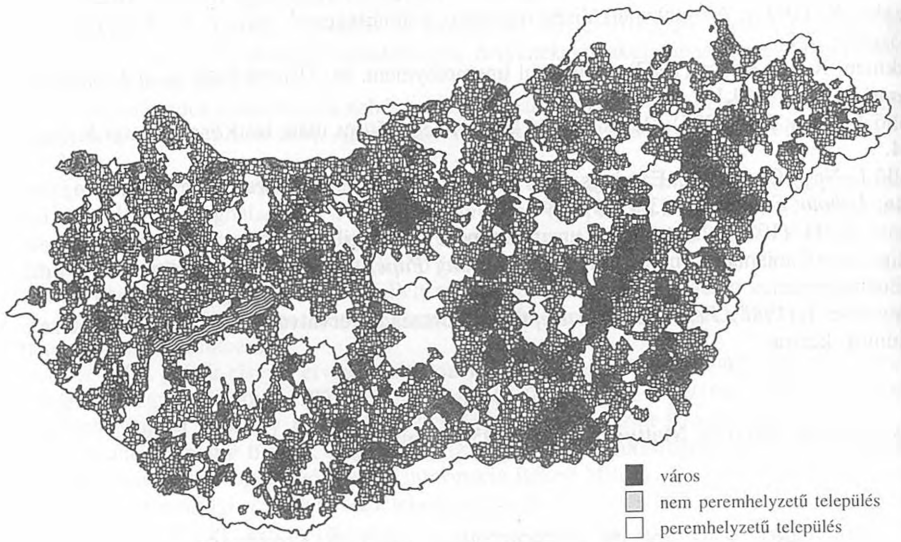
- Ábrahám Á.–Kertesi G. (1996): A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között. In: *Közgazdasági Szemle*, 7–8.
 Bibó L.–Mattyasovszky J. (1950): *Magyarország városhálózatának kiépítése*. Budapest: Államtudományi Intézet. Kézirat.

- Blanchard, O. J.–Katz (1992): Regional issues. In: *Brookings Papers on Economic Activity*, 1.
- Burda, M. C.– J. D. Sachs (1987): Institutional aspects of high unemployment in the Federal Republic of Germany. *NBER Working Paper*, No. 2241. Cambridge (Mass): NBER.
- Fazekas K. (1993): A munkanélküliség regionális különbségeinek okairól. In: *Közgazdasági Szemle*, 7–8.
- Jackman, R.– S. Roper (1987): Structural unemployment. In: *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 49:1.
- Köllő J.–Nagy Gy. (1995): Bérek a munkanélküliség előtt és után. In: *Közgazdasági Szemle*, 4.
- Köllő J.–Nagy Gy. (1996): Earnings gains and losses from insured unemployment in Hungary. In: *Labour Economics*, (3)3: 279–298.
- Paqué, K. H. (1989): Is structural unemployment a negligible problem? A critical note on the use of mismatch indices. In: *Kiel Working Paper 357*. The Kiel Institute of World Economics.
- Schwertner J. (1985): *Peremhelyzetű települések*. Országos Tervhivatal, Tervgazdasági Intézet, június, kézirat.

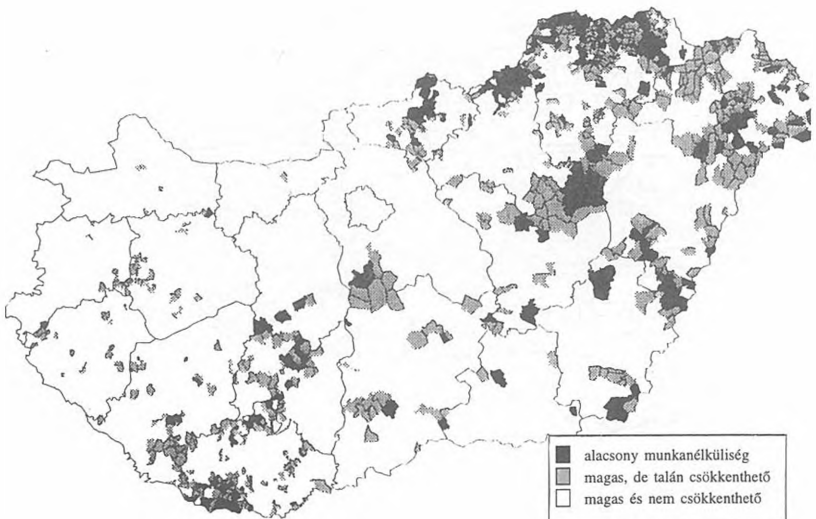
1. sz. térkép (Bibó és Mattyasovszky, 1950 nyomán)

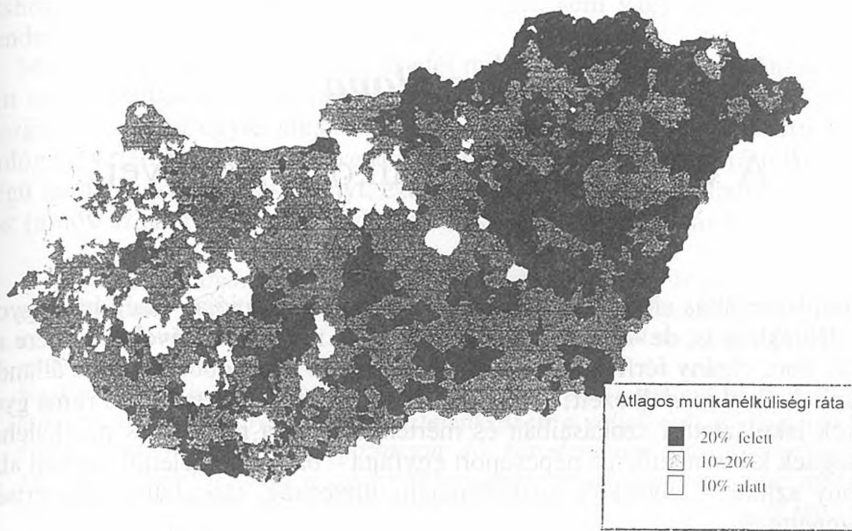
2. sz. térkép A közlekedési peremhelyzetű települések 1983-ban Schwertner (1985) nyomán

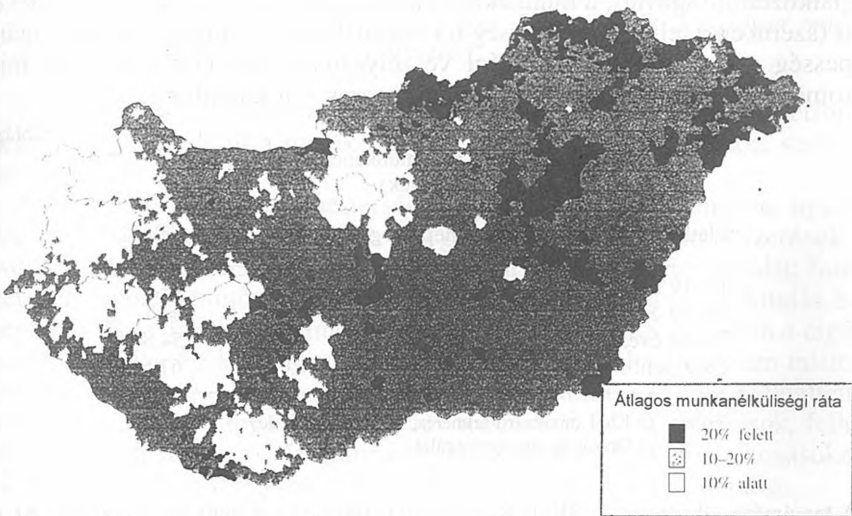
3. sz. térkép Településtípusok a munkanélküliség csökkentésének lehetősége szerint

4. sz. térkép A települések és a 2000 Ft ingázási költséggel elérhető térségközpontok átlagos munkanélküli rátája

5. sz. térkép A települések és a 2000 Ft ingázási költséggel elérhető térségközpontok átlagos munkanélküli rátája

Gere Ilona

A cigány nők vállalkozási esélyei*

A rendszerváltás előtt a cigányság társadalmi integrációja – még ha nagyon kis léptékben is, de – már érzékelhető volt. A nyolcvanas évek közepére az aktív korú cigány férfiak 80–90 százaléka, a nők fele¹ többé-kevésbé állandó munkahellyel rendelkezett; pozitív elmozdulás volt tapasztalható a roma gyerekek iskoláztatási szokásaiban és mértékében,² s a rendszeres munkalehetőségnek köszönhetően e népcsoport egyfajta – bár kétségtelenül nagyon alacsony szintű – anyagi és egzisztenciális biztonság, társadalmi elismertség közepette élt.

A rendszerváltást követően ez a létbiztonság, a nehezen kiharcolt „társadalmi rang” alapjaiban rendült meg, amikor a cigányság elsőként, nagy tömegekben és kilátástalanul munkanélkülivé vált.

1994 első negyedében a munkaképes korú cigány férfiak foglalkoztatottsága 26,2 százalékos (szemben a teljes férfi népesség 63,4 százalékos foglalkoztatottságával), a munkaképes korú cigány nőké pedig 17 százalékos volt (szemben a teljes női népesség 63 százalékával). A cigány és nem cigány népesség relatív munkanélküliségi veszélyeztetettsége között is több mint háromszoros – a nők esetében közel hétszeres – a különbség.

1. táblázat

A munkaképes korú nők munkanélküliségi rátája
(százalék)

Életkor	Teljes népesség (1)	Romák (2)
15–19 évesek	24,9	74,1
20–29 évesek	9,9	64,1
30–54 évesek	7,6	54,8
Összesen:	8,8	61,6 ³

Forrás: 1) KSH munkaerő-felmérés, 1994. I. negyedév

2) Országos cigányvizsgálat

* A tanulmány elkészítését a SEED Kisvállalkozás-fejlesztési Alapítvány támogatta. Az interjúrészeket és a vállalkozó roma nőkkel kapcsolatos információk a „Közösen a jövő munkahelyeiért” Alapítvány által támogatott – A cigányság foglalkoztatásának korlátai és esélyei (Éff Lajos–Gere Ilona–Jeney Sarolta 1993) – kutatás során készített mélyinterjúk másodfeldolgozásából származnak.

Ez a talajvesztés olyan hihetetlenül rövid idő alatt következett be, hogy a cigányság többsége a pusztá megélhetésen (vagy annak kísérletén) túl nem igen tudott sikeres alkalmazkodási formákat kiépíteni. S az életstratégia-váltáshoz többnyire sem megfelelő képzettséggel, sem vagyoni háttérrel nem rendelkeznek.

Mivel az átalakulás éveiben a másfél millió munkahely megszűnése mellett csak a vállalkozási szféra volt képes nagyobb tömegű munkahely létrehozására, s mivel egyre inkább világossá válik az is, hogy a modern technológiára áttért gazdasági szervezetek többnyire a romáktól eltérő felkészültségű munkaerőre tartanak igényt, ezért a cigány népesség számára igen fontos (a nők számára talán az egyetlen esély) az önállóvá válás lehetősége.

A vállalkozás világát éljük, de a cigányság ebből is eleve ki van zárva. A vállalkozáshoz pályázat kell, ami igen burkolt, mert a pályázat feltételével egyáltalán nem rendelkezik a cigány. Például anyagi feltételek – alaptőke nincs, szakképesítés nincs, egyéb feltétel nincs – esély sincs a vállalkozásra... Vagy nyíltan ki kellene mondani, hogy kedvezményeket kapnának azok a vállalkozók, akik a cigányokat foglalkoztatnák. Mert a vállalkozónak most nem érdeke, hogy cigányokkal dolgoztasson. Jó, hát eleve van a társadalomnak egy olyan előítélete, hogy a cigányok hanyagok, lusták, lopnak, isznak, meg mit tudom én. Ez nagyon egy általánosságban vett konklúzió, ami nem igaz, de ezt tudomásul kell venni, mert ez él az emberekben, úgyhogy ha választani kell egy cigány és egy magyar munkanélküli között, ha ugyanolyan feltételekkel rendelkezik, mégis százszor inkább a magyart választják. Ezen a megítélésen is változtatni kellene. Na most, az emberek véleménye, tudata nagyon nehezen változik. Ezért látom azt, hogy a vállalkozókat ösztönözni kellene. Mondjuk, ha cigány munkaerőt alkalmaz, akkor a munkabér felét valamilyen pályázatba vagy valamilyen összeggel lefedezí vagy kölcsönből, vagy valamilyen hitelből az állam. Ilyen megoldások elképzelhetők. Egyébként más megoldást nem látok most. (Interjúrészlet)

Ezt erősíti az is, hogy a vállalkozói típusú tevékenység- és életforma meglehetősen közel áll a romák hagyományos munkakultúrájához, szokása-ihoz.

A hagyományos cigány mesterségek gyakorlásának körülményei ugyanis bizonyos elemeiben megfelelték a piacgazdaság mai feltételrendszerének. A tevékenységek gyakorlásában meghatározó volt a piaci kereslet–kínálat; fontos szerepet kapott a minőség, a jól végzett munka becsülete, a szaktudás és a megbízhatóság. Primitív formájában a piackutatás is létezett, hiszen a cigány családok, közösségek addig vándoroltak, míg olyan települést nem találtak, ahol a lakosság vevő volt az áruikra, szolgáltatásaikra, s ha már kielégítették ezeket az igényeket, továbbálltak. Nagy tőkemozgások, beruházások, felhalmozások természetesen már akkor sem jellemezték a roma „vállalkozásokat”, s feltehetően a profitszerzés is ismeretlen fogalom volt a számukra.

Ugyanakkor ezek a hagyományok, munkakultúrák, a piaci viszonyok ismerete és a hozzájuk való alkalmazkodás azt jelezheti, hogy a piacgazdaság mint olyan nem áll messze a cigányságtól: a kisvállalkozások, a hagyományos mesterségek és a falusi turizmus felélénkülése kedvező lehet a hagio-

mányosan kis skálájú gazdasági tevékenységet folytató roma családok számára.

Ezzel szemben a legutóbbi országos cigányvizsgálat adatai szerint a férfiaknak mindössze 3,5 százaléka vállalkozik, s feltehetően náluk is jóval alacsonyabb (mint ahogy a gazdasági aktivitásban is) a vállalkozó roma nők aránya.

Az okok vizsgálatában a mai kor „ideális” vállalkozójának ismérveit, tulajdonságait hasonlítjuk össze a cigány etnikum jellemzőivel.

Az ideális vállalkozó ma:

- jelentős piaccal rendelkező nagyvárosokban és idegenforgalmi régiókban él,
 - 30–45 év közötti,
 - megfelelő képzettsége és az átlagnál magasabb iskolai végzettsége van,
 - előző munkahelyeken felhalmozott szakmai tudással, kapcsolatrendszerrel rendelkezik,
 - jó az egészségi állapota,
 - tudatos és megalapozott vállalkozói stratégiát dolgozott ki,
 - rendelkezik a vállalkozás megkezdéséhez szükséges tőkével.
- A vállalkozásokkal kapcsolatban végzett kutatások bizonyítják, hogy a városlakók vállalkozói készsége és sikere jelentősen meghaladja a községben lakók esélyeit.

Ezzel szemben 1993-ban a cigány népesség 61,3 százaléka élt községekben (az ország népességének 38 százalékaival szemben), jelentős részük aprófalvakban.

– A vállalkozás sikere szempontjából fontos a régió fejlettsége, infrastrukturális státusa, idegenforgalmi érdekltsége.

Ezzel szemben a cigány nemzetiségűek 40 százaléka abban a két megyében lakik, amely gazdasági és foglalkoztatási szempontból is a legválságosabb helyzetben van (Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye).

– A vállalkozók a népesség átlagához képest magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek.

Ezzel szemben a 7 éves és idősebb cigány nemzetiségű és anyanyelvű lakosság 16–21 százaléka egyetlen osztályt sem végzett (a teljes lakosság 2 százalékaival szemben). Középiskolai vagy annál magasabb végzettséggel az ország népességének 24–27 százaléka, míg a népszámlálási cigány népességnek nem egészen 1 százaléka rendelkezik (KSH, 1993. évi reprezentatív nemzetiségi felvétel).

– A sikeres vállalkozók elsősorban a társadalom középrétegéből kerülnek ki, s az önállóvá válók között – a foglalkoztatott arányokhoz képest – jelentősen alulreprezentáltak a segéd- és betanított munkások.

Ezzel szemben a foglalkoztatásba vont cigányok (alacsony iskolázottságuk, képzetlenségük és csekély érdekérvényesítő képességük miatt) elsősorban ezeket a munkaköröket töltötték be, s a nagy tömegű segédmunkaigény miatt a gazdasági vezetésnek sem volt érdeke e réteg képzése, fejlesztése. Ezt bizonyítja, hogy a még foglalkoztatásban maradt – tehát mindenképpen

jobb pozíciójú – cigány népesség aktív keresői között is jelentősen magasabb a fizikai – és ezen belül a segéd- és betanított munkások aránya.⁴

2. táblázat

Az aktív keresők megoszlása a tevékenység jellege és állománycsoportok szerint (1993)

A tevékenység jellege, állománycsoport	Cigány népesség			Az ország népessége		
	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt
Fizikai foglalkozású	86,0	76,2	82,4	73,2	51,3	63,3
ebből szakmunkás	29,8	10,4	22,7	39,8	15,4	28,8
betanított munkás	26,8	33,4	29,2	14,9	20,5	17,4
segédmunkás	17,0	22,3	19,0	5,6	7,6	6,5
Szellemi foglalkozású	14,0	23,8	17,6	26,8	48,7	36,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH 1993. évi reprezentatív nemzetiségi felvétele

– A vállalkozói életforma, amely ugyan magában hordozza a nagyobb siker, magasabb jövedelem lehetőségét is, a vállalkozótól állandó készenlétet, az átlagosnál hosszabb munkaidőt, a változó körülményekhez, piaci viszonyokhoz való gyors alkalmazkodást igényel. Ez mindenképpen a szervezet fokozott igénybevételéhez, gyakori stresszhelyzethez vezet, amit hosszú távon csak jó egészségi állapotban lehet elviselni. Azaz *a vállalkozói pályán egyértelműen hátrány a rossz egészségi állapot.*

Ezzel szemben a roma népesség általános egészségi státusa (morbiditási és mortalitási mutatói) élet- és lakáskörülményei, valamint tartós szegénysége miatt jelentősen rosszabb a hazai összlakosság (távrolról sem kedvező) állapotánál.

– *A vállalkozások stabilitásának fontos kritériuma a szükséges tőke megléte.* Minden vizsgálat azt bizonyította, hogy a tőkehiányos vállalkozások nem tudnak megerősödni, s vagy tönkremennek, vagy csak egyik napról a másikra tengődnek.

Ezzel szemben a roma népességnek az elmúlt évtizedekben egyáltalán nem állt módjában az esetleges vállalkozás beindításához szükséges (vagy elégséges), mobilizálható (vagy csak hitelgaranciát nyújtó) javakat felhalmozni.

– Egy vállalkozás sikerének előfeltétele a *körültekintő piackutatás* elvégzése; a hosszú távú *vállalkozói stratégia* kialakítása; a lehetőségek és kényszerek pontos ismerete.

Ezzel szemben a cigány vállalkozók döntéseit igen gyakran érzelmi okok határozzák meg; a vállalkozói stratégia kidolgozásához szükséges felkészültséggel, informáltsággal pedig csak nagyon kevesen rendelkeznek közülük.

– A hivatalos kritériumok között ugyan nem szerepel, de a vállalkozási kultúra mai szintjén pozitív kategóriába tartozik az „ügyeskedés”, a „másokat lelkifurdalás nélkül kihasználás”, a „törvényesség és a büntetendő cselekmény mezsgyéjén való egyensúlyozás” képessége is.

Ezzel szemben – a közhiedelemmel ellentétben – a cigányok többségének mentalitásától távol állnak ezek a „képességek”.

...Biznisz világ. És ez egy jó dolog, nagyon jó dolog, de van egy hátulütője, mert én humán embernek vallom magam –, hogy sajnos, ma az egyik ember ki kell hogy használja a másikat. Legalábbis a helyzetét, szorultságát. Na de hát ez van. Mert amikor így van, engem is kihasznál valaki. Tehát ez már rég törvényszerű. De hát ez valahol egy kellemetlen, rossz valami, hogy ezt így kell. Így kell megélni, hogy a másikat..., a másik ember valahol ki van használva. Szóval, ez kegyetlen. Ez kegyetlen. Mert így élni, így gyarapodni, a másik ember kárára, ez nem emberi. Ez nem emberi. De hát ezt diktálják rá az emberre... (Interjúrészlet)

A vállalkozóvá válás feltételeinek erősen behatárolt volta ellenére az elmúlt években a romák közül is többen megpróbálták a kitörésnek ezt a módját.

Így például egyes – társadalmilag is elfogadott – foglalkozásokban, mint például a vásározásban, a kereskedésben, az alkalmi bérmunkában a cigányok ismét egyre nagyobb szerepet játszanak. A másik (elsősorban a nők számára) jelentősebb, alkalmi jövedelemszerző tevékenység továbbra is a természetben található javak összegyűjtése és értékesítése.⁵

Azzal kapcsolatban természetesen nagyon nehéz megbízható információkat szerezni, hogy ezeknek a tevékenységeknek mekkora része jelenik meg a formális, és mekkora rejtőzködik az informális gazdaságban. Az legalábbis feltételezhető, hogy a gazdaságból kiszoruló, marginalizálódó cigányság egy része is megpróbál helyet szorítani magának az informális szektorban.

A roma vállalkozások jellemzői

A mai cigány vállalkozók fejlődési lehetősége már a motivációk determináltságában is korlátok közé van szorítva. Ebben persze nem különbözik az átlagos magyar vállalkozásoktól, talán csak arányaiban nagyobb a kényszerek hatása. Nevezetesen: a jobb kereset, jobb munkakörülmények reménye, a munkahelyi kiszolgáltatottságtól való menekülés, a munkahely bizonytalansága, de mindenekelőtt a munkanélküliség és az egyéb foglalkozási lehetőségek teljes hiányának kényszere motiválja őket abban, hogy vállalkozóvá (vagy kvázivállalkozóvá) váljanak. A cigány asszonyok pedig a korábban is végzett kiegészítő, alkalmi munkájukat próbálják most – olykor a férj vagy a család összes munkaképes tagjának munkanélkülisége miatt – fő jövedelemszerző tevékenységgé fejleszteni (a vizsgálatok tanúsága szerint kevés sikerrel).

A vállalkozási szándékokban természetesen a családon, a rokonságon belüli vállalkozói minták is szerepet játszanak. A cigány életformából adódóan az önállóan gazdálkodó szülők gyermekei nagyon korán (sokszor az iskola helyett) kivették részüket a munkából, szinte „belenőttek” a vállalkozásba.

A roma vállalkozások nagy többsége magánvállalkozás, s csak elvétve találkoztunk társas formációval, elsősorban korlátolt felelősségű társasággal

és betéti társasággal. A kizárólagosan női tulajdonosú (tehát nem a férjjel közös) vállalkozások között egyáltalán nem találtunk nagyléptékű, több embert foglalkoztató formát, e vállalkozások az esetek meghatározó részében megmaradtak az önfoglalkoztatás szintjén. A roma tulajdonosok a családtagok mellett többnyire (bár nem kizárólagosan) roma alkalmazottakkal dolgoztatnak. A nem roma vállalkozók pedig – az erre vonatkozó vizsgálatok tanúsága szerint – szinte sohasem foglalkoztatnak cigány embert.⁶

A nem roma vállalkozásokéhoz hasonlóan a *vállalkozások profilját* jellemzően a tőkeszegénység (tőkenélküliség) determinálja. Legtöbben közülük is kereskedéssel, illetve vendéglátással próbálkoznak, többnyire a legegyszerűbb formában (bögrecsárdák, hivatalosan palackos italokat árusító italkimérések, mozgóárusok).

Gyakori a többprofilú, valamint a sokadik tevékenységformát kipróbáló vállalkozás. A tönkrement vállalkozóknál is fellelhető az újrakezdés szándéka és képessége (többnyire más területen). A vállalkozásba kezdett roma nőkre a sorozatos kudarc ellenére is a kitartás és a „valamire jutás” akarata jellemző.

A cigány vállalkozók tudatos piacutatást alig végeznek. A tevékenységi forma (profil) kiválasztásakor részben a családi hagyományokból, részben a környék feltételezett igényéből indulnak ki. Ez a fajta ösztönös-tudatos piacfelmérés a kezdetekkor többé-kevésbé reálisnak mutatkozik. A későbbiek folyamán azonban éppen a rosszul felmért kereslet visszaesése okozza a legnagyobb, sokszor a vállalkozás feladását is kikényszerítő gondokat. A roma nők pedig gyakran minden realitást nélkülöző vágyaikat szeretnék megvalósítani, vagy a hasonló tevékenységet végzők sikerei buzdítják őket valamely vállalkozási forma kiválasztására.

A vállalkozások *tőkekondíciói* igen jellemzően a cigány családok anyagi-szellemi-erkölcsi értelemben egyaránt megmutatózó, sajátos felhalmozási potenciáljával és részben a kapcsolatrendszerrel függnek össze. Viszonylag legkisebb mértékben a pénzeszközök megtakarítására képes a család, az ismert okok miatt (rosszul fizetett munka, sok gyerek, kevésbé jövőorientált életmód). Mégis jellemző rájuk a kevés pénz gyors megforgatásának képessége, az igen rugalmas alkalmazkodás és leleményesség. A roma nők önálló vállalkozásaira egyértelműen a teljes tőkenélküliség vagy a nagyon alacsony induló tőke a jellemző. Ezek a „filléres vállalkozások” a későbbiek folyamán sem tudnak megerősödni, s egyik napról a másikra vegetálnak, a hosszabb távú perspektíva minden esélye nélkül.

Az az igazság, hogy itt az alvéken és itt Miklóson nagyon sok embert ismerünk, de 99 százalékának vagy abba kellett hagyni, vagy éppen csak meg tud abból a vállalkozásból élni, amit elkezdett. Akinek jövedelmező, annak volt több százezer forintja, hogy bele tudjon kezdeni. Volt egy induló tőkéje, amit tudott gyarapítani. Nem volt érdekes, ha százezer forintot bukott, mert volt még neki kettő. Aki a nulláról indult, az nem jutott magasra. Sehova. (Interjúrésztlet)

Komoly összegű hitelt egyetlen roma nő sem vett fel (a vizsgálatban részt vevők közül), bár többnyire tudtak erről a lehetőségről, de úgy ítélték meg,

hogy a hitelfelvétel irreális terhekkel jár együtt, és a hozzájutás feltételei teljesíthetetlenek a számukra (például saját forrás, fedezet, kezességvállalás, futamidő stb.).

Külső forrásként néhányan – az azóta már megszűnt – újrakezdési kölcsönt vettek fel a munkaügyi központoktól. Bár a kölcsön összege a 400 ezer forintot senkinél sem haladta meg, a törlesztés igen komoly – sokszor teljesíthetetlen – terheket rótt a vállalkozást kezdők számára. Beszélgetéseink során kiderült, hogy a megkérdezettek általában igen komolyan vették a törlesztési, visszafizetési kötelezettségeket, még akkor is, ha a teljesítés nem minden esetben sikerült.

A tőkeszegénységet és az alkalmazottak hiányát a roma vállalkozók is személyes és családi többletmunkával igyekeznek pótolni, ezért szinte mind-egyikükre jellemző a nagymértékű önkiszákmányolás.

A cigányok vállalkozóvá válását a tőkeszegénység mellett az információ és a megfelelő kapcsolatok – ezen belül a támogatási lehetőségek ismeretének, de sokkal inkább az igénybevétel képességének – hiánya nehezíti.

Számukra a legfontosabb anyagi, szakmai segítséget, tanácsadást a többségi társadalomhoz viszonyítva jóval szélesebb, őszintébb és segítőkészebb családi, rokon kapcsolatok jelentik.⁷

A hivatalokkal kapcsolatos viszonyuk meglehetősen ellentmondásos. A képzettebbek érthetően jobban kiismerik magukat a bürokráciában, mások számára azonban továbbra is elég átláthatatlan a hivatalok működése. A helyzet annál is inkább ellentmondásos, hiszen ugyanakkor tovább él a várakozás a paternalista hatalom adakozó és mindent eldöntő fellépése iránt.

A civil szerveződésekkel – néhány cigány érdekképviselőt leszámítva – semmilyen kapcsolata nincs a roma vállalkozóknak.

Érdekes tapasztalat, hogy a vállalkozás sikertelenségének okaként senki nem említette cigány származását, ugyanakkor a sikeres vállalkozók többször is szóvá tették, hogy meg kellett küzdeniük az előítéletekkel. (Rosszindulatú feltételezéssel élve ez utóbbiak már zavarhattak más érdekeket, míg az előbbieket a jelentéktelenségük miatt biztosan nem.)

Mindenesetre a szándék (meghatóan) erős bennük, hogy áruikkal, szolgáltatásaikkal megnyerjék a nem cigány lakosságot is.

Nem érzett soha előítéletet? – De igen, akkor, mikor idejöttem. Öt éve, hogy ebben a boltban vagyok. Előtte az unokanővérem volt itt, de neki fehér a bőre, ő nem barna. Neki nem mondták azt, hogy cigány. Amikor én idejöttem, nagyon sok ember mondta – ezt utólag hallottam vissza, akkor éppenséggel nem –, hogy most mi lesz velünk, hogy én cigány vagyok. Aztán elmúlt egy hét, két hét, vége lett a slágernek. Szeretnek az emberek, befogadtak engem. ...mindenkihez van egy-két normális szavam... Nem azért kérdelem, hogy számitásból, hanem olyan jó az az érzés, amikor megmondják nekem az emberek, mi fáj nekik, és mi az, ami jó... (Zöldség-gyümölcs kiskereskedő)

Ősi szakmák művelői⁸

A hagyományos szakmák általunk megismert képviselői (férfiak és nők egyaránt) általában nagyon szegények, idősök, sőt gyakran betegek, akik többnyire rendkívül alacsony vagy rendszertelen jövedelmük kiegészítésére próbálják meg hasznosítani a gyermekkorban megszerzett tudásukat. Az ilyen jellegű tevékenységben még fokozottabban kevés a gazdasági megfontolás, a tudatos stratégia. Az eredmények is ennek megfelelően alakulnak: általában jellemző rájuk a szervezetlenség, az esetlegesség, az ötletszerű munkavégzés, a kapcsolatok és főként a piac hiánya. A sikeres vállalkozók között nem találunk egyetlen olyat sem, aki az ősi cigány mesterségek valamelyikét űzné.

Nagy hiba lenne ugyanakkor ebből azt a következtetést levonni, hogy a tradicionális termékek és szolgáltatások iránt nincs kereslet. Az kétségtelen, hogy az eredeti technológiával, termékszerkezettel már nem lehet (vagy nem érdemes) ezeket a tevékenységeket folytatni (köztük sok az egészségtelen és mérhetetlen önkizsákmányolást igénylő tevékenység). Megújítva azonban, korszerű termékszerkezettel, jó szervezéssel, szakértelemmel és piacismerettel rendelkező munkatársak összefogásával – esetleg közösségi program részeként – a hagyományörzésen, az értelmes időtöltésen túl (ami például egy olyan településen, ahol már egyetlen embernek sincs munkája, óriási jelentőségű lehet) – nyereséges vállalkozássá fejleszthető.

Ugyanakkor azt is világosan kell látni, hogy az ősi szakmák felújítása csak bizonyos cigány csoportok számára jelenthet perspektívát. Az iparosodásban (bármilyen alacsony) szerepet kapott romák elképzelhetetlenek (és a maguk számára értéktelenek) tartják a hagyományos foglalkozások felújítását és gyakorlását.

A vállalkozó roma nők társadalmi jellemzői

Származás, családi háttér

A családi háttér döntő mértékben befolyásolja az emberek polgárosodási esélyeit. Az egyéni életpálya ugyan módosíthatja ezt a társadalmi tőkét, de kutatások bizonyították, hogy elsősorban azok lesznek vállalkozók, akik szülei, családjuk révén elsajátítottak valamifajta gazdálkodási kultúrát.

A kilencvenes években belépő fiatal vállalkozók esetében pedig már nem a szülők vállalkozói tapasztalata átadásában, hanem az anyagiaknak, az induló tőke biztosításának van jelentős szerepe:

Ahogy értelmiségivé, úgy vállalkozóvá is viszonylag kisebb eséllyel válnak a segéd-, betanított és mezőgazdasági munkások gyermekei.

Általános társadalmi helyzetükből is következik, hogy a roma vállalkozók szüleire nem jellemző a magasabb iskolai végzettség, a jobb társadalmi státus. Ugyanakkor a sikeres vállalkozások indításakor az esetek jelentős részében nagy szerepet kapott a családi összefogás, támogatás. Gyakori, hogy a szülők meglévő vállalkozásába kapcsolódnak be, de nem elhanyagolható a

szélesebb körű rokonságban föllelhető minta szerepe sem. Ez utóbbi esetben nem valamiféle tudatos útegyengetésről van szó, hanem arról, hogy a fiatal számára a megismerés, a betanulás lehetőségét adják meg a rokoni vállalkozásba való besegítés és munkavégzés által: sok esetben ennek nyomán támad kedve önálló vállalkozást indítani. A család szerepe értelemszerűen nagyon összetett és sokoldalú: ötletet, ismeretet, gyakorlatot, sokszor tőkét is ad, és a család hozhatja a vállalkozásokhoz a mindenki által egybehangzóan nélkülözhetetlennek tartott „kapcsolatok” egy részét is.

A cigány vállalkozó nők szülei jóval kevésbé voltak iskolázottak, mint az interjúalanyok. Kenyérkeresetként nagy többségük alkalmi fizikai munkát végzett, többen is foglalkoztak valamely hagyományos cigány mesterséggel (de sokan közülük jövedelemkiegészítésként). Volt közöttük bányász, és elég sok a zenész apa. És bár kevesen, de voltak a válaszdók között „többgenerációs vállalkozók” is, egy-két esetben már a nagyapa is vállalkozó volt (ha nem hívták is így az ő idejükben a fuvarost vagy a kereskedőt). Az asszonyok zömmel háztartást vezettek, ami viszont rendszeres ház körüli, nem egyszer háztáji gazdasági tevékenységgel járt, és a maga idejében a sikeresebb önelátáshoz járult hozzá.

Interjúalanyaink szinte kivétel nélkül nagyon szegény, de boldog gyermekkorról számoltak be, komolyan munkál bennük az a szándék (s ez a vállalkozás megkezdését is gyakran motiválta), hogy saját gyermekeiknek jobb körülményeket biztosítsanak.

A mintába került asszonyok kivétel nélkül fiatalon (16–18 évesen) házasodtak, de szüleikhez képest jóval később kezdtek a családalapításhoz, tudatosabban is tervezték meg gyermekeik számát. Legfeljebb újabb fogalmaink szerint nevezzük őket „nagy családosoknak” (három–négy gyerek a hat–hét helyett). A sikeresebb vállalkozók a mintánkra jellemzőnél is később házasodtak, s még alacsonyabb körökben az átlagos gyermekszám.

Iskolai végzettség

Az állami alkalmazottak, szövetkezeti dolgozók, illetve a kisvállalkozók személyi jellemzőiben a legmarkánsabb különbség az iskolai végzettség területén figyelhető meg. A vállalkozók javára kimutatható pozitív eltérés a cigányok esetében is megfigyelhető. A főfoglalkozású roma vállalkozók mind-egyike minimum általános, de gyakran középiskolai végzettséggel rendelkezik. A cigány nők esetében speciális a helyzet. Hagyományaik és a családi munkamegosztás szabályai miatt csak a fiú gyerekek esetében tartották fontosnak a továbbtanulást. Így van ez még azoknak a családoknak az esetében is, ahol anyagilag lehetőség (és igény is) volt a tudás megszerzésére.

Voltak azért szerencsés kivételek is. Mint például az a nagyon sikeres zöldség-gyümölcs kereskedő, aki egy óvodai, nehezen felejthető élménye után az általános iskolában figyelmes, rá koncentráló, őt segítő tanárnővel találkozott, aki hatással volt egész további életére.

Én sem voltam rossz gyerek soha, legalábbis én így gondolom a mai napig. Szófogadó, kiegyensúlyozott gyerekek voltunk mind a négyen. Én azt hiszem, hogy aludtam, amikor megrángatott az óvónő engem: Te rohadt cigány, nem alszol?... ez nagyon sokáig megmaradt bennem. Féltem az emberektől. Olyan kisebbségi érzésem volt, hogy az nem emberi. Ötödikes voltam, amikor a tanárnőm, akit imádtam, és ő csinált belőlem embert, egy ilyen embert, amilyen most vagyok. Ő látott bennem valamit vagy valakit. Ő mondta, hogy majd foglalkozik velem. És foglalkozott is. ...Mindig mondta: tanulj, gyerek, nem vagy hülye. Tanultam. Mindig kikérdezte a leckét. Nagyon jó tanuló voltam kémiából, oroszból, magyarból. Magyarból szaktanári dicsérettel végeztem a nyolcadikat. Hozzám jár az egész tanári kar vásárolni... (Interjúrészlet)

Általánosságban elmondható, hogy a „vállalkozó” roma nők iskolai végzettsége elmarad az ország női vállalkozóinak iskolai végzettségétől, ugyanakkor lényegesen magasabb a roma nők átlagos mutatóinál. A megkérdezettek közül csak a nagyon idős nők nem végezték el az általános iskolát, s a középfokú végzettséggel rendelkezők aránya is jelentősen meghaladja a roma átlagot.

A „komolyabb” vállalkozók esetében gyakran fordult elő, hogy az önálló tevékenység megkezdése után úgy érezték a nők, hogy pótolni kellene azokat az ismereteket, amelyek a piacon való általános eligazodást segíthetik, illetve amelyek a konkrét tevékenység elvégzéséhez (vagy sikeresebb elvégzéséhez) fontosak. Ezért többen számoltak be arról, hogy vállalkozóvá válásuk után – esti vagy levelező tagozaton – különböző iskolákat, tanfolyamokat végeztek el.

Életutak

A roma nők szakmai életútja valójában serdülőkorban kezdődött a családot kiegészítő vagy egyéb alkalmi munka révén, sokszor az egészség kockáztatásával, és minden esetben az iskolába járás rovására, ami a túlkorosság egyik magyarázata.

A sok tekintetben nagyon hasonló szülői háttér, gyermekkor és iskolai végzettség mellett elég különböző életutakat ismertünk meg. Ami általánosságban – nagyon óvatosan – levonható, az az, hogy a roma nők csak akkor tudnak valamivel magasabb szintű vállalkozást folytatni, ha biztos családi környezetben élnek. Míg a nem cigány származású vállalkozó nők között több az elvált, mint a népesség egészében – sőt, sok esetben csak így tudtak igazán önállóvá válni –, addig a roma nők egyedül képtelenek a vállalkozáshoz szükséges minimális feltételeket előteremteni.

Egy sikeres életút

Sz. J. 45 éves asszony. Cigánytelepen nőtt fel. Szülei analfabéták voltak, de fontosnak tartották a lányuk taníttatását. Sz. J. az általános iskola elvégzése után a vendéglátóiparban dolgozott, és esti tagozaton elvégezte a vendéglá-

tóipari technikumot. Hét évi munka után férjhez ment. Három gyermekük született (a legidősebb gimnáziumban érettségizett, a középső vendéglátóipari szakközépiskolát végzett, a harmadik – „a nem várt gyerek” – még csak öt éves). Sz. J. férje még gyermekkorában megtanulta a birkatenyésztéssel kapcsolatos tudnivalókat, az ő édesapja ugyanis birkákkal foglalkozott. 1990-ben otthagyták társasházi lakásukat, s az egész család a birkatelep közelében, egy kis faházban telepedett le. Ugyanebben az évben már lovakat is vásároltak, és beindítottak egy lovasiskolát. 1991-ben pedig megvették az addig bérelt birkaállományt; ehhez hárommillió forint hitelt vettek fel, ezt a hitelt azóta már vissza is fizették. Jelenleg 600 birkájuk és 700 bárányuk van. 1993-ban megvették azt a 21 hektáros területet is, amelyet addig szintén béreltek; a 2,7 millió forintos vételár kifizetéséhez ismét kölcsönre volt szükségük. Terveik szerint a jelenlegi hitel kifizetése után a következő lépés az istálló felújítása lesz. Ezután majd eladják társasházi lakásukat, és három nagyon szép lakást építenek ott, ahol most laknak. A lakások terveit már elkészítették. „...ahhoz hasonlót szeretnénk, mint a Dallas-farm...”

Egy sikertelen vállalkozói életút

B. J.-né 40 éves mozgóárus. Elvált, négy gyermekét egyedül neveli. Háromszobás lakótelepi lakását a férjére hagyta, ő jelenleg egy önkormányzati szükséglakásban lakik. A legkisebb gyerekekkel jelenleg gyesen van, a család havi biztos bevétele (gyes, családi pótlék) 10 000 Ft. A nagyobb gyerekek csak általános iskolát végeztek. A vállalkozás beindításához 300 ezer forint újrakezdési kölcsönt vett fel, melynek csak egy részét tudta visszafizetni, a fennmaradó részről most folyik a bírósági eljárás. 7 évvel ezelőtt váltotta ki a vállalkozói engedélyét, amikor még házasságban élt, s eleinte 3–400 000 forintos készlettel rendelkezett. Jelenleg sem árura nincs pénze, sem a 17 éves gépkocsija fenntartására (márpedig egy vásároló nehezen képzelhető el nélküli). A közüzemi tartozások miatt fél a szükséglakásból történő kilakoltatástól is. Teljesen elkeseredett, semmi kiutat nem lát.

Összegzésképp elmondható, hogy az a rendkívül szerény lehetőség, amit ma a szervezett munkaerőpiac nyújtani tud a cigány nők (és általában e nép) számára, illetve azon roma hagyományok, készségek megléte, melyek predesztinálják őket az önfoglalkoztatásra, vállalkozásra, azt sugallja, hogy mindannyiunk közös érdeke, hogy e népcsoport – akár pozitív diszkriminációt alkalmazva is – megkapja a lehető legnagyobb segítséget az önállóvá váláshoz. Ugyanakkor nem kétséges, hogy a piactudomány kemény világa komolyan veszélyeztetheti azokat a humán értékeket, amelyek ennél a népcsoportnál még megmaradtak.

...Egy vállalkozó csak akkor tudja üzemeltetni a vállalkozását, ha üzleti-társadalmi kapcsolatait érdekei szerint alakítja. Nem lehet sikeres vállalkozó az, akit nem érdekei, hanem a közössége tradicionális normái irányítanak. Mindez ahhoz a szomorú konklúzióhoz vezet, hogy megeshet: a legjobban szán-

dékú, sikeresen menedzselte, cigányokat célzó vállalkozásfejlesztési program a közösségi normák megváltoztatásához, szétveréséhez, a közösség vállalkozásba való „betöréséhez” vezet. Kockázatos dolog bármilyen vállalkozásba belefogni, azt támogatni, de ebben az esetben a bukás hatványozott bukást fog jelenteni... (Krémer 1995).

A kutatók lelke tehát ambivalens, de nem kétséges, hogy a cselekvés tovább nem halasztható. A „legkisebb veszteség” elve alapján kellene a vállalkozóvá válásban segíteni az erre kész és alkalmas romákat. Ebben a munkában nagy feladat hárul az önkormányzatokra, a különböző civil szerveződésekre, vállalkozásfejlesztési alapítványokra, hogy széles körű informálással, a vállalkozás mindennapjaihoz szükséges készségek, képességek fejlesztésével olyan helyzetbe hozzák a romákat, hogy a szükséges ismeretek birtokában viszonylagos szabadságuk lehessen a kényszerek determinálta döntésekben, s legalább tájékozatlanságuk, felkészületlenségük ne halmozza tovább hátrányaikat a vállalkozók világában.

Jegyzetek

1 A nők alacsonyabb munkavállalási hajlandóságának oka egyfelől a cigány családok tradicionális értékrendje, szokásai és a magyar átlagnál (0,69) szignifikánsan magasabb gyermekszám (1,74). Másfelől pedig azokban a régiókban, ahol a legtöbb roma él, még a munkaerő-hiányos időszakokban is kevés igény mutatkozott az iskolázatlan, szakképzetlen nők iránt.

2 Amíg a cigány népesség a hatvanas évek végén több mint egyharmadrészt teljesen iskolázatlan, analfabéta volt, kilencven százalékban pedig az általános iskola nyolc osztályáig sem jutott el, addig a rendszerváltás küszöbére érve csaknem a fele részében elvégezte a nyolc általánost, 12 százalékában pedig annál is több osztályt (átlagosan 11 osztályt) járt ki (Kertesi 1995).

3 Az országos cigányvizsgálat adatai szerint tehát közel hétszeres a különbség a teljes népességen belüli, illetve a roma nők munkanélküliségi rátájában. A KSH munkaerő-felmérése ennél sokkal szerényebb különbséget mutat. Kertesi Gábor szerint azonban „az ELAR-minta minden lényeges probléma szempontjából előnyösebbnek láttatja a cigány népesség helyzetét a valóságosnál”, ezért valószínűsíti, hogy „a két populáció közötti különbségek nagyságrendjét tekintve az országos cigányvizsgálat adatai közelebb állnak a valósághoz”.

4 Mivel 1993-ra a kvalifikálatlan munkaerő (mindenekelőtt a segédmunkások) jelentős arányban váltak munkanélkülivé, az itt megjelenő adatoknál feltehetően még kedvezőtlenebb azok aránya, akik a segéd- és betanított munkás állománycsoportban nem tudtak annyi és olyan tapasztalatot összegyűjteni, amennyi és amilyen az önállóvá váláshoz szükséges lenne. Még a szakmunkások közül is elsőnek (és csaknem kétszerannyian) a romák váltak munkanélkülivé, hiszen e réteg szakmunkás-képesítését nagyrészt a kilencvenes évekre leépülő iparágak (nehézipar, gépipar, építőipar) mindinkább perspektívátlanává váló szakmaiban szerezte meg.

5 Elképzelni is nehéz, mi minden szolgálhat pénzkereset forrásául; kutyacseresznye, melyet a tinta gyártásához használnak, hörcsög, melyet a prémjéért gyűjtenek, a bodzavirág és az éti csiga, a gomba és a rözse, a fa, a som, a galagonya és egyéb gyógynövények

6 A borsodi cigánypanel-vizsgálat arról számolt be, hogy a legális gazdaságban működő vállalkozók csak minimálbért vagy annál kevesebbért és kizárólag feketén voltak hajlandók alkalmazni bárkit – csak cigányt nem (Balabán 1995).

7 Az egymás kiszorítására építő vállalkozói mentalitást alig tapasztaltunk a romáknál. (Jó példa erre, hogy a vegyesboltot működtető család most a szomszéd házban lakó testvér csa-

ládját segíti egy ugyanilyen bolt megnyitásában. Fel sem merül bennük, hogy ezzel saját vevőkörük egy részétől fosztják meg magukat.)

8 A megkérdezettek között kosárfonót, teknővájót, fakanálkészítőt, vályogvetőt, drótost, edényfódozót, nádazót és gyékényest találtunk.

Irodalom

- Balabán Péterné (1995): *Roma társadalmi kör-(kór-)kép. Háttéranyag a parlamenti roma vitanaphoz és a Cigány Válságkezelő Programhoz*. Miskolc. Kézirat.
- Gere Iлона–Eff Lajos–Jeney Sarolta (1993): *A cigányság foglalkoztatásának korlátai és esélyei. „Közösen a jövő munkahelyeiért” Alapítvány. Kutatási zárójelentés.*
- Gere Iлона (1996): *Vállalkozó nők a mai magyar társadalomban*, SEED Kisvállalkozásfejlesztési Alapítvány. Kutatási zárójelentés.
- Kemény István–Havas Gábor–Kertesi Gábor (1995): *Beszámoló a magyarországi roma (cigány) népesség helyzetével foglalkozó, 1993 októbere és 1994 februárja között végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Intézete. Kézirat.
- Kertesi Gábor (1995): Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. In: *Esély*, 4.
- Krémer Balázs (1995): Cigány utak a vállalkozások kalandos világában, In: *Esély*, 1.
- Lantos Tamás (1993): *Az Ormánság Alapítvány gilvánfai (cigány) programja*. Pécs. Kézirat.

A Liget áprilisi számából

Lányi András: A mindent betöltő szerelem

Rába György versei és interjúja

Bíró Béla: Az individuum esélyei

Levendel Júlia: Sóvárgás – haza

Simon Balázs, Rácz Péter, Fecske Csaba, Czilczer Olga,

G. István László és Balázsovics Mihály versei

Poszler György: „Önépítés” vagy „agyelszívás”

Lipp Tamás, Balassa Péter, Sándor Iván, Vekerdi Tamás,

Tóth Károly és Nagy Boldizsár írásai

Szilvási Léna

Az örökbefogadásról, másképpen

Reflexiók az örökbefogadásról szóló sajtóvita kapcsán

„Az örökbefogadás a családi élet természetes formája” – olvasható a Mózeskosár Örökbe fogadó Családokért Egyesület¹ szórólapján. A közvélemény azonban nagyon keveset tud az örökbefogadásról annak ellenére, hogy mindenki ismer szűkebb vagy tágabb környezetében örökbe fogadó szülőket, örökbe fogadott gyermekeket vagy felnőtteket. Az örökbefogadás kérdését a közvélemény magánügyként kezeli, és gyakran a szakemberek is így gondolkodnak. Az 1996 nyarán kipattant örökbefogadási vita azonban azt bizonyítja, hogy ennek komoly veszélyei is vannak. Annak, hogy az örökbefogadásról eddig keveset beszéltünk, csak részben volt az az oka, hogy viszonylag kevés embert érintő kérdéstről van szó. Valójában az örökbeadás–örökbefogadás kérdését sok titok vette és veszi körül, mind a mai napig. A sajtóvita az örökbefogadás hátterében meghúzódó, esetleges gyermekkereskedelem kérdése körül pattant ki. Jó, hogy elkezdődött a sajtóban a párbeszéd erről a kérdéstről. Az örökbefogadás körül azonban még mindig nagyon sok a félreértés, a tabu, a tisztázatlan kérdés. A kérdés körüli titkolódzás könnyen válik önigazoló, hamis ideológiák táptalajává. A zavaros helyzet pedig kedvez az örökbeadás formájában megjelenő gyermekkereskedelemnek. Czeizel Endre intézetén kívül még nagyon sokan foglalkoznak gyerekek közvetítésével, örökbeadás céljából. Éppen ezért fontos megérteni, miért válik olyan könnyen kereskedelem tárgyává az örökbe adandó gyermek, és hogy miért nem meglepő, ha a gyakorlat szabályozatlansága visszaélésekhez vezet.

A piaci logika és a gyermekek érdeke

Az örökbefogadási piacon sajátos keresleti–kínálati viszonyok uralkodnak. A keresleti oldalon ott állnak az örökbefogadásra váró fizetőképes szülők. Köztük többen vannak, akik meddőségük miatt szeretnének ily módon gye-

¹ A Mózeskosár Egyesületet 1993-ban örökbe fogadó szülők és örökbefogadással foglalkozó szakemberek alapították. Az egyesület elsősorban emberi és szakmai támaszt nyújt örökbe fogadó családok számára, de feladatának tekinti a szélesebb nyilvánosság és a szakmai közvélemény alakítását elsősorban tájékoztatás, kiadványok megjelenítése révén. Az egyesület tagjai rendszeres – mindenki számára nyitott – találkozókot tartanak, és szakmai konferenciákat szerveznek az örökbefogadás kérdéséről.

rekhez jutni, és ezért akár erejüket végsőkig próbára tevő árat/áldozatot is szívesen meghoznák. Az örökbe fogadó szülők jövedelmi helyzetük és gyermek iránti vágyuk erőssége szerint rétegzettek. Azok a szülők, akik jobb anyagi körülmények között élnek – és ebbe a körbe tartoznak a külföldi örökbe fogadók is –, nagyon magas árat is hajlandóak megadni egy egészséges csecsemőért. Minél erősebb a gyermek iránti vágy, a leendő szülők annál jobban tájékozódnak, annál több helyen érdeklődnek, alaposabban utána néznek a jogi és gyakorlati lehetőségeknek. És kik jelennek meg a kínálati oldalon? Melyek azok a családok, ahonnan örökbe adják a gyerekeket? A családok döntő többsége számára szóba sem jöhet az, hogy lemondjanak gyermekükről. Nincs az az összeg, amiért felmerülne bennük, hogy gyermeküket odaadják. Vannak azonban olyan szülők, akik (nagyon különböző okok miatt) képtelenek gyermekeiket felnevelni. Ők mindenféle anyagi ellenszolgáltatás nélkül lemondanak gyermekükről. A kínálat egyik részét az ő gyerekeik alkotják. Létezik azonban a szülőknek egy olyan csoportja is, amely ingyen nem, de egy bizonyos ár felett megfontolja, hogy odaadja már megszületett gyermekét, vagy anyagi ellenszolgáltatás fejében szülne egy másik család számára. Ezek a szülők és egyes egyedülálló, magukra maradt nők lehetnek anyagilag vagy valamilyen más módon annyira kiszolgáltatottak, hogy sorsuk javulását, életkörülményeik változását remélik az örökbeadástól, illetve a gyermekért kapott összegtől. A kínálat tehát – közgazdasági terminológiával – egyrészt olyan szülőkből áll, akik ingyen is lemondanak a gyerekeikről, másrészt pedig azokból a szülőkből, akik azért válnak örökbe adó szülőkké, mert ebből anyagi hasznuk származik.

A vázolt keresleti–kínálati viszonyok, ha a piacot magára hagyják, szükségszerűen vezetnek azokhoz a jelenségekhez, amelyek a mai magyarországi örökbefogadási gyakorlatot is jellemzik. Egyrészt a fizetőképes örökbe fogadó szülők egyre inkább – és egyre többet – hajlandóak fizetni a gyermekért. Amint létrejön annak a lehetősége, hogy anyagi ellenszolgáltatásért adhat valaki örökbe gyereket, lesznek szülők, akik ingyen nem, de pénzért már vállalnák ezt a helyzetet. *A keresleti nyomás pótlólagos kínálat kialakulásához vezet, és megnöveli az örökbe adható gyerekek számát.* Minél nagyobb a kereslet, és minél magasabb az ár, annál több nehéz helyzetben lévő szülő fontolja meg ezt a lehetőséget, mint a jövedelemszerzés egyik forrását.

A piaci logika másfelől sajátos módon párosítja össze az örökbe fogadni szándékozókat és az örökbe adható gyerekeket. Minél többet tud valaki fizetni, annál „jobb minőségű” gyermekhez jut. A „minőség” elsősorban az életkort jelenti: a kívánt gyermek csecsemőkorú vagy még meg sem született, de a gyerek keresettségét meghatározza az is, hogy milyen családi háttérrel rendelkezik. E tekintetben az örökbe fogadó szülők (nagyon durván) két csoportba sorolhatók: az egyik csoportba tartoznak azok a családok, amelyek már több generáción keresztül szegénységben, a társadalom peremén élnek, családjuk összetartó ereje gyenge, rossz az egészségi állapotuk, alacsony az iskolázottságuk. Ők azok, akik esetenként ingyen is lemondának gyermekükről, mert saját életük is reménytelennek tűnik; kiszolgáltatottságuk olyan mértékű, hogy képtelenek érzik magukat sorsuk megváltoztatására. Az örökbe adó szülők másik csoportja jobb helyzetben van: esetleg kedvezőbb

anyagi körülmények között él, az örökbeadás szükségszerűsége a rosszkor jött terhességből következik; az anya egészségesebb, iskolázottabb, de egyedülállóként nem meri – az esetleg újabb – gyermeket vállalni; érdekeit azonban jobban tudja képviselni. Nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a potenciális örökbe adó szülők első csoportjának gyerekei főleg a gyermek- és ifjúságvédő intézeteken keresztül, „titkos örökbeadás” révén kerülnek végleges családba, míg a második csoport gyerekei inkább a „nyílt örökbefogadás” útján találhatnak örökbe fogadó szülőkre. *A jobb helyzetű örökbe fogadó családokhoz kerülnek tehát az egészségesebb csecsemők, az idősebb, problémásabb gyerekek pedig a rosszabb helyzetű családokhoz jutnak, vagy állami gondoskodásban maradnak.*

Ahhoz, hogy a gyermektelen szülők gyermekekre találjanak, közvetítőkre van szükség. Olyan közvetítőkre, akik tudnak örökbe adható gyerekekről, és ismerik az örökbeadás jogi lehetőségeit. Nem véletlen, hogy a nyílt örökbeadások piacán a közvetítők nőgyógyászok, gyermekorvosok, védőnők, gyámügyi dolgozók, ügyvédek. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy *a közvetítőknek mind az örökbe fogadó, mind az örökbe adó szülők kiszolgáltatottak.* Az örökbe fogadók azért, mert a közvetítőn múlik, hogy milyen gyorsan jutnak egészséges gyermekhez, az örökbe adók pedig azért, mert a társadalomban mélyen elítélt tettet követnek el: lemondanak a gyerekükről. A közvetítőnek tehát mindenki kiszolgáltatott, és tevékenységét szakmailag nem ellenőrzi senki. Csak remélni lehet, hogy többségük nem él vissza kivételes pozíciójával (gyerekekhez való hozzáférhetőség, gyermekegészségügyi és genetikai szaktudás, jogi jártasság stb.). A sajtóban megjelenő hírek azonban sorra cáfolják ezt a jóhiszemű feltételezést.

A piaci logika az örökbeadási piacon elsősorban az örökbe fogadó – és ezen belül is a fizetőképes és/vagy jó kapcsolatokkal rendelkező – szülők igényeit elégíti ki. Az örökbefogadás mai magyarországi gyakorlata is ezt a logikát követi, még akkor is, ha a gyermekért az örökbe fogadó szülők nem mindig fizetnek, és annak ellenére, hogy sokan évekig várnak gyerekekre. A piaci logika érvényesülése egyszerűbb a nyílt örökbefogadások esetében, de rejtettebb formákban fellelhető a gyermek- és ifjúságvédő intézeteken keresztül zajló, titkos örökbeadásoknál is. Az örökbe fogadó szülők jobb szociális helyzetük és kedvezőbb társadalmi megítélésük miatt erőteljesebben tudják érdekeiket képviselni a közvetítőkkel szemben, mint a vér szerinti szülők. Az örökbefogadásról kialakult hamis kép és a gyakorlat szabályozottságának hiánya téves döntésekhez és visszaélésekhez vezethet akkor is, ha a közvetítők döntéseit csupa jószándék és a gyermek sorsa iránti aggodás vezérli.

Vajon mennyire szolgálja a piaci logika, illetve a nyílt örökbefogadások mai rendszere a gyerek érdekét? A gyerek(ek) szempontjából nézve milyen kifogások emelhetők ellene?

A gyerekek iránt megjelenő keresleti nyomás megnöveli az örökbe adható gyerekek számát.² De vajon jó-e, ha több az örökbe adható gyerek (például

² Ezt az állítást alátámasztják az anya-gyermek otthonok jelzései is. A nyár folyamán az eddiginél lényegesen többen keresték fel az anyaothonokat azzal, hogy megszületendő gyermeküket pénzért szívesen örökbe adnák. (Szóbeli közlések alapján.)

nem kívánt terhességek megtartása vagy béranyaság révén)? Lehet-e cél az, hogy gyermekek örökbeadás céljából szülessenek meg?

Írásom második felében megpróbálok rámutatni arra, hogy előreláthatólag milyen kockázatokkal jár az örökbefogadás, melyeket megismerve talán legáltalában megkérdőjelezhető, hogy az örökbe adandó gyermekek számát növelni kell. A *piaci logika* ellen felhozható legjelentősebb kifogás azonban az, hogy miközben ez ösztönzőleg hat az örökbe adható csecsemők számának növelésére, teljesen *figyelmen kívül hagyja a már megszületett, az állami gondoskodás rendszerében bennragadt, idősebb, kisebbségi származású, nem tökéletesen egészséges vagy fogyatékos gyerekek sorsát*. Pedig nekik is szükségük van szerető családra.

Nem feltétlenül a gyerekek érdekét szolgálja az, ahogyan a piaci logika az örökbe fogadni szándékozókat és az örökbe adható gyerekeket összehozza egymással, amelynek eredményeképpen a kedvezőbb családi háttérű, fiatalabb csecsemők a jobb helyzetű szülőkhöz kerülnek, míg a problémásabb, idősebb gyerekek kerülnek azokhoz a szülőkhöz, akik kevésbé határozottan tudják érdekeiket képviselni. A gyermekek érdeke az lenne, hogy mindenki az ő speciális szükségleteinek legmegfelelőbb szülőhöz kerüljön. *Nem szerencsés, ha a gyerekek családba helyezésénél egyszerűen az ár és a „minőség” optimális kombinációja a döntő szempont, és ha ehhez képest a gyerek szükségleteit figyelembe vevő szakmai szempontok másodlagosak. Márpedig a piac erői, a keresleti-kínálati viszonyok elkerülhetetlenül ebbe az irányba hatnak.*

Ma Magyarországon a nyílt örökbeadások sok és különböző képzettségű közvetítők keresztül valósulnak meg. Mi a garancia arra, hogy a közvetítők valóban a gyerekek érdekében járnak el? Mennyire tekintik fontosnak a közvetítők azt, hogy a vér szerinti anyát a gyerek megtartására ösztönözzék?³ A jelenlegi – szakmailag teljesen szabályozatlan – helyzetben túl nagy a veszélye annak, hogy a közvetítők döntései szubjektívek és megalapozatlanok. A nyílt örökbeadások szinte teljesen rendezetlenül hagyják annak kérdését is, hogy miként alakul a jövőben az örökbe adó és az örökbe fogadó családok kapcsolata. Gyakori megoldás a nyílt örökbeadás „titkosítása” hamis lakcímekekkel, költözésekkel, külföldre való örökbeadással. Rengeteg konfliktus adódhat azonban abból, ha időközben megváltozik bármelyik fél helyzete, véleménye, vagy ha problémák merülnek fel a gyerekekkel. Az örökbeadás gyakorlata ma a jogi aktusra helyezi a hangsúlyt, és figyelmen kívül hagyja, hogy az örökbefogadás egy olyan folyamat, amely éveken át újabb

3 A Gyermekek jogairól szóló, 1989. november 20-án kelt Egyezmény, melyhez 1991-ben Magyarország is csatlakozott, kimondja: „A gyermeket születésekor anyakönyvezzük, és ettől kezdve joga van ahhoz, hogy nevet kapjon, állampolgárságot szerezzen és lehetőség szerint ismerje szüleit, valamint ahhoz, hogy ezek neveljék. (7. cikk.1.)

„Az Egyezményben részes államok kötelezik magukat arra, hogy törvénysértő beavatkozás nélkül tiszteletben tartják a gyermekeknek saját személyazonosságára – ideértve állampolgársága, neve, családi kapcsolatai – megtartásához fűződő, a törvényben elismert jogát” (8. cikk. 1.) (Magyar Közlöny 1991/129).

és újabb kérdéseket, dilemmákat vet fel, és gyakran igen nehéz új helyzeteket teremtet.⁴

A piaci logika önmagában nem védi a gyerek érdekét. A magára hagyott örökbeadási gyakorlat pedig spontán módon követi a keresleti–kínálati viszonyokat, gyakran háttérbe szorítva a gyerekek érdekét. Ez akkor is megtörténhet, ha az örökbeadás egyáltalán nem az anyagi haszonszerzés reményében történik, de mégis elsősorban a jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező örökbe fogadó szülő szempontjai vagy a közvetítő erkölcsi meggyőződése dominálja a döntést.

A gyerek érdekét előtérbe helyező gyakorlat elemei ezzel szemben a következő alapelvekben foglalhatók össze: hosszú távon nem növelni, hanem csökkenteni kell az örökbe adható gyermekek számát. Felvilágosítással és a születésszabályozás korszerű módszereinek terjesztésével kell megelőzni a nem kívánt terhességek számának növekedését, a családokat támogatni kell abban, hogy gyerekeiket képesek legyenek megtartani és felnevelni. Kiemelt figyelmet kell fordítani a már megszületett, esetleg már idősebb gyerekek örökbeadására.⁵ Nem örökbe adható gyerekeket kell keresni, hanem olyan családokat, amelyek vállalnák idősebb, problémás gyerekek örökbefogadását is. A közvetítők feladata, hogy a gyerek korának és szükségleteinek megfelelő örökbe fogadó családokat keressenek. Az ő felelősségük, hogy az örökbeadás hosszú távon is működőképes legyen. Ehhez pedig arra van szükség, hogy segítsenek minden részt vevő félnek feldolgozni az örökbeadással és örökbefogadással összefüggő érzelmeiket. Biztosítani kell annak feltételeit, hogy mind a vér szerinti szülő, mind az örökbe fogadó család bármelyik tagja a későbbiekben felmerülő kérdéseivel, kételyeivel szakemberhez fordulhasson. A gyerekek sorsáért akkor vállaljuk a felelősséget, ha nemcsak a meg nem született és csecsemőkorú gyerekekről vitatkozunk, hanem az összes rászoruló gyermek sorsáról és körülményeiről. Ehhez a szemléletváltáshoz azonban a gyermekvédelmi szakma, sajnos, ma még nem elég erős, ennek következtében a piaci keresleti–kínálati viszonyok inkább meghatározzák az örökbefogadások jellegét, és még azt is, hogy miről vitatkozunk az újságok hasábjain.

A nyílt örökbefogadások rendszere átláthatatlan és szabályozatlansága miatt ellenőrizhetetlen. Semmilyen garancia nem létezik arra, hogy valóban a gyermek érdeke érvényesüljön. A nyílt örökbefogadások ugyanakkor a gyermek- és ifjúságvédő intézeteken keresztül megvalósuló titkos örökbefogadások kritikáját is jelentik. Ezen a területen valóban gyakran tetten érhető a

4 A fentiekhez nagyon hasonló megállapításokat tartalmaz egy, a nemzetközi örökbefogadások tapasztalatait összefoglaló tanulmány, amely rámutat a fejlettebb „örökbe fogadó” és a fejletlenebb „örökbe adó” országok között kialakult örökbeadási gyakorlat visszas következményeire (Ngabonziza 1991).

5 Ez a szemléletváltás a hetvenes–nyolcvanas években zajlott le a nyugati örökbeadási gyakorlatban, melynek eredménye a tartós elhelyezésre való törekvés elvének (permanency planning) megfogalmazása és széles körű alkalmazása. Az elv lényege, hogy minden gyereknek – aki valamilyen módon bekerül a gyermekvédelem rendszerébe – arra van szüksége, hogy minél előbb tartós családi rendszerbe kerüljön. Ez elsősorban a saját, vér szerinti családjában való megmaradást, illetve a mielőbbi visszakerülést jelenti; ha ez nem lehetséges, az örökbeadást vagy nevelőszülőknél való tartós elhelyezést. E koncepció fontos része az is, hogy nagyobb hangsúlyt fektessenek az idősebb vagy nem teljesen egészséges gyermekek örökbeadására. E gyakorlat eredményeiről és problémáiról számol be John Triseliotis szociális munkás professzor, Triseliotis (1991).

bürokrácia lassúsága és tehetetlensége. És itt sincs megoldva az örökbefogadások szakmai kontrolljának kérdése. Az esetek jelentős részében csak látszólag védi a vér szerinti szülő jogait a lassú eljárás azzal, hogy fenntartja a vér szerinti szülő felügyeleti jogát a gyerekre, amennyiben a szülő időnként látogatja a gyermeket.⁶ A vér szerinti szülő valódi védelme azt jelenti – és a gyermek érdeke is ezt kívánja –, hogy ne csak várjunk a szülő látogatásaira, hanem szoros együttműködésben, záros határidőn belül gondoljuk vele együtt végig, hogy mi a legjobb döntés, és ehhez milyen támogatásra van szüksége. Ehhez a munkához azonban alig vannak meg ma a feltételek. Az örökbeadás egyik alapdilemmája a gyermek egymásnak ellentmondó érdekeiből fakad: a gyermek érdeke egyrészt az, hogy ha erre lehetőség van, maradjon a vér szerinti családjában, másrészt azonban, ha ez lehetetlen, minél előbb kerüljön egy új családhoz. Körültekintő, sokoldalú munkát kell végezni, nagyon rövid idő alatt, és ezért szükséges, hogy örökbeadással csak ezen a területen gyakorlattal rendelkező, képzett és tapasztalt szakemberek foglalkozhassanak.

A napilapok hasábjain zajló vita Czeizel Endréről, béranyákról, gyermekkereskedelemtől szól. Ez tükröt tart társadalmunk elé. Ha bele mernénk nézni ebbe a tükörbe, olyan társadalmat látnánk, amelynek a polgárai – miközben bűnbakot keresnek – szemet hunynak afölött, hogy roma gyerekeket kifizetett villanyszámlára lehet elcserélni; nem gondolkodnak el azon, miért kényszerülnek családok a gyerekeiket pénzért eladni; tudomást sem vesznek arról, hogy beteg, fogyatékos gyerekek lakott területektől távoli, elzárt otthonokban élnek nagyon rossz körülmények között; és a magzat védelmében megfélemeznek arról, hogy az anyja is érző ember. És ha már nincs több szenzációs hír, elfeledkezhetünk az örökbefogadás kérdéséről is. Társadalmunk előítéletes, és előítéleteink áldozatai a gyerekek, a betegek, a szegények.

Az örökbefogadás problémakörének azonban csak egy kis része az anyagi visszaélés lehetősége. Az örökbefogadás főszereplőiről: az örökbe fogadott gyermekről, a vér szerinti szülőkről és az örökbe fogadó szülőkről is nagyon leegyszerűsített, hamis kép alakult ki társadalmunkban. Czeizel Endre vita-indító írásában az örökbeadás célját a következőképpen fogalmazza meg: „Az oly sok hiábavaló orvosi kezelés után a meddő házaspár gyermekhez jut. A magzat megmenekül és családba kerül” (Czeizel 1966). Úgy tűnik, mindenki boldog. Ismét Czeizel Endre szavait idézve: „Az örökbeadás csaknem mindig megoldja az emberi problémákat.” Az örökbeadás valóban fontos és szükséges megoldás bizonyos esetekben. Azonban ahhoz, hogy az örökbeadás valóban jól sikerüljön, ismernünk kell esetleges veszélyeit.

Az örökbefogadásról – szakmai szempontból

6 Természetesen nagyon különböző a gyakorlat a különböző gyermek- és ifjúságvédő intézeteknél (GYIVI) és azokon belül is. A fenti megállapítások csak általánosságban érvényesek, vannak olyan szakemberek, akik körültekintő munkát végeznek a családok egybentartása, a gyerekek visszahelyezése, illetve sorsuk gyors megoldása érdekében. Teszik ezt annak ellenére, hogy ennek a jelenlegi gyermekvédelmi szabályozási és jogalkalmazási gyakorlat nem teremti meg a feltételeit, és hogy a GYIVI munkatársait sok, megkülönböztetés nélküli és gyakran megalapozatlan kritika éri.

Az örökbefogadás a családi élet természetes formája. Sok tekintetben az örökbe fogadott és a vér szerinti gyermek nevelése ugyanazt jelenti. Az örökbe fogadottságnak azonban mégis van egy eltérő minősége, melyet az örökbe fogadott gyermek is érez. Minden örökbe fogadott gyerek foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy róla a vér szerinti szülei lemondtak. Ő valakinek nem kellett. Ezzel pedig nem könnyű szembenézni. Ezek a gyerekek sokat gondolkodnak azon, hogy hasonlítanak-e vagy sem örökbe fogadó szüleikre, fantáziálnak vér szerinti családjukról, esetleges vér szerinti testvéreikről. Az örökbe fogadott gyerekeknek kamaszkorukban nagy valószínűséggel mélyebb identitásproblémáik lesznek bizonytalan gyökereik miatt. Ez utóbbi tényt a gyermekpszichiátriai tapasztalatok is alátámasztják. A felsorolt kérdések minden örökbe fogadott gyermeket foglalkoztatnak, függetlenül attól, hogy milyen életkorban fogadták őket örökbe. Eltérő azonban a gyerekek helyzete azokban a családokban, amelyekben az örökbefogadásról lehet, illetve ahol nem lehet beszélni. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy ma Magyarországon az örökbefogadást a családok nagy része nemcsak a tágabb környezet, hanem gyakran még az örökbe fogadott gyerek előtt is titokban tartja. Az örökbefogadás és az örökbe fogadottság még mindig tabu. Ha azonban az örökbe fogadott gyerekek helyzetükről nem tudnak a szüleikkel nyíltan beszélni, teljesen magukra maradnak a kérdéseikkel. Az örökbefogadást titkoló családokban a gyerekek nem fejezhetik ki az érzelmeiket. Így azok sokkal rejtettebb formában jelennek meg, és a feszültségek gyakran a kamaszkor körül robbannak. Jobb esetben a szülők szakemberek segítségét kérik, de előfordul, hogy a szülő-gyermek kapcsolat annyira megromlik, hogy végleges szakításra, akár az örökbefogadás felbontására is sor kerül. És ekkor a gyerek ismét család nélkül marad.

Amennyiben a családban nyíltan lehet beszélni az örökbefogadásról, a szülők átvállalnak terheket a gyerektől, és segítenek válaszokat találni a gyakran nehéz kérdésekre. Ha történetesen roma származású gyermeket fogad örökbe a nem roma származású szülő, gyakran maga is megéli a környezet előítéletességét a cigánysággal szemben. Egészségesebb, természetesebb az örökbefogadásról beszélgetni, de ne gondoljuk azt, hogy ez megóvjá a gyermeket és a szülőket a nehéz pillanatoktól, a kapcsolatot próbára tevő viselkedésektől.

Keveset tudunk arról, hogyan alakult a már felnőtt örökbe fogadottak életútja itthon. A külföldi kutatási tapasztalatok általában alátámasztják, hogy az örökbefogadások többsége megfelelően működik, de felhívják a figyelmet arra a jelenségre is, hogy a felnőtt örökbe fogadottak húsz-harminc éves korukban elkezdik felkutatni vér szerinti családjukat, és gyakran személyes találkozások is létrejönnek. Az előzetes feltételezésekkel szemben ezek a találkozások – ha megfelelően előkészítettek – pozitív élményekké, fontos eseményekké válnak a család számára, az örökbe fogadott felnőtt kapcsolatát

örökbe fogadó szüleivel egyáltalán nem veszélyeztetik, sőt, éppen ellenkezőleg, erősítik azt.⁷ Ezek az egyre gyakrabban történő újratalálkozások alátámasztják azt a széles körben elfogadott szakmai véleményt, hogy az örökbe fogadott gyerekek két családja van: örökbe fogadó és vér szerinti családja, és a gyerek kiegyensúlyozott fejlődéséhez arra van szükség, hogy az utóbbiról elérhetőek legyenek a tényszerű információk. Az újratalálkozások magyarázatot adnak arra is, amit sok örökbe fogadó szülő tapasztal a gyereknél: kamaszkorban megjelenik az erős vágy az örökbe fogadott gyermekben a vér szerinti szüleivel való találkozásra.

Azok az örökbe fogadott gyerekek, akik nem csecsemőkorban kerültek családba, hanem néhány évet csecsemőotthonban töltöttek, általában valóban érzékenyebbek, érzelmileg labilisabbak, magatartási és tanulási problémáik lehetnek. De az következik-e ebből, hogy őket ne adjuk örökbe? Nyilvánvalóan nem, bár könnyen megfeledkezünk speciális szükségleteikről. Nekik is családra van szükségük, de olyan családra, amely felkészült az ő sajátos problémáik megértésére és kezelésére. És szükség van arra is, hogy az idősebb gyerekeket vállaló családokat szakemberek segítsék szakszerűen a gyermekek nevelésében.

A vér szerinti szülő a közvélemény szemében az örökbefogadás negatív szereplője. Megítélésük azonban – mint ahogyan az a sajtóban megjelent véleményekben is tetten érhető – mintha valamennyire változna a mai piacosodó világban. Végül is, ha valaki pénzt kér és kap a nem kívánt gyermekéért, és így a többi, éhező gyerekről jobban tud gondoskodni, az érthető és racionálisnak tűnő gondolkodás. Ha valaki kifejezetten azért vállal terhességet, hogy a gyereket másnak szülje meg, és ezért pénzt fogad el, egyesek számára ez is érthető, megfizethető szolgáltatás. A szegénységben élő családanyák, a pénzért szülő nők nem ugyanolyan emberek? Nekik nincsenek érzelmeik? Nem kötődnek kilenc hónap alatt kihordott magzatukhoz? Nem fognak rá emlékezni egész életükben? A nő teste, még az anyagilag kiszolgáltatott helyzetben lévő nőé sem egy gyermeket kihordó edény!

Valóban vannak nem kívánt terhességek, gyűlölt magzatok, megölt csecsemők. Csakhogy általában azok a nők, akik végső elkeseredésükben ilyen tesznek, szélsőségesen kiszolgáltatott helyzetben vannak. Más nők a terhességük alatt családjuk teljes szeretetét és figyelmét igénylik és kapják meg. Ezek a nők azonban érzelmileg magukra maradtak, nincs mellettük senki, és kétségbeesésüket csak fokozza, hogy a magzat egyre nő, meg fog születni, és ők nem lesznek képesek gondoskodni róla. Vagy azért, mert nagyon szegények, vagy azért, mert a családjuk kitaszította őket. Gyermekük számára biztosan könnyen találunk örökbe fogadó családot, de ki segíti őket? Hazai kutatási tapasztalatok híján ismét csak külföldi kutatásokra hagyatkozva mondhatjuk, hogy a gyermeküket örökbe adó nők közül sokan életük végéig emlékeznek megszült gyermekükre, soha nem múló büntudatot éreznek, és életük végéig gyötri őket a kétség, mivel nem tudják, él-e, jól van-e a gyerekük.

7 Az örökbe fogadott gyermek, vér szerinti szülei és örökbe fogadó szülei közötti kapcsolatról, az egyes szereplők érzéseiről, félelmeiről, az e kérdéskörben végzett vizsgálatokról lásd Sorosky-Baran-Pannor 1989.

Hadd idézzem egy örökbe adó nő szavait, aki kislányát két évvel ezelőtt, a születése után, Amerikában élő örökbe fogadó szülőknak adta: „Soha nem tenném meg még egyszer, és mindenkit lebeszélnék, hogy örökbe adja gyermekét. Tudom, hogy akkor csak ezt tehettem, de nem tudhattam előre, milyen kínokat fogok átélni utána. Szégyellem, bűnösnek érzem magam, soha nem tudom magamnak megbocsátani.”

Egyre többen kerülhetnek olyan anyagi helyzetbe, hogy alig tudnak a gyerekeikről gondoskodni. Kitehetjük-e ezeket az embereket annak a kísértésnek, hogy számukra „hatalmas” összegek fejében szülnenek egy örökbe adható gyereket, vagy mondjanak le születendő gyermekükről? Kinek a felelőssége a nagyobb: a szülőanyáé, aki pillanatnyi megszorultsága miatt örökbe adja gyermekét, és egész életében büntudattal gondol rá, vagy a közvetítő, aki, miközben ilyen ajánlatot tesz, esetleg anyagilag is jól jár?

Az örökbe fogadó szülőkről is keveset tudunk, róluk alkotott képünk szintén leegyszerűsített. Többségük gyermektelenségük miatt dönt az örökbefogadás mellett, de vannak más indokok is. Azokban az emberekben, akik többéves, sikertelen teherbeesési próbálkozás után döntenek a gyermek örökbefogadása mellett, nagyon erős a gyermek iránti vágy. Ez az erős vágy azonban még egyáltalán nem jelenti azt, hogy ők feltétlenül jobb, szeretőbb, elfogadóbb szülők lennének, mint mások. Ők is csak emberek, tele a jövő gyerekeikkel szemben táplált reményekkel, elvárásokkal. Az örökbe fogadott gyerekek számára nagyon fontos, hogy olyan családba kerüljenek, amelyet már nem fognak elveszíteni. Róluk már egyszer lemondtak, éppen ezért fokozottabb biztonságra van szükségük. Ezért fontos, hogy felkészült, rugalmas örökbe fogadó szülőkhöz kerüljenek. Semmilyen gyereket, de az örökbe fogadottat különösen nem szabad arra használni, hogy megjavítson egy elromlott házassági kapcsolatot, hogy egy elhunyt, elvesztett személy helyét pótolja. Az a fontos az örökbe fogadó szülőknél, hogy nyitottak legyenek gyerekek másságára, szükségleteire, felelni tudjanak a kérdéseire. Mai, szemérmesen titkolódzó társadalmunkban ez nem könnyű feladat. Az örökbe fogadó szülő és gyermeke kapcsolatában több a bizonytalanság, mint a vér szerinti kapcsolat esetében, és ezt a kapcsolatot még tovább terheli, hogy a közvélemény nem nagyon tud mit kezdeni az örökbefogadással. A szülő bizonytalan abban, hogy megmondja-e a gyerekeknek, és ha igen, mikor, hogy örökbe fogadták. Elég-e egyszer megmondani, vagy beszéljünk-e erről gyakran? Nem sértjük-e meg ezzel a gyerek belső lelki nyugalmát? Mi van, ha magatartási, tanulási probléma merül fel a gyereknél? „Öröklött probléma ez, csecsemőotthoni ártalom, vagy én csinálom valamit rosszul?” – tépelődik az örökbe fogadó szülő. A jobbik eset, ha tépelődik, és másokkal megbeszéli a kérdéseit (bár nagyon kevés a segíteni tudó szakember), rosszabbik esetben elfojtja kétségeit, ami könnyen negatív érzelmek kialakulásához, lemondáshoz vezethet. A gyerek, aki tudja vagy érzi, hogy ő örökbe fogadott gyerek, próbára teszi szülője szeretetét. Az örökbe fogadó szülők a vér szerinti szülőknél gyakran érzékenyebbek ezekre a provokációkra.

Egy olyan közegben, ahol semmi sem az, ami; ahol a szabályok azért vannak, hogy megszegjék őket; ahol valódi kérdésekről nem lehet beszélni;

ahol a pillanatnyi ideológiai szempontok fontosabbak a tényeknél, az emberek kérdéseikkel és problémáikkal magukra maradnak.

Jelen esetben a csecsemők mielőbbi megmentése érdekében, és azért is, hogy elhitessük magunkkal, hogy „jót teszünk” a gyermekkel, beavatkozunk családok életébe, és gyorsan örökbe adunk gyerekeket. Az örökbeadás fontos, szükséges, de bajt idéz elő, ha meggondolatlanul, szakmai szempontok figyelmen kívül hagyásával végzik. A közvetítőknek az örökbefogadás következményeit hosszú távon is végiggondolni képes szakembereknek kell lenniük, nem lehet laikusokra, egy-egy esetben „beugró” ügyvédekre, orvosokra bízni ezt, az emberi életet alapvetően befolyásoló döntést.

Az örökbeadás, mint minden egyéb beavatkozás a családok életébe, összetett kérdés, és veszélyekkel jár. Vannak nem várt, negatív mellékkövetkezményei. Már maga a beavatkozás is – mint például valakinek egy intézményben való elhelyezése (de mint látjuk, az örökbeadás is) – nagyon költséges, és költségigényes a későbbi korrekció (terápia, gyógykezelés, további intézményi elhelyezés) megteremtése is. A gyermekvédelem és az örökbeadás területén maradvá ezéért fontos, hogy elsősorban a gyermek vér szerinti családját támogassuk abban, hogy képes és alkalmas legyen gyermeke felnevelésére. Túl nagy a veszélye annak, hogy amikor családok életébe avatkozunk be, döntéseinket előítéletek, ideológiák és anyagi szempontok is meghatározzák.

Következtetések

Az örökbefogadás összetett kérdés. Az örökbeadás hátterében meghúzódó gyermekkereskedelem felszámolásának, a felelőtlen közvetítői tevékenység keretek közé szorításának feltétele az egyértelmű, szigorú szabályozás. Egyéses és hatékony szabályozás kialakítása azonban csak akkor lehetséges, ha gyermekvédelmi szakemberek, szociális munkások, pszichológusok, jogászok, orvosok, közgazdászok közösen dolgoznak az örökbeadási koncepcióján. Egy szabályozott világban örökbeadással csak olyan személyek és szervezetek foglalkoznak, akik és amelyek értenek is hozzá. Bármennyire is irtózunk a bürokratikus megoldásoktól, az örökbeadásokat csak államilag szabályozott keretek között végezhetik azok, akik erre szakmai kompetenciájuk folytán jogosultak. Kevesen vannak az országban, akik valóban értik és átlátják az örökbefogadás bonyolult összefüggéseit, ezért jelentősen korlátozni kell az örökbeadással foglalkozó intézmények számát. Az évi körülbelül ezer örökbeadás lebonyolításához és az ezzel kapcsolatos egyéb tevékenységekhez elegendő lenne néhány regionális központ kialakítása. Az örökbeadási központok számának korlátozása lehetővé tenné munkájuk szakmai ellenőrzését is. Ez szemben állna a mai helyzettel, amelyben a területileg illetékes gyámügyi hivatalok és a helyi közvetítők saját elképzeléseik szerint döntenek emberek sorsa felől, és tevékenységüket senki sem ellenőrzi. Az örökbefogadás magánügy a családok számára, de nem magánügye a kérdéssel foglalkozó szakembereknek. Ez bonyolult, emberi életet alapvetően meghatározó szakmai kérdés. Fontos, hogy az örökbeadást közvetítő intézmények munkája

átlátható legyen, és a gyermek érdekét hangsúlyozó szakmai szempontok legyenek az elsődlegesek a döntésben. Értelmetlen, hogy az örökbefogadásokat szétválasztják titkos és nyílt örökbefogadásokra. Azt, hogy milyen legyen a kapcsolat a vér szerinti család és az örökbe fogadó család között, minden egyes esetben külön-külön meg kell vizsgálni, és a felek szükségleteinek megfelelően kell kialakítani. Örökbeadással foglalkozhatnak alapítványok vagy a mai gyermek- és ifjúságvédő intézetek szakemberei, ha ehhez megszerezték a jogosítványt, és ha vállalják, hogy megfelelnek a szakmai normáknak. Az anyagi visszaélések, a bürokrácia tehetetlensége és a szakmai dilettantizmus ellen csak rendszeres külső szakmai ellenőrzéssel lehet védekezni.

A sajtóvita akörül robbant ki, hogy történt-e anyagi visszaélés a közismert magyar genetikus részéről, miközben külföldre és Magyarországra közvetített örökbe adható gyerekeket. Reméljük, hogy a kérdés eldöntésében felelős szervek szakmailag is megalapozott döntést hoznak. A vita azonban felhívja a figyelmet arra is, hogy az esetleges visszaéléseket az örökbeadások szabályozatlansága, a szakmai felügyelet elégtelensége és a nyilvánosság kontrolljának teljes hiánya okozza. További visszaélések várhatóak egészen addig, amíg az örökbeadások egységes szabályozása meg nem valósul.

Hivatkozott irodalom

- Czeizel Endre (1966): Az örökbeadás joga. In: Népszabadság július 19.
- Ngabonziza, D. (1991): Moral and political issues facing relinquishing countries. In: *Adoption and Fostering*, 15(4): 75–80.
- Sorosky, A.D. – A. Baran – R. Pannor (1989): *The Adoption Triangle*. San Antonio: Corona Publ. Co.
- Triseliotis, J. (1991): Perceptions of permanence. In: *Adoption and Fostering*, 15(4): 6–15.

Gáthy Vera–Széman Zsuzsa

A gondoskodó önkormányzat és a voluntáris szektor

III.

Lapunk 1996. 4. számában elkezdtük egy Angliában készült interjúsorozat érdekesebb részleteinek közlését. Az interjúkat – mint akkor jeleztük – az MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központ Welfare Mix munkacsoportjának két tagja az angliai Kingstone University Európai Központjával közös kutatási program keretében készítette. A programot a British Council támogatta. *Az összehasonlító kutatások fő területe a jóléti állam visszahúzódásának vizsgálata volt, elsősorban a szociális ellátás terén.* A mostani interjúrészlet bemutatja, miképpen dolgozik és gondolkodik egy hagyományosan baloldali – ezért hosszú évek óta ellenzéki – önkormányzat az állam szociális feladataival kapcsolatban, és hogyan kényszerül alkalmazni az új előírásokat, egyebek között a „kiszereződtetés” törvénnyel szentesített gyakorlatának bevezetését.

A vizsgált önkormányzat London egyik nevezetes kerületében, Greenwichben tevékenykedik. A kerületben mintegy 220 ezren élnek, a lakosság 87 százaléka fehér, a többi igen változatos etnikai összetételű. A kerületi népesség 21 százaléka 60 év fölötti, és több mint 1 százalék 80 évesnél idősebb. A családok 6,7 százaléka egyszülős, a munkanélküliség a kerület egészében átlagosan 15 százalék körüli, egyes részeken a férfiak körében eléri a 20 százalékot. E magas aránynak az az oka, hogy a lakosság a korábbi évtizedekben nagyrészt a londoni kikötőben, a közeli dokkokban vállalt munkát, ám a tengeri áruszállítás radikális csökkenése folytán London mint kikötő ma már gyakorlatilag jelentéktelen. A dokkokat felszámolták, a területen modern üzleti negyedek és lakótelepeket igyekeznek kifejleszteni. Ez azonban nem enyhít a greenwichi munkanélküliségen és az ezzel járó szociális gondokon.

A két kutató 1994. március 22-én készített interjút a szociális osztály munkatársaival. Az itt közölt részletek a szociális osztály tevékenységét, gyakorlatát, annak változásait mutatják be. Ez alkalommal a szociális osztály és a nem állami, nem profitorientált, ún. jótékonyági szervezetek kapcsolatát mutatjuk be.

David Riley, a Stratégiai Szolgáltató és Irányító Osztály vezetője:

– Az önkormányzat és a voluntáris szervezetek közötti kapcsolat egyelőre abból áll, hogy támogatást folyósítunk nekik, és nem kötünk szerződést, vagy legfeljebb konkrét szolgáltatások szintjén egyezünk meg velük, ám ez manapság változóban van. Kollégám, Rex Philips sok mindent el tud mondani arról, milyen önkéntes szerveződésekkel dolgozunk együtt, és milyen viszonyban vagyunk velük.

Philips: "Az én feladatom támogatni, előmozdítani és segíteni, főként a szociális ellátás terén működő önkéntes szerveződések, vagy azokat, amelyek a gyermekjóléti szolgáltatásokhoz, a mentális ellátáshoz, az idősek és törékeny állapotúak gondozásához járulnak hozzá. Ezek a szervezetek maguk is lehetnek gondozók, foglalkozhatnak akár idősgondozással, akár a szellemileg fogyatékosak ellátásával. Én jobbra csak szükség esetén segítek és adok tanácsot. És ez azt jelenti, hogy a szociális ellátás valamennyi területén van feladatom. Pillanatnyilag az önkormányzat mintegy 42 szervezetnek ad anyagi támogatást. Nekem az a dolgom, hogy az alakuló csoportokat segítsen az indulásban. Ebben az első fázisban az alapszabály kidolgozásánál és a feladatok leírásánál adok támogatást, akkor, amikor meg kell határozniuk, mit is akarnak csinálni. És persze, amikor benyújtják a bejegyeztetés iránti kérelmüket a Karitatív Szervezetek Bizottságához (lásd *Esély* 96/4. – a Szerk.). Az általunk támogatott szervezetek túlnyomó többsége ugyanis karitatív szervezet, és ezeket így is jegyezték be.

Széman: Mondana példát arra, hogy milyen tanácsot ad?

Philips: Tétélezzük fel, hogy egy csoport időseknek akar segíteni, és napközi otthont szeretne a számukra létrehozni. Ilyenkor az a feladatom, hogy elmondjam, mit kell tenniük. Először is tudniuk kell, mit akarnak, mik az idősek körében a fő célkitűzéseik, mit terveznek, mit akarnak csinálni az idősek érdekében. Ezt világosan kell látniuk. Meg kell határozniuk, mik a céljai a napközinek, és a létesítménnyel milyen segítséget nyújtanak az időseknek. Ezt követően ki kell dolgozniuk az alapszabályzatukat. Ebben segítek nekik. Persze, én is kapok segítséget az önkormányzat jogászeitől és akár a Karitatív Szervezetek Bizottságától és más szervezetektől is. A következő lépésben pénzügyi támogatásért kell folyamodniuk. Segítek nekik a megfelelő nyomtatványok kitöltésében. Ők nemcsak a helyi önkormányzattól kérnek anyagi támogatást, hanem más jótékonyági intézményektől, szervezeteiktől is, amelyek pénzt adnak karitatív célokra.

Gáthy: Ezeknek a szervezeteknek miért kell a Karitatív Szervezetek Bizottságánál regisztráltatniuk magukat?

Philips: Azért, mert ha egyszer egy szervezetet bejegyezték, akkor az mentesül bizonyos adók alól. Ha a szervezet nem rendelkezik ilyen regisztrációs számmal, akkor bizony nem mentesül az ÁFA és egyéb terhek megfizetésétől. És ha nem jótékony célú a szervezet, akkor az adományozók meg fogják gondolni, vajon bölcs dolog-e a részükről, ha ilyet támogatnak. Mert nemcsak az önkormányzat és a központi kormány, hanem más szervezetek is adnak pénzt, ehhez azonban jótékonyági minősítés kell, és ezért szükséges az említett bejegyeztetés.

Gáthy: És vajon a Bizottság csupán bejegyzi a kérelmezőt, vagy ellenőrzést is gyakorol fölötte?

Philips: Vannak szabályok, és ha a kérelmező nem felel meg a feltételeknek, akkor nem jegyzik be. Nem könnyű dolog a bejegyeztetés, a szervezet csak igen kemény feltételek mellett kapja meg a jótékonyági intézmény státusát. Például alapszabállyal kell rendeznie, megfelelő irányító bizottságot kell felállítania, világos irányelveket kell megfogalmaznia – hogy mit is akar csinálni, hogy a tervezett tevékenység mennyiben szolgálja a jótékonyágot. A bejegyzés folyamata három-hat hónapot is igénybe vesz.

Széman: Nagy-Britanniában hogyan határozzák meg a jótékonyági tevékenység fogalmát?

Philips: Ez nehéz kérdés. Általában azt tartják jótékonyági munkának, amivel a hátrányos helyzetű csoportokon lehet segíteni. Szellemi fogyatékosokon, nélkülöző gyermekeken, családokon. Azok a területek tartoznak ide, amelyek szociális szolgáltatásokat nyújtunk. Tehát főképpen a gyerekeket és családokat, a szellemi fogyatékosokat, az időseket és a tanulási nehézséggel küzdőket érintő szolgáltatások.

Gáthy: Akik a jótékonyági szervezetekben dolgoznak, nem kapnak fizetést?

Philips: Amikor az emberek új szervezetet hoznak létre, önkéntesekkel kezdenek el dolgozni, olyanokkal, akik hajlandók fizetség nélkül is áldozni az idejükből. Rengeteg olyan szervezet van, amely kezdetben öt vagy akár ötven önkéntessel is indul, akik egy ügy érdekében összejönnek, és amikor már működnek, pénzt kérnek az önkormányzattól, jótékonyági szervezetektől vagy magáncégektől, és többnyire sikerrel járnak.

Gáthy: Ahhoz kérnek támogatást, hogy fizetést folyósíthassanak?

Philips: Ahhoz, hogy legyen bizonyos számú fizetett alkalmazottjuk. De még ebben a szakaszban is vonzzák az önkénteseket, hiszen ahhoz soha nincs elég pénz, hogy mindenkit megfizessenek. És pontosan ezért nevezik még mindig voluntáris szektornak ezt a területet, mert a végzett munka önkéntes. De van benne fizetett munka is, hiszen nem lehet kizárólag önkéntesekre támaszkodni, mivel az önkéntes szabadon jöhet-mehet. Szükség van tehát egy-egy ilyen központban állandó emberekre, akiket fel lehet hívni telefonon, hogy tanácsot, felvilágosítást adjanak. Ezért a legtöbb szervezetnél van legalább egy, de általában legfeljebb csak öt fizetett alkalmazott. Ez a szervezet nagyságától és földrajzi kiterjedésétől függ.

Gáthy: És vajon a kínált szolgáltatás ingyenes?

Philips: A legtöbb szervezet ingyenes szolgáltatást nyújt. De ha például házhoz szállítják az ebédet, vagy az ebédelők klubját szervezik meg, ilyenkor az embereknek fizetniük kell. A tanácsadás, támogatás és képviselő általában ingyenes.

Széman: És a házi gondozás? Az is ingyenes?

Philips: A házi gondozást csak most kezdik bevezetni. Ilyesmit a jótékonyági szervezetek nem kínáltak, inkább az otthoni segítségnyújtás volt a gyakorlat, ez azonban az önkormányzat feladatai közé tartozott, és ehhez fenn is tartott egy nagy részleget. Jelenleg is három egység szervezi meg az otthoni segítségnyújtást ahhoz, hogy a rászorulóknak inkább továbbra is az ott-

honukban éljenek, és ne kényszerüljenek kórházba, vagy idősök otthonába. A takarítást még az önkormányzat biztosítja, de már alakulóban vannak az erre szakosodó szervezetek. Korábban a házi segítségnyújtást ingyen kapták azok, akik nem tudtak fizetni, de akik megengedhették maguknak, azok fizettek.

Riley: Itt az a szokás, hogy ha valaki pénzbeli ellátást kap az államtól, akkor megilleti az ingyenes étel vagy szolgáltatás. De ha nem kap állami pénzbeli juttatást, akkor fizetnie kell.

Széman: És ki dönti el, hogy mennyit?

Riley: Az önkormányzat.

Philips: A jótékonyági szervezetek egyelőre még nem vesznek részt a házi gondozásban. Most létesült egy új szervezet ilyen céllal, de gyakorlatilag még nem működik. Mindenesetre az önkormányzat fogja felmérni az egyes emberek szükségleteit és anyagi helyzetét, majd felkínálja a választási lehetőséget az önkormányzati és a jótékonyági szervezet által biztosított szolgáltatás között. Ez utóbbi esetében az önkormányzat megvásárolja a szolgáltatást az önkéntes szerveződéstől. Pillanatnyilag az önkormányzat pénzt ad a voluntáris szektornak. Ezzel biztosítja a fennmaradását. Most azonban igyekszünk változásra ösztönözni. A kapcsolatunkat inkább szerződésesnek kell tekinteni, mégsem akarjuk kimondottan szerződésnek nevezni, ami most kialakulóban van, inkább csak a „szolgáltatások szintjén megkötött megállapodásnak”.

Gáthy: Tehát amikor új önkéntes szerveződés jön létre, az egyebek között az önkormányzattól is kér pénzt?

Riley: Évente közel kétmillió fontot költünk a voluntáris szervezetek támogatására a szociális ellátásra elkülönített költségvetésünkéből, pusztán azért, hogy a létezésüket és azt biztosítsuk, hogy képesek legyenek ingyenes szolgáltatásaikat nyújtani. A közösségi gondozás változásai során a jövőben sokkal többet fogunk a voluntáris szervezetekre költeni, ám többé már nem adomány vagy juttatás formájában. Inkább a szerződések számát fogjuk növelni, szolgáltatásokat fogunk vásárolni...

Gáthy: ...mert eddig adományt folyósítottak.

Riley: Igen. És szerintünk a jövőben is lesznek adományok, hiszen ez az egyetlen útja annak, hogy fenntarthassunk egy egészséges voluntáris szektort. Ennek ugyanis vannak olyan funkciói, amelyek nem jelentenek konkrét szolgáltatást.

Gáthy: Korábban említettek egy fontos szempontot: a felhasználó hangját. Egyes önkéntes szervezetek érdekeket fogalmaznak meg, és azok képviselőjét tekintik fő feladatuknak. A piac növekvő szerepe ezt a funkciót kiszoríthatja.

Riley: Biztosítani akarjuk, hogy a voluntáris szektorban mindig hallható legyen a felhasználó hangja. És ezt a tevékenységet az önkormányzat által folyósított adománnyal kell finanszírozni.

Gáthy: Csakhogy ez az önkéntes szerveződések közvetlenebbül politikai tevékenysége, és mintha a kormány ezt a politikai szerepet akarná elhallgattatni.

Riley: Hát... úgy látszik, hogy a központi kormány ezt a szerepet el akarja hallgattatni ... az önkormányzatoknak azonban vannak törvények által biz-

tosított jogosítványai, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy támogassuk ezeket a szervezeteket.

Széman: Hogyan viszonyul a voluntáris szervezeteknek adott támogatás ahhoz a bizonyos 85 százalékhöz, amit „kiszereződésre” kötelesek fordítani az újonnan kapott pénzből?

Riley: A kettő független egymástól. Ha azonban, mondjuk, száz idős embernek vásárolunk házi gondozást a voluntáris szektortól, akkor azt majd az új pénzforrásból fizetjük.

Philips: Ahogy a voluntáris szervezetek egyre jobban bekerülnek a szerződéses világába, úgy fogják fokozatosan felismerni, hogy nem kérhetnek tanácsot attól, akivel szerződéses viszonyba kerültek. A kapcsolat tehát változó. De nálunk még nincsenek szerződések. Foglalkoztunk a kérdéssel már hét szervezet esetében, és megvizsgáltuk, hogyan működne a dolog.

Széman: Valójában mi a különbség a szerződés és a „szolgáltatások szintjén megkötött megállapodás” között?

Riley: Az is szerződés, csak a szerződés jogi státusa nélkül. Más szóval: sikertelenség esetén nem lehet bírósági eljárást kérni. A szolgáltatások szintjén megkötött megállapodásban a szolgáltató a tőle telhető legjobb szinten biztosít valamely szolgáltatást, a szintben közösen állapodunk meg, a kötött fizetség ellenében. Ha a szolgáltató nem teljesít, akkor az önkormányzat feladata átvenni és biztosítani a megfelelő szolgáltatást, mert bírósági úton nem tudja visszaszerezni a pénzt. Tehát a dolog valahol félúton van az adomány és a szerződéses viszony között.

Gáthy: A különböző egyházak is tartanak fenn önkéntes szervezeteket? S ha igen, milyen a viszonyuk a hasonló világi szervezetekkel és az önkormányzattal?

Riley: Az egyházaknak vannak önkéntes szervezeteik, egyesek nyújtanak szolgáltatásokat, és mi támogatást adunk nekik. A pénzbeli támogatás egyik feltétele, hogy a szolgáltatásuk mindenki felé legyen nyitott, és ne korlátozódjék csak a saját felekezeti tagjaira. Greenwichben például az anglikán egyház tart fenn egy helyi szervezetet, amely az egyszülős családokat segíti. Más kategóriát jelent például egy olyan szervezet, amely csak a muzulmánoknak biztosít étkezést. Ezekkel is szorosan együttműködünk, hiszen ők speciális étrendi előírásoknak megfelelő szolgáltatást nyújtanak olyanoknak, akiket ők ismernek jobban.

Philips: Őket is ugyanúgy figyelemmel kísérjük, mint a többit. Arra ügyelünk, hogy a szolgáltatások minősége megfelelő legyen az általunk folyósított támogatás ellenében.

Széman: Van tehát ellenőrző szerepük?

Philips: Nincsen. Hiszen ezeknek a szervezeteknek van működési szabályzatuk, fegyelmi rendjük, belső ellenőrzésük. Mi csak tanácsot adunk, és ők a gondjaikkal hozzánk fordulnak tanácsért. De mi nem írunk elő semmit.

Riley: A támogatást azonban megvonjuk, beszüntetjük, ha valaki helytelenül használja fel a pénzt. És ebből a szempontból mindegy, hogy vallásos szervezetről vagy bármilyen más voluntáris szerveződésről van-e szó. Bizonyos értelemben a támogatás felhasználását igen szoros megfigyelés alatt tartjuk. Ez talán még szigorúbb is, mint a szerződés, hiszen a pénzt arra kell

elkölteni, amire kérték, különben vissza kell fizetni. Szerződés esetében, ha teljesítették, amit vállaltak, az esetleges nyereségükkel azt csinálnak, amit akarnak. Ez még a szolgáltatások szintjén megkötött megállapodásokra is érvényes. De az adományból nem keletkezhet nyereség.

Gáthy: Valamiféle ellenőrzés – például egészségügyi, higiénés – csak van?

Riley: Az erre hivatott intézmények őket is ugyanúgy ellenőrzik, mint bármilyen más szervezetet, nekik is ugyanolyan előírásoknak kell megfelelniük. Rájuk is ugyanolyan törvények vonatkoznak, mint más voluntáris szervezetekre, ugyanazokat az egészségügyi, munkavédelmi, foglalkoztatási szabályokat és törvényeket kell betartaniuk. Van egy felügyeleti részlegünk, amely a szociális ellátás része. Csak hat főből áll, de az elkövetkező években ez a létszám igen gyorsan fog növekedni, hiszen egyre több szervezettel kell foglalkoznunk. És bizony nemcsak a helyiségeket kell legalább évente egyszer ellenőrizni, hanem minden általuk foglalkoztatott önkéntest is jóvá kell hagyni, nekünk kell ellenőriznünk, nem került-e összeütközésbe a törvénnyel. És persze, ott vannak a megfelelő egészségügyi ellenőrzések is. Összeállítjuk olyan emberek jóváhagyott listáját, akik bizonyos feladatokat elláthatnak. Például, akik gyerekekkel akarnak foglalkozni, azokat a szociális osztálynak kell jóváhagynia.

Széman: Tapasztalják a voluntáris szervezetek számának növekedését?

Philips: Új szervezetek mindig alakulnak. Van még egy tanácsadó, aki az önkormányzattól támogatást nem kapó szervezetekkel foglalkozik.

Riley: Greenwichben az önkormányzat összes nagyobb osztályának módja van támogatást adni a voluntáris szektornak különböző célokra. Az önkormányzatnak van egy elkülönített pénzalapja is, melynek összegét olyan feladatokra fordítja, amelyek nem tartoznak a kerület önkormányzati tanácsának feladatai közé. Ilyen például a bűnözés visszaszorítása, amivel sok szervezet és hatóság foglalkozik.

Philips: Ezek közül a szervezetek közül egyesek a Belügyminisztériumtól kapnak támogatást. Mivel azonban helyi szervezetekről van szó, mi is segítjük őket. És vannak olyan etnikai alapú szervezetek, amelyek a támogatást nem a szociális osztálytól, hanem az önkormányzat központi alapjától kapják.

Gáthy: Vannak-e adatok arra vonatkozóan, hogy mennyire stabilak a voluntáris szervezetek?

Philips: A legtöbb szervezet már évek óta működik. Van húsz-huszonöt éves szervezet is. De az új szervezetek közül sem kap szükségképpen mindenki támogatást, hiszen a költségvetés korlátozott, és elsősorban olyanokat támogat, amik jó szolgáltatást nyújtanak. A szerződéses viszonyban ott lesz jelentősége, ahol megjelenik egy új szervezet, és egyedülálló szolgáltatást kínál, amit csak tőle lehet megvásárolni.

Riley: Ebben az évben három új szervezetet fogunk támogatni. És az elmúlt négy-öt évben csak nyolc-kilenc szervezettől vontuk meg a támogatást. Inkább a szervezetek számának állandó növekedése a jellemző.

Széman: Milyen korosztály részvétele a leggyakoribb a voluntáris szervezetekben?

Philips: Mindenféléé. Van, ahol több a fiatal. A régen működő szerveződéseknel több a középkorú. És persze nagyon sok a nő.

Gáthy: *Vajon a munkanélküliség magas szintje mellett a voluntáris szervezetek kínálhatnak életpályát is? Tehát, hogy valaki nekik dolgozik fizetség ellenében?*

Philips: Igen. Öt-hat éve önkéntesként kezdték, ma pedig már igazgatók...

Széman: *Tehát az önkéntes szervezetek útján ismét belépnek a munkaerőpiacra.*

Philips: Igen. Az önkéntes szervezetek lehetőséget kínálnak az embereknek, hogy tapasztalatokat szerezzenek, megtanuljanak valamilyen munkát egy adott területen, és ezzel alkalmassá válnak arra, hogy valahol alkalmazzák őket. Ők maguk munkát keresnek és találnak is, foglalkoztatják őket ugyanannál a szervezetnél vagy máshol, az önkormányzat intézményeinél.

Gáthy: *És segítik őket tanfolyamok elvégzésében is?*

Philips: Igen, összekötő tisztviselekként rendezünk a számukra tanfolyamokat, és néha az önkéntes szervezetek központi képzési egysége szervezi a kurzusokat.

Gáthy: *Ezt az egységet ki tartja fenn?*

Philips: Az önkormányzat vezetőjének külön osztálya, de a szociális osztálynak is van képzési egysége.

Gáthy: *Tehát a képességek fejlesztésével is foglalkoznak.*

Philips: Igen, és vannak esetenként speciális kurzusaink is, például ahol azt lehet megtanulni, miképpen toborozzunk és válasszuk ki a leendő alkalmazottakat. Ebben is támogatást nyújtunk.

Riley: Az önkormányzatnál az az osztályvezető, aki a megbízásokat köti a szociális és egészségügyi osztály részére, maga is a voluntáris szektorból jött. Pályáját önkéntes munkásként kezdte, majd az önkormányzathoz került, nagyon alacsony beosztásba. Ma igen magas állást tölt be. Így elmondható, hogy a voluntáris szervezetekből alternatív életpálya bontható ki. Ez új foglalkoztatási lehetőség sokak számára, ám egyelőre mégsem annyi embernek, amennyinek lehetne.

Mózer Péter

Ki teszi fel újra a léceket?

– Esettanulmány –

Bevezetés

1993 óta dolgozom a Terézvárosi Családsegítő Szolgálatban. Az itt végzett munka során arra a felismerésre keltem rá, hogy van a szociális munkának egy olyan szegmense, amelyet nagyon nehéz „megfogni”, leírni. A kliensek olyan jövedelemszerző tevékenységére gondolok, melyek az illegális, félig legális (illetve sokszor a bűnözés) szférájába tartoznak. Ez az életforma – természetesen – a társadalmi lét szempontjából egy sor dolgot meghatároz. Meghatározza, befolyásolja, alakítja a társas kapcsolati rendszert,¹ a különböző szükségletekhez való hozzájutás esélyét, valamint a társadalmi státust. Ezért kikerülhetetlen a szociális munka végzésekor, nem lehet figyelmen kívül hagyni a beavatkozási stratégiák kidolgozásánál, valamint az esetkezelésnél. A mai helyzetben e tétel többszörösen felerősödve érvényes, az átmenet terheit viselő és a szociális gondoskodás köréhez tartozó ügyfelet sokkal nagyobb mértékben sújtja. Az egyre nehezedő társadalmi körülmények, főként a tartós munkanélküliség, valamint a társadalmi struktúra „kettészakadása” olyan helyzetet eredményezett, amelyben a „rászorulók” körében a „rossz helyzetek” halmozódását tapasztalhatjuk.

A társadalmi esélyegyenlőtlenségek ilyen fokú halmozódása a családok többségét olyan „abszolút szint” alá kényszeríti, ahol a létbiztonsághoz szükséges minimális alapszükségeiket csak úgy tudják biztosítani, hogy egyfelől nem képesek semmiféle tartalékfelhalmozásra, másfelől a jövő, a holnap teljesen kiszámíthatatlan és bizonytalan számukra.

A tartalékképzés lehetetlensége szinte állandó krízist eredményez; elég csak a téli rezsizsámlákra vagy a szeptemberi iskolakezdésre gondolni. Ezek a problémák mind egyfelé taszítják a családokat, nevezetesen a leszakadók, a „kiilleszkedők” felé.

Visszatérve a szociális munkához: a szociális munkás és az ügyfél kapcsolatát számtalan tényező befolyásolja, amelynek – elméleti oldalról – csak a céljait és lehetőségeit lehet behatárolni, mivel a kapcsolat lényegéből fakadóan személyes és egyedi, interperszonális kapcsolatok sorozatából áll.

A szociális munkás célja az, hogy segítséget nyújtson a hozzáf forduló személyeknek a problémáik megoldásában. Általában a végső, távlati meg-

oldás a társadalomba való „(vissza)integráltság” elérése. Természetesen ennek a lehetősége az adott problémától és az ügyfél társadalmi helyzetétől függ. A szociális dimenzióban is számtalan probléma létezik, amely hol szoros, hol kevésbé szoros, de mindig összefügg a kliens társadalmi integráltságának fokával. A társadalmi integráltság erősségét, illetve gyengeségét a „(belső) társadalmi milióbe” való betagozódás, illetve be nem tagozódás, valamint a munkaerő-piaci pozíción keresztül lehet lemérni (Castel 1993). A konkrét célok megfogalmazását és a beavatkozási lehetőségek feltérképezését döntően az határozza meg, hogy az ügyfélnek – a fenti dimenziókban – milyen erősségű a társadalmi kötődése.

A következőkben ismertetett esettanulmány is e gondok jegyében született.

Esettanulmány

Eszter – 22 éves lány – 1994 szeptemberében kereste fel a Terézvárosi Családsegítő Szolgálatot. Első beszélgetésünk alkalmával elmondta, hogy van két testvére, akiket szeretne beiskoláztatni. Ehhez kérte a segítségemet (tanácsok, korrepetálás). Önmagáról és a környezetéről nem sokat árult el, további találkozásaink során sem erőltettem, hogy beszéljen magáról. Elfogadtam az ő probléma-definícióját.

Ez a stratégia „bejött” a későbbiek során: Eszter a találkozásaink alkalmával egyre többet árult el magáról és a környezetéről. Folyamatosan adagolt információk alapján – mely többszöri családlátogatással, Eszter környezetének megismerésével párosult – a következő kép alakult ki bennem:

Eszter családi rendszere átmeneti jelleget öltött. Ebben a családban a régi, a roma családokra jellemző, vérségi alapon szerveződő családi struktúrák már felbomlottak, míg új, valamilyen más elven szerveződő családstruktúrák még nem alakultak ki. A tradicionális, városi szegénycsalád-modellekre jellemző struktúra már csak töredékes formában funkcionál. Ezen működő, tradicionálisnak mondható „töredékek” a következők:

- a családi életforma legmeghatározóbb eleme mindig a stabilitás hiánya, a jelenre orientáltság;

- rendszertelen, szezonális munkavégzés;

- ennek ellenére olyan életforma kialakítása a cél, ahol valamilyen stabilizáció teremthető. Ez a helyzetváltoztatás keretei között csak a családi, illetve rokoni kapcsolatok megőrzésével lehetséges;

- a nők családösszetartó szerepe az egyik legalapvetőbb szerep.

Kislányával (Dzseniferrel), valamint öt testvére közül két húgával – Máriával és Krisztinával – él együtt.

A másik lánya – Alexandra – születése óta állami gondozásban él. A többi testvére közül bátyja jelenleg büntetését tölti csoportosan elkövetett rablás bűntette miatt, amelyben édesanyjával és Eszterrel együtt vett részt, valamint életveszélyt okozó testi sértés bűntette miatt. (Az ítélet: hét év fegyház.)

A másik két testvére közül Eszter csak az egyik nővérével tart fenn kap-

csolatot. Ez a kapcsolat is rendszertelen és felszínes. A másik nővérét soha nem látta, mivel születése óta állami gondozásban volt, majd nevelőszülők fogadták örökbe.

Eszter édesapja rendszeresen összeütközésbe kerül a törvénnyel. Édesanyja öt évet kapott a már említett, csoportosan elkövetett rablás bűntette miatt. Jelenleg – immáron két-két és fél éve – előzetes letartóztatásban van.

Ebben a családi vállalkozásban való részvételéért Eszter két évet kapott. A két év szabadságvesztésből már letöltött négy hónapot, előzetes letartóztatásban volt.

Eszter barátja is börtönben van körülbelül két éve.

Abba a lakásba, ahol most laknak, mintegy két éve költöztek be Angyalföldről.

Az ilyen jellegű mobilitás az utóbbi három-négy évben gyakori: Angyalföld „dzsumbujából” (például Bulcsú utca, Csata utca, Ambrus utca) Terézváros slumosodó övezeteibe (például Podmaniczky utca, Szondi utca, Munkácsy utca).

A gazdasági és technikai fejlődés gyorsulásával, a munkamegosztás fejlődésével egyre több lehetősége nyílt az egyénnek arra, hogy elhagyja azt a társadalmi réteget, amelybe született, sőt néha gazdasági, máskor politikai eszközök kényszerítették erre (Kemény 1992: 61).

Makroszinten a második világháború után Magyarországon is hasonló társadalmi folyamatok játszódtak le. Az intenzív iparosítás következtében a mezőgazdasági foglalkozásúak nagy része városi munkássá vált.²

Természetesen a foglalkozási struktúrában bekövetkezett változást az esetek többségében lakossági „népvándorlás” kísérte, mely a falvakból az ipari városok felé irányult.

Eszterék esetében is ez történt, hiszen ők még a Nyírségben születtek, és a szüleikkel kerültek fel Budapestre. A szülők – a gyerekek nélkül – egy csepeli munkásszállóra költöztek, majd amikor munkahelyük megszűnt, a XIII. kerületbe kerültek. Angyalföldön, immár a gyerekekkel együtt egy szoba-konyhás lakásban laktak egy másik családdal együtt, mígnem a család két felnőtt férfi tagját a rendőrség le nem tartóztatta.

A letartóztatás után Eszteréknek ebből a lakásból menniük kellett. Ekkor már egy testvérük a VI. kerületben lakott. Ő javasolt egy lakást, amelyet aztán Eszter az édesanyjával közösen tört fel.

Ebben a lakásban egy-két hónapot töltöttek, mert Eszter édesanyját is letartóztatták. Közben húga, Krisztina megismerkedett egy férfival (Zoltán, 40 éves), akihez először ő, majd a család szabadlábbon lévő tagjai – Eszter, Mária, Dzsennifer – költöztek be.

A lakás szoba-konyhás, ötven négyzetméteres, komfortos önkormányzati lakás, amely korábbi állapotához képest erősen leromlott.

A lakás bérlője, Zoltán gyakran nem tartózkodik otthon; néha több hétre, hónapra eltűnik. Lényeges esemény, hogy odaköltözésük előtt nem sokkal hagyta el Zoltánt a felesége, kislányukkal együtt. A kislány anyai idős volt,

mint Eszter kislánya. Ez a kor és nem szerinti egybeesés lényegesen megkönnyítette Eszterék beköltözését.

Mivel Eszter vérségi, rokoni alapon szerveződő családja részben felbomlott,³ ezért a továbbiakban az egy lakásban élőkét tekintetem családnak, hiszen ez a rendszer és ennek a rendszernek a határai, valamint a benne működő részstruktúrák olyan közeget jelentenek hőseinknek, amely meghatározza viselkedésstratégiájukat, életmódjukat.

A családi struktúra felbomlása szerepváltást eredményezett Eszternél. Az új szerepdefiníció szerint Eszter lett a családfenntartó, ő lett a család motorja. Ennek értelmében ő jelöli ki a családi munkamegosztást, szervezi a munkát, ellátja gyerekét és két hűgát. A családi rendszerben az anya szerepét testesíti meg. Velem is ő tartja a kapcsolatot, a családot általában ő szokta képviselni az intézmények – rendőrség, gyámügy, közüzemi művek, iskola stb. felé. Eszter szerepét a család többi tagja elfogadja, de konszolidációs törekvéseiben nem partnerek, azt passzívan szemlélik. Pedig ez a törekvés a családot a legalitás felé mozdítaná el. Eszter állandóságra és – a mindennapi tevékenység szintjén – rendszerezettségre törekszik.

A két hűg – Mária (15 éves), Krisztina (18 éves) – nagyon erősen kötődik Eszter kislányához, Dzseniferhez (5 éves). Eszter és testvérei a rendszeren belül erős koalíciót⁴ alkotnak Zoltánnal szemben.

Eszter és Krisztina – szintén érzelmi alapon – erős diádot⁵ alkotnak, mely azzal (is) magyarázható, hogy négy éven keresztül egy helyen voltak állami gondozásban.

Zoltán szerepe ambivalens, mégis stabil a családi rendszerben. Ez a paradoxon a következőképpen magyarázható: Zoltán sűrűn kilép a családból, el-eltűnik hetekre, hónapokra. Távolléte azzal párosul, hogy tartósan nem vállal semmiféle funkciót, szerepet a családban, még a legalapvetőbbet (nemi szerepet) sem.

Az egyik stabilizációt erősítő oldal az, hogy övé a lakás. A másik stabilizációs „érv” gazdasági természetű: egy ideig csak Zoltánnak volt fix, rendszeres jövedelme (először munkabér, majd munkanélküli járadék/segély). Ezáltal a családban elfoglalt pozíciója sokkal biztosabb, mint ahogy a hétköznapi kommunikációban ez megnyilvánul. Ez két olyan kemény érv, amely – a stabilizáción túl – bizonyos előjogokat ad számára a családon belül. Az egyik előjog a semmittevés, a másik pedig az, hogy övé Eszter idősebb hűgának „szerelme”.

A fentiekben ismertetett családi homeosztázis ismeretségünk negyedik hónapjában instabillá vált. Ez a folyamat több síkon játszódott.

Az egyik az volt, hogy Eszter az önkormányzattól rendszeres nevelési segílyt igényelt, és a rezsihátralék mintegy 30 százalékát sikerült felszámolni. Így Eszter családi pozíciója erősödött, hiszen rendszeres jövedelme lett (családi pótlék, rns), valamint egy külső erőforrásra, a Családsegítő Szolgálatra is támaszkodhatott. Például kölcsönt kért a Családsegítő Szolgálattól, hogy vehessen virágot, amit hűgával a budapesti aluljárókban árusítanak. Ez a vállalkozás Eszter családjában „profilváltásként” értékelhető, hiszen a család régebbi jövedelemteremtő foglalatosságait (sorozatos gépkocsifeltörések, betörések) a BTK bűncselekményként minősíti.

A másik sík: Mária és Krisztina baráti körének látogatásai „sűrűsödtek”. A két lány baráti köre többnyire olyan 16–25 éves fiúkból áll, akik esténként felkeresik a lányokat. A lakásban többnyire szipuznak, verekednek.⁶

Ennek következményeként Zoltán pozíciója gyengült, aminek legfontosabb következménye az lett, hogy a régi családi egyensúly megbomlott. E családi „borulás” következtében külön-külön felkeresett mindkét fél (Eszter is, Zoltán is).

Először Eszter keresett meg egy ügyeleti napomon. Nagyon elkeseredettnek tűnt. Panaszkodott a két hűgára, valamint Zoltánra. Zoltán ellen a legfőbb kifogása az volt, hogy „nem intézkedik, csak a húga érdeklí”. Ekkor mesélte el, hogy van neki még egy ügye a rendőrségen (életveszélyt okozó testi sértés). Ismételten felajánlottam a segítségemet. Közösen megbeszéltük, hogy mi az, amiben konkrétan tudok segíteni. Ezután az alábbiakban állapodtunk meg:

- adok pénzt a konvektor megjavítására, ha elkezd fizetni a lakbért és a gázszámlát (összesen ez havonta körülbelül ezer–ezeröttszáz forint);
- a kislányát beiratja óvodába;
- mivel hűgai közben abbahagyták az iskolát, megbeszéltük, hogy elme-
gyek a két hűggel az iskolába újból beiratkozni;
- a következő hétre az ügyeleti időm végére beszéltük meg a legközelebbi találkozást.

Zoltán ugyanazon a napon este jött el hozzám. Elmondta, hogy elköltözik otthonról, mivel egyrészt már nem tudja elviselni az otthoni feszültséget (ti.: a fiúk állandóan odajárnak), másrészt szakított Krisztinával.

Bérel(?) egy lakást, és ahol eddig lakott, azt el akarja cserélni. Arra a kérdésemre, hogy mi lesz a háziakkal, azt válaszolta, hogy „elegem van belőlük, eddig én tartottam el őket”.

Ezzel az elkeseredett lépéssel nem tudtam egyetérteni. A következőket mondtam Zoltánnak:

- a lakást nem tudja eladni/elcserélni, mivel:
- a rezsihátralék a már említett 30 százalékos csökkentéssel együtt is ötvenezer forint;
- a lakás nagyon rossz állapotban van; régen volt festés és mázolás, rossz a bejárati ajtó, nem működik a konvektor...

Mivel volt hol laknia, arra kértem, hogy gondolja át még egyszer a helyzetét, és a jövő héten jöjjön vissza az ügyeleti időmben.

Sem Eszter, sem Zoltán nem jött vissza a megbeszélte időpontban.

Arra gondoltam, megvárom, míg újra jelentkeznek.

Eltelt 3 hónap, de nem jelentkeztek. Korábbi döntésemet felülvizsgálva kimentem Eszterékhez. Azért váltam mégis kezdeményezővé, mert arra gondoltam, Eszter életvilágából – a Családsegítő Szolgálatot leszámítva – hiányzik az a szociális közeg, amelynek a segítségével a családját (szociológiai és lélektani értelemben) fenntarthatja.

3 hónap alatt a Zoltán és Eszter közötti konfliktus oly módon „rendeződt”, hogy azóta Zoltán náluk sem jelentkezett.

A család helyzete stabilizálódott. A destabilizációs tényező a családi rend-

szert kívülről érte. A két hűg baráti körének a látogatásait a ház lakói megunták. Megfenyegették Eszteréket, hogy feljelentik őket. A ház lakói már többször feljelentették a családot. A rendőrséggel és a gyámhatósággal állandó kapcsolatban álltak. Sajnos, ezek a kapcsolódási pontok Eszter családjának konszolidálódását nem segítik elő.

Krisztinát egy régi ügyéből kifolyólag (betöréses lopás) a bíróság próbára bocsátotta, és (mivel fiatalkorú) pártfogó felügyeletet rendelt ki.

Megbeszéltük, hogy bejönnek hozzám a Családsegítő Szolgálatba.

A megbeszélt időpontban, pontosan jelentek meg. Eszterrel és Dzsenifferrel együtt Krisztina is eljött. Újra megkértek, segítsek elintézni az iskolát. Az iskolába ismét probléma nélkül visszavették őket: Krisztinát 8. osztályba, Máriát 4. osztályba. Azonban hiába, mert az órákra nem mentek el.

Dzsenifert – megbeszélésünknek megfelelően – Eszter beíratta egy kerületi óvodába. Így az ötéves kislány szeptembertől óvodás lett.

Zoltánról annyit lehetett megtudni, hogy csak alkalmanként jár Eszterékhez (amikor Krisztina és Mária baráti köre nincs ott). Jelenleg munkanélküli járadékon van, és jövedelmét fekete munkával egészíti ki (napi 100 Ft, plusz cigi, reggeli, ital).

A nyár végének közeledtével az események felgyorsultak. Dzsennifer elkezdett óvodába járni, ahova minden nagyobb gond nélkül beilleszkedett.

Szeptember végén a gyámhatóság minden előzetes megbeszélés nélkül ideiglenesen beutalta Dzsenifert a Fővárosi GYIVI-be (ezt a határozatot végül novemberben véglegesítette a gyámhatóság). A beutalás indoka, hogy az a környezet, ahol a kislány él, nem megfelelő. Nem tudom, hogy a gyámhatóság hogyan győződött meg erről, hiszen a döntés előtt semmilyen intézménnyel (óvoda, családsegítő szolgálat) nem konzultált. Az ilyen jellegű beavatkozás egyfelől a kliens számára hiteltelenné teszi a szociális intézmények segítő motivációját, másfelől nagyon megnehezíti a kliens-szociális munkás közös munkáját.

Eszter ítélete jogerőre emelkedett, november 23-án – tehát nem egészen két hónapra gyereke állami gondozásba vétele után – önként bevonult a börtönbe. Jelenleg Kalocsán tölti szabadságvesztését.

Krisztina ismét elkezdett iskolába járni, amit sikeresen befejezett. Mária viszont nem kezdte el az iskolát, otthon van, és „nem csinál semmit”. Zoltán pedig hazaköltözött.

A kör bezárult! Eszterrel és testvéreivel a kapcsolatomban jelenleg itt tart.

Hogy miért gondolom, hogy a kör bezárult? Eszter a családjával olyan integrációs törekvést igyekezett megvalósítani, mely gyökeresen próbált szakítani a családi múlttal, a bűnözéssel. Elfogadta, törekedett elfogadni a többségi társadalom által képviselt, „kulturálisan meghatározott értékeket”. Ezen értékek megvalósításához legális (!), illetve féllegális társadalmi eszközöket, intézményi normákat választott. Ilyen legális társadalmi eszközök – óvoda, piaci viselkedés a jövedelemszerzésnél, Családsegítő Szolgálat – használata Eszter múltjában nem érhetők tetten. Ezeket a készségeket, az ehhez kapcsolódó tudást Eszter megtanulta. Olyan készségekre és tudásra gondolok itt, mint:

- kapcsolatok kialakítása, hiszen például a virágáruhához kapcsolati rendszer kell,
- a többiek rábeszélése az otthoni és a jövedelemszerző munkavégzésre,
- a munka koordinálása és szervezése, háztartás vezetése,
- a pénz beosztása,
- jövőre orientáltság, erre példa Dzsennifer óvodába íratása, illetve a Családsegítő Szolgálattal való kapcsolattartás.

Természetesen ezek a folyamatok nem egyszerre történtek. Nagy vargabetűket írtunk le a családdal, de az idő előrehaladtával egyre jobban elsajátították az új életformát és ennek érték-, norma- és szabályrendszerét. Egyrészt a múltbeli életmód következményei, másrészt az igazságszolgáltatás mechanizmusának lassúsága, illetve a gyámhatóság diszfunkcionalitása miatt ezek a törekvések megszakadtak.

Mint már írtam, a családban Eszter volt a motor, és mivel ez a szerep megszűnt, maga a családi rendszer is megváltozott. E változás kedvezőtlenül befolyásolta az integrációs irányú törekvéseket.

Tehát a kör bezárult!?

Lehetőségek, célok

A szociálpolitika számtalan definíciója közül a hozzám legközelebb állót, Ferge Zsuzsa meghatározását idézem:

„A szociálpolitika:

- történelmileg kialakult intézményrendszer, amely
- kielégít bizonyos, a piaci (vagy piaci jellegű) kapcsolatok révén nem megfelelően kielégíthető szükségleteket;
- túlnyomórészt az állami elosztás, illetve újraelosztás eszközeivel működik, relatíve önálló, elkülönült rendszerként, illetve intézményrendszerek együtteseként;
- azon szükségletek esetén vállalja a közös (állami) felelősséget, amelyek a hatalom politikai-ideológiai elkötelezettségeiből következnek: vagy/és melyeket társadalmi konfliktusok a hatalomra rákényszerítettek; vagy/és amelyek kielégítése a fennálló helyzet megerősítése szempontjából a hatalom érdekének tűnik;
- lehetőség szerint igyekszik a követeléseket a fogyasztás, illetve az elosztás területére korlátozni; (...)
- végeredményben tehát a szociálpolitika az állam és az állampolgár közötti viszony egyik intézményesülése (Ferge 1987: 24).

Ennek az intézményesült kapcsolatnak egyik megvalósulási formája a szociális munka. A szociális munka célja az, hogy a kliensnek segítséget nyújtson abban, hogy vissza tudjon kapaszkodni a társadalomba. A konkrét célok megfogalmazását és a beavatkozási lehetőségek feltérképezését döntően az határozza meg, hogy az ügyfélnek milyen erősségű a társadalmi kötődése. Ez a társadalmi kötődés – mint már írtam – kétféle lehet, egyfelől a munkavégzés révén, másfelől a különböző társas kapcsolati rendszerek révén.

A magyarországi szociálpolitika fokozatosan ágazati politikává formálódik, azaz az intézmények vertikálisan elkülönülnek, és párhuzamos ellátó rendszerekké formálódnak. Mindegyikük előre meghatározza a célcsoportokat (idősek, betegek, fogyatékosok, veszélyeztetett gyerekek stb.) és a juttatandó szolgáltatásokat, segélyeket. Ezáltal különálló adminisztratív egységeket hoz létre, amelyek csak egy-egy meghatározott „szociális probléma”, élethelyzet kezelésével foglalkoznak.

Az ilyen jellegű szociális rendszeren belüli fragmentálódás nem kedvez a komplex, családi megközelítésű, a családsegítő szolgálatokban végzett szociális munkának. Ez esetünkben is így történt, mivel a család a szociális helyzete alapján a szociálpolitikai rendszer által létrehozott egyetlen dimenzióba „fért bele”, nevezetesen a gyerekes ellátások rendszerébe. És mint tudható, ennek havi összege igen csekély.

A következőkben konkrétan, az esetre vonatkoztatva néhány általános célmeghatározást és beavatkozási lehetőséget mutatok be.

Szociológiai nézőpontból elemezve ennek az esetnek a kifutása rossz prognózisúnak mondható, hiszen az ilyen marginális helyzetből induló családoknak a társadalmi rendszer nem kínál fel semmilyen legális életstratégiát.

Eszter szülei dolgozni jöttek fel Budapestre. Amikor munkahelyük megszűnt, a szülők nem a visszautat választották, hanem azt, hogy Budapesten maradnak. Választották ezt annak ellenére, hogy legális, állandó jövedelemszerző tevékenységeik megszűntek, és így az illegális szféra, azon belül többnyire a bűnözés maradt és/vagy a bizonytalan és rendszertelen jövedelemszerzés, a fekete munka.

A Pesten maradást a szülők valószínűleg azért választották, mert:

- a régi, családi kötelékek fellazultak, megszűntek,
- az új lakókörnyezetben új kapcsolatok alakultak ki,
- a nagyvárosi életmód több szempontból vonzóbb (például: könnyebb megélni, több munkaalkalom).

A család – miután az esettanulmányban leírt mobilitási utat „bejárta” – megszűnt egységes, szociológiai értelemben vett családként funkcionálni, tagjai más és más utat „választottak”.

Az urbanizálódás úgy rombolta le az eddigi, hagyományos családi kereteket, hogy leszűkítette a lehetséges életstratégiai választásokat.

Az egyik lehetséges életpályát Eszter és húgai választották: kiléptek a meglévő életkeretükből.

A másik lehetséges életpályát a szülők képviselik: a bűnözést.

Ez a családi struktúra változásával járt. A tradicionális családi formációból kivált három leánytestvér mobilitási esélyei nőttek, hiszen a felbomlott, képlékennyé vált családi, kulturális értékek helyébe más, új értékek befogadására vált alkalmassá az új szerkezetű család. (Lásd erről Ambrus 1994.) Ezt a feltételezést látszik igazolni a mobilitási utak megválasztása.

A szülők börtönbe kerülése után Eszterék mobilitási csatornáit az alábbiak:

Az egyik csatorna a földrajzi mobilitás. A lakhelyváltoztatással nem csak lakást váltottak. Egy zárt szubkultúrából egy nyitottabb, heterogén lakossági összetételű, jobb élethelyzetet biztosító környékre költöztek.

A másik mobilitási csatorna a foglalkozás és jövedelem struktúraváltása.

A megélhetést biztosító, hagyományosan szükségletkielégítő bűnözés, a vagyoni elleni bűncselekmény-sorozat helyett a (féllegális) kereskedelmet (virág-, dzsudzsú-, zokniárulás) választották megélhetési forrásnak, valamint megpróbálták legális jövedelemre is szert tenni. A legális jövedelemteremtő stratégiákat félsiker koronázta, hiszen a legális munkaerőpiacon Eszter nem tudott elhelyezkedni, viszont a szociálpolitikai ellátórendszerbe sikerült belépniük (RNS, családi pótlék).

A szociális munka oldaláról ez az eset kijelöl néhány általános feladatot.

1. Az egyik legfontosabb feladat az, hogy az Eszter nélküli családdal a kialakult és bizalommal teli kapcsolat fennmaradjon, tehát az elsődleges cél a bizalom fenntartása.

2. Olyan kitörési pontokat keresünk az ügyféllel közösen, amely segíti a társadalmi adaptációt. A lehetőségeket Eszter börtönbüntetése „rövidre zárja”.

A múltjuk lezárása mellett a leglényegesebb feladat a két hűg beiskolázása, esetlegesen új környezetbe való helyezése, Dzsenifer helyzetének megoldása lenne. A kislány van a legkiszolgáltatottabb helyzetben, ezért arra az időre, amíg édesanyja távol van, vagy nevelőszülőkhöz, vagy nevelőintézetben kell elhelyezni. (Ez szeptemberben megtörtént, de az intézkedés szépséghibája az volt, hogy a Gyámhatóság nem tudott arról, hogy Esztert börtönbüntetés várja.)

3. A múltjuk lezárásában való segítségnyújtás és a beiskolázásban való aktív részvétel mellett a harmadik konkrét cél az, hogy legális/féllegális jövedelemhez segítsük őket. Az ilyen jellegű munkavégzés a társadalmi reintegrációt elősegítő eszköz, amely megakadályozza őket abban, hogy újra visszatérjenek a sorozatos bűncselekmények elkövetéséhez.

A társadalmi beilleszkedéssel párhuzamosan távlati célként lehet megfogalmazni azt, hogy kapcsolatot tartsak egyfelől Eszterrel, másfelől Dzsenifferrel. Így – talán – elkerülhető a család teljes szétesése, ami – a pszichés nyereségen túl – nagyobb védettséget biztosít a nehezedő társadalmi körülmények között, mind a család kintlévő, mind a család bentlévő tagjai számára.

4. A büntetőeljárás lassúsága, nehézkes ügymenete gátolja, megnehezíti az integrációs esélyeket, valamint elősegíti, konzerválja a szegénybűnözés fennmaradását.

A bírósági szankciókat be kellene építeni egy gondozási folyamatba, s az lenne az ideális és hatékonyságot elősegítő helyzet, ha az „egymásra figyelés” kölcsönössé válna a két terület között.

Véleményem szerint mindkét társadalmi alrendszernek – és a társadalom tagjainak is – az lenne megfelelő, ha a büntetőeljárás szakaszai minél rövidebb ideig tartanának, és a különböző szakaszok között nem telnének el akár évek is. Ez az eset is igazolja, hogy egy elhúzódó igazságszolgáltatási aktus milyen negatívan befolyásol egy felfelé elmozduló mobilitási folyamatot.

Eszter csak 1995-ben kezdi meg szabadságvesztését olyan bűncselekményért, amit 1992-ben követett el. Ideális körülmények között majd csak egy év múlva (1996 vége) szabadul. Ez végül is nem kettő, hanem négy év

„parkolást” jelent. Könnyű belátni, hogy ez a jelenség nagyban csökkenti az integrációs esélyeket.

Társadalmi oldalról vizsgálva megállapítható, hogy az ilyen elhúzódo igazságszolgáltatás nem teljesíti a BTK-ban megfogalmazott büntetési célt sem, hiszen se a „speciális”, se a „generális” prevenció nem érvényesül. A bűncselekmény elkövetése után az elkövető hosszú ideig elkerüli a szankcionálást, várja az ítéletet.

A másik hatósági funkciót betöltő intézet a gyámhatóság. A hatóság Dzsennifert 1995 szeptemberében ideiglenes hatállyal állami gondozásba vette. Érthetetlen számomra, hogy egy ilyen súlyú döntés előtt a hatóság semmiféle előzetes információt nem kér a kerület oktatási (óvoda), szociálpolitikai intézeteitől (nevelési tanácsadó, családsegítő).

Esetünkben a helyzet annyiban még tragikusabb, hogy a hatóság semmiféle együttműködésre nem volt hajlandó, lépéseiről még utólag sem tájékoztatott.

5. A szociális munkásnak a beavatkozáskor elsődlegesen azt kell meghatározni, miben tud segíteni. A cél meghatározása az egész gondozási folyamatot megszabja. Elképzelhető, hogy csak szűken, problémára orientáltan vagy ellenkezőleg, hosszú távra, a család helyzetét komplexen megközelítve kell a célt meghatározni a klienssel közösen.

Természetesen ez a célmeghatározás függ a problémától, illetve annak vállalhatóságától, attól, hogy tudunk-e segíteni az adott problémán? Olyan helyzetben, amikor a szociális intézmény munkatársa a többi társadalmi intézménnyel való tartalmi együttműködés helyett légtüres térbe kerül, amikor a társadalmi létfeltételek már-már elviselhetetlenek, az integrációs lehetőségek bezáródnak, akkor a marginalizálódott családokkal a hosszú távú célmeghatározás illuzórikussá válhat/válik.

6. Az eset írásakor bennem sok kérdés merült fel.

Mennyire lehet kívülről támogatni egy családot? Hol van a szociális munkában az a pont, ahol érdemes beavatkozni?

El lehet-e fogadni azt az állapotot, hogy csak szociális ellátásból/segélyből éljen egy család? Ha igen, akkor meddig? Milyen más alternatíva létezik?

A valóság figyelembevételével milyen célokat lehet/érdemes a családdal együtt megfogalmazni? Milyen elméleti és pragmatikus tudás szükséges a családokkal foglalkozó szociális munkásnak? E kérdésekre még mindig nem tudom a választ.

Jegyzetek

1 Durkheim „társadalmi milliónek” nevezi (idézi: Hradil 1995). Egy másjelleű (mentálhigiénés) megközelítés jegyében Caplan ezt a kapcsolati hálót „support system network”-nek hívja (Caplan 1991).

2 Kemény István empirikus adatai (Kemény 1992) is ezt a jelenséget igazolják. 1930 és 1960 között a paraszti foglalkozásuk létszáma 10%-kal csökkent, míg a munkásság létszáma 46%-kal emelkedett. Hasonló következtetésre jut Andorka Rudolf is (Andorka 1982).

3. A hagyományos családi rendszer szétesése elkerülhetetlen folyamata a városiasodásnak, hiszen egy nagyvárosban a család szerepe módosul. Ezt a felbomlási folyamatot azonban

nagyban elősegítette és felgyorsította az igazságszolgáltatás beavatkozása is, illetve ennek a társadalmi alrendszernek a lassú ügymenete.

4. A *koalíció* definíciója a következő: „(...) amikor a két személyt a harmadikkal szembeni kritikájuk köti össze” (Bíró–Kömlösi 1989: 16).

5. A *diád* a családban előforduló interaktív viszonyok alapkonstrukciója, amely két személy interperszonális tranzakcióját elemzi (Bateson nyomán, Bíró–Kömlösi 1989: 11.).

6. A fiúk többsége állami gondozott volt, illetve most is az. Általában kisebb lopásokból, betörésekből tartják el magukat, a társadalom periferiáján sodródnak. A legális munkaerőpiacra iskolai végzettségük és kulturális másságuk miatt képtelenek belépni. Így marad a marginalizálódás és a jövőtlenség.

Cohen az ilyen jellegű életmódot „street corner society”-nek nevezte el. Erre az „utcasarki társadalomra” az alábbi vonások a legjellemzőbbek:

- strukturálatlan közösség,
- a csoportkohéziót a másság definiálása adja meg,
- a domináns kultúrától eltérő érték- és normarendszere,
- „tervezetlen” életstratégiák és
- a „gang” státusteremtő forrás.

Felhasznált irodalom

- Ambrus P. (1994): *A szegénykultúra*. Kézirat.
- Andorka R. (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat
- Bíró S. – Kömlösi P. (1989): *Családszociológiai Olvasókönyv I*. Budapest: Animula.
- Caplan (1991): *Támogató rendszerek és közösségi mentálhigiéné*. Kézirat.
- Castel, R. (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljára. In: *Esély*, 3.
- Cohen (1980): Subcultural conflict and working-class community. In: *Cultura, Media, Language*. Hall szerk. London: Hutchinson and Co. Publ.
- Ferge Zsuzsa (1987): A szociálpolitika értelmezése. In: *Szociálpolitika ma és holnap*. Ferge Zsuzsa és Várnai Györgyi szerk., 24. Budapest: Kossuth.
- Hradil, S. (1995): Milió-, szubkultúra és életstílus-kutatás a 80-as években. In: *Társadalmi rétegződés*. Andorka R., S. Hradil és L. Peschar szerk. Budapest: Aula.
- Kemény I. (1992): A mobilitás társadalmi összefüggései. In: *Szociológiai írások*. Szeged: Replika.

Csató Gyula–Kanyik Csaba

Esőgyerekek Egyesület

(Egy civil szervezet keletkezése és első lépései)

Mottó: „...mikor dédapád minden szombat délután lement a Bokrétába snapszlizni, mert tagja volt a snapszliklubbnak, és pénztárosuk volt meg elnökük, és évente kétszer elmentek a szigetre hajóval és családotstul, na ez a snapszliklubb meg a többi volt minden civil szerveződés eleje meg vége. Nna ezt írd meg.” (Csató János 1996. május 4-én)

Ennek a civil csoportosulásnak a keletkezését és jelenlegi működését két oldalról lehet megközelíteni, mégpedig egyrészt a jelentkező igény, másrészt pedig az alapító személyisége, tevékenysége oldaláról. Mindkét dimenzió külön elemzést érdemel.

I. Az autista gyerekek és szülei speciális helyzete

I. Az autizmus

Az autizmus olyan mentális betegség, amely általában gyermekkorban jelentkezik, és alapvetően meghatározza a beteg ember sorsát és helyzetét a világban. Az autista ember képtelen vagy csak részben képes kapcsolatot teremteni a környezetével, és általában képtelen bármilyen adekvát érzelmet kifejezni. Sajátos burok veszi körül, és ezt csaknem lehetetlen akár kívülről, akár belülről áttörni. A világban biztonságosan mozogni csak sztereotípiák mentén képesek, és szélsőséges reakciókat vált ki belőlük, ha e sztereotípiákat bármi akadályozza. E sztereotíp cselekvések bármik lehetnek, gyakran olyanok, hogy ellenérzést, értetlenséget vagy szánalmat, esetleg undort váltanak ki a kívülállókból. A legtöbb autista gyereket első ránézésre nem lehet megkülönböztetni normális társától, így viselkedése még inkább zavarba ejtő lehet. Oktatásuk csak speciális módszerekkel történhet, későbbi munkaerőpiaci esélyeik a nullával egyenlők. Ugyanakkor részképességeik időnként átlagosak vagy átlagon felüliek lehetnek, így megfelelő oktatással végül is valamennyire integrálhatóak a társadalomba. Értelmi képességeik nehezen mérhetők. A tünetek gyakran nem vegytisztán jelentkeznek. Egyeseknél az autista tünetcsoport egyes részei vannak jelen, ilyenkor autisztikus szemé-

lyiségről beszélünk. Ez utóbbiak oktatása is csak speciális módon történhet, de esélyeik talán jobbak.

Végül ki kell mondanunk, hogy jelenlegi ismereteink szerint az autizmus nem múlik el és nem gyógyítható, legfeljebb az autista egy kicsit közelebb hozható a világhoz, illetve ezzel együtt meg lehet próbálni, hogy a világ egy kissé jobban megismerje és elfogadja az autistákat és családjaik problémáját. Már a fentiekből is kitűnik, hogy az autista gyerekek és családjaik igen komoly nehézségekkel néznek szembe, amelyeknek két sarokköve az elfogadtatás és az oktatás.

2. Az autisták oktatása

Azok a speciális módszerek, amelyekről korábban szóltunk, röviden azt a végtelen türelmet jelentik, amellyel az autista gyerekhez közeledni kell. Semmilyen hagyományos pedagógiai metódus, még a súlyosan akadályozott gyerekek oktatása sem kívánja meg a türelemnek azt a fokát, melyet az autisták oktatása igényel. Csak kiscsoportban és általában több pedagógus felügyeletével tudnak tanulni. Különleges eszközöket használnak. Az oktatásukhoz szükséges tárgyi felszereltség eltér a „normál” gyerekektől. A velük való munkánál messzemenőig figyelembe kell venni egyéni adottságait, és azokhoz kell igazítani a pedagógus elvárásait. A felsorolást lehetne még folytatni, de talán már ebből is világos, hogy az autisták oktatása drága, gazdasági szempontból rossz hatásfokú. (Legalábbis rövid távon. Természetesen hosszú távon megtérül, ha egy autista felnőttkorára legalább részben önálló lesz, illetve a családját nem vonja el a munkától. Ez utóbbi esetben a társadalomnak két embert kell eltartania. Természetesen ezt a számítást nem szokták elvégezni, mert hosszú távú gondolkodást igényelne a döntéshozóktól.) Emiatt az oktatást finanszírozó állami szervek, önkormányzatok nem szívesen költenek erre.

Néhány évvel ezelőttig szinte nem is volt olyan intézmény, amely be tudta volna fogadni az autistákat. A gyógypedagógiai iskolák kényszerűségből felvették őket, miután az áthelyező bizottságok ide utalták a gyerekeket, de általában a magatartásukra hivatkozva hamarosan átrakták őket az úgynevezett hatórás korrepetálásra. Ez azt jelentette, hogy a gyerek napközben is otthon volt, és csak hetente hat órát foglalkoztak vele az iskolában. Félévente „levizsgáztatták”. A másik, talán még rosszabb megoldás az volt, hogy ott maradtak az iskolában, ahol teljesen a perifériára szorulva, folyamatos frusztrációknak kitéve (és ezekre folyamatos agresszióval válaszolva) hamarosan teljesen kiborultak, és nyugtatózva, rengeteg hiányzással egy idő után kihullottak az oktatásból. Csak néhány pedagógus próbált tenni valamit e tendenciák ellen, de elméleti és intézményi háttér nélkül nem sok reménnyel. Egyetlen olyan óvoda volt Budapesten, amelyik deklaráltan magatartászavarral küszködő gyerekeket vett föl, és így ide bekerülhettek autista, illetve autisztikus gyerekek is. Ennek azonban nem volt iskolai kifutása, tehát hatéves korában a gyerek egyszerűen kikerült az addigi toleráns, neki megfelelő környezetből, és egészen más elvárásoknak kellett megfelelnie.

A kilencvenes évektől valamennyire megváltozott a helyzet. Lassan, de biztosan teret nyert az oktatásban az az ismeret, hogy léteznek autista, illetve autisztikus gyerekek, és talán az is elképzelhető, hogy kell valamit kezdeni velük. Később részletezendő okból és módon az autizmus egy ideig népszerű téma volt pedagógiai és egyéb értelmiségi körökben, sőt némi ösztársadalmi figyelmet is kapott. Ezt felismerve néhányan létrehozták az Autizmus Kutatócsoportot, amely országos hatáskörű jogosítványt szerzett magának az autizmus diagnosztizálására, és beindított egy óvodát és egy iskolát. Ezen kívül volt még néhány kezdeményezés, de itt kell megemlítenünk, hogy már a kezdetektől két nagy táborra váltak szét az autizmussal foglalkozó szakemberek, és ez az ellentét mindmáig kibékíthetetlennek bizonyul. Az ellentáborok érvei látszólag szakmaiak, de valójában presztízs kérdésekről van szó. (Röviden: az történt, hogy az Autizmus Kutatót létrehozó orvosnő hatalmas lendülettel tört be arra a területre, melyet néhány, a problémával régóta foglalkozó szakember évek óta kizárólag a magáénak tartott.) Érveikkel vitatkozni nem tudunk, de az tény, hogy ebben a helyzetben a kiszolgáltatott szülők igen nehezen ismerik ki magukat, és ez csak növeli feszültségeiket. Mindenesetre létrejött néhány iskolai (és óvodai) hely, de a probléma nem oldódott meg teljesen. Mindazonáltal mégis történt valami, ha más nem, annyi biztosan, hogy ez a néhány intézmény megmutatta: lehet autistákat csoportban oktatni, és nem szabad a problémát a szőnyeg alá söpörni.

3. Az autisták elfogadása, elfogadtatása

A társadalom (akárcsak a pedagógia) nagyon sokáig nem akarta tudomásul venni, hogy léteznek autisták, és hogy problémáik külön kezelést igényelnek. Ez a helyzet a valóban kitűnő *Esőember* című film bemutatásával változott meg. Hogy ezt a jelenséget hogyan értékeljük, az egy másik dolgozat témája, mindenesetre a kérdéssel foglalkozók (szakemberek és szülők) egyöntetűen állítják, hogy ez így történt. A film bemutatása után az autisták egy csapásra népszerűek lettek, könyvek jelentek meg, szakemberek nyilatkoztak a tévén stb. (Ezt a hullámot lovagolta meg az Autista Kutatót létrehozó team. Vezetőjük akkor tért vissza az Egyesült Államokból, ahol megtanulta, hogyan kell intézményt, alapítványt létrehozni, menedzselni, és például hogyan kell pillanatnyi társadalmi felbuzdulásokat villámgyorsan kihasználni.) Az ösztársadalmi érdeklődés egy idő után lanyhult ugyan, de addigra egyrészt az oktatásban a korábban vázolt változások már megtörténtek, másrészt az emberek nem felejtették el azt a tényt, hogy autisták pedig léteznek. Ez egy kicsit megkönnyítette a családok helyzetét.

4. Az autista gyerekek szüleinek helyzete

A szülőknek három dologgal kell megküzdeniük. A gyerekekkel, önmagukkal és a társadalommal.

Autista gyerekekkel együtt élni nagyon nehéz. Ez tény, nem kíván különö-

sebb bizonyítást. Az autista gyerek kiszámíthatatlan, néha ön- és közveszélyes, állandó felügyeletet igényel, olykor a legelemibb dolgokra sem hajlandó, gyakran nem beszél, általában minimális érzelmi megnyilvánulásai sincsenek, s az érzelmeket agresszióval helyettesítheti. A szülőnek önmagával is meg kell vívnia a maga harcát addig, amíg eljut odáig, hogy elfogadja gyermeke állapotát, és azt a tényt, hogy ez végleges. Ez gyakran évekre telik. Az autista gyerek viselkedése először csak furcsának, kicsit bizarrnak tűnik, de ilyenkor még csak egy különc, különös kisgyerekről van szó, aki „majd kinövi” mindezt. Az első komolyabb jelzések az óvodából érkeznek, de az autizmus diagnosztizálása néha évekig várat magára. (Nem tartozik e dolgozat témájához, ezért itt csak röviden érintjük, hogy vannak, akik ezt nem tudják vállalni, és gyerekeiket egészségügyi gyermekotthonba adják. Úgy gondolom, hogy senkinek sincs joga elítélni őket, mindenkinek joga eldönteni, hogy mit bír. E dolgozat azokról szól, akik vállalják ezt a nagyon nehéz életet.)

A környezettel szemben a szülő általában szégyent érez. Szégyelli gyermekét és saját magát, s ugyanazt éli át, amit a fogyatékos gyerekek szülei: én tehetek róla. Életük beszűkül, csak olyanokkal tudnak kapcsolatot tartani, akik elfogadják a család állapotát. Mivel szégyelli magát, úgy érzi, hogy állandó védekezésre szorul, és ez természetesen önmaga ellentétébe csap át: ő támad mindenkit, akiről csak egy kicsit is feltételez valami rosszindulatot a gyerekével szemben. Nagyjából ezek a tényezők határozzák meg a szülők viszonyát a környezetükkel. Ehhez társul az a praktikus tény, hogy bár az autista gyerekekre is jár a meghosszabbított gyes, de ez nem kompenzálja azt, hogy az egyik családtag biztosan kiesik a munkából, és ha nem találnak a gyerek számára elfogadható nappali elhelyezést, akkor ez véglegessé válhat.

E problémák számbavétele után talán érthetőbb, hogy miért jött létre a szülőklub, illetve miért tűzte ki célul azt, amit kitűzött.

II. A csepei helyzet

Öt évvel ezelőtt az egyik csepei óvoda vezetője számolni kezdett, és rádöbent, hogyha sürgősen nem tesz valamit, akkor meg fogják szüntetni az óvodáját. Így hát, a Nevelési Tanácsadó egyik pszichológusának biztatására, és kihasználva azt a tényt, hogy Csepelen nincs gyógypedagógiai óvoda, beindította az úgynevezett integrációs óvodai programot. Vagyis befogadta az értelmileg sérült gyerekeket az épek közé. Ez akkoriban meglehetősen úttörő dolognak számított, és még ma is az. A mi témánk szempontjából ebből az a fontos, hogy az egyéb gondokkal küszködő gyerekek között felbukkantak a csepei és a környékbeli autista gyerekek is. Előbb csak egy, majd több, végül összesen nyolc. 1995 tavaszára tehát nyolc autista gyermek járt egy helyre, szüleik találkoztak egymással, és kezdték megismerni egymás gondjait, ezek közül is természetesen elsősorban az oktatás problémáját. Emellett még sok minden kiderült számukra a találkozások során, például, hogy bajokkal nem állnak egyedül. Személyes kapcsolatok keletkeztek, amelyek néha megmaradtak a szívélyes jó viszony szintjén, néha viszont barátsággá

váltak. Segítették egymást, információkat cseréltek, ha lehetséges volt, akkor vigyáztak is egymás gyerekeire. (Ez egyáltalán nem magától értetődő, mert az autista gyerek nagyon nehezen fogad el idegent, vagy legalábbis kiszámíthatatlanná válik a társaságában. Nagyon kell tudni bízni a másikban ahhoz, hogy valaki rábízza autista gyerekét.) E személyes kapcsolati hálók, amelyek igen fontosak ahhoz, hogy egy ilyen típusú szervezet létrejöhessen, elég nehezen alakultak ki, de az 1994–95-ös tanév elejére állandósultak, és jól követhetőek voltak.

Két esemény kellett ahhoz, hogy ez a laza, de jól látható kapcsolati rendszer szorosabbá váljon. Egyrészt az év elején az óvodában a sérült gyerekekkel foglalkozó, és az egész programot koordináló gyógypedagógus úgy gondolta, hogy még egy szakembert kellene a teamhez hívnia, aki ért az autistákhoz. (A team egy gyógypedagógusból, egy logopédusból, egy pszichológusból és természetesen az óvónőkből állt.) Javaslatára az óvoda hívott valakit, aki korábban az Autizmus Kutatócsoportnál dolgozott, ekkor pedig a Korai Fejlesztő Központban foglalkozott a gyerekekkel.

A másik esemény az volt, hogy az év közepe felé az óvónők úgy érezték: az autista gyerekekkel való foglalkozás kezdi meghaladni az erejüket, és szeretnék volna ezt közösen megbeszélni. Az autista szakember azt javasolta, hogy erre a megbeszélésre hívják el a szülőket is.

Mielőtt továbbmennénk, szeretnénk egy kicsit közelebből is bemutatni a két pedagógust, hiszen elsősorban az ő jelenlétük és tevékenységük segített abban, hogy a csoport, illetve az egyesület létrejöhessen.

1. Az elkötelezett

Cs. 27 éves. A Hungarocamionnál dolgozott ügyintézőként, de a második héten rájött, hogy nem szereti a számlákat. Véletlenszerűen, egy személyes ismeretség révén került a csepeli Ív utcai iskolába, gyermekfelügyelőnek. A belépése napján berakták a nyolcadikosokhoz napközibe helyettesíteni, így „nem volt ideje megijedni”. Életének nagyon kreatív, változatos időszakának tartja azokat az éveket, amelyeket itt töltött, bár természetesen ezek nem voltak konfliktusmentesek. Az akkor még létező úttörőmozgalom égisze alatt sok mindent csináltak, ami nem feltétlenül tartozott a mozgalom lényegéhez, de a gyerekeknek jó volt. 1990-ben az egyik, hozzá közel álló kollégája, némi konfliktusok után, elment az akkor alakuló Autizmus Kutatócsoporthoz, és rövidesen maga után hívta. Nem sokat habozott, vonzotta az új feladat, s ráadásul szolgálati lakást is kínáltak neki. Itt három nagyon fontos és kemény évet töltött el, ami részben sikerélményekkel, részben komoly konfliktusokkal telt el. Barátnőjével együtt bent lakott a Kutató épületében, és így életének minden szintere (lakás, magánélet, munka) eggyé vált. Magánélete felborult, majd később a Kutatón belüli konfliktusok örlötték fel. A Kutatóban éles ellentét keletkezett a diagnosztizálást végző ambulancia és az oktatást végző iskola között. (Cs. ez utóbbiban dolgozott.) Az intézmény elköltözött, így megszűnt a lakása. A fizetését is csökkentették, végül előre menekülve (talán egy kicsit maga elől is) kirúgatta magát. Biztosra ment, tudta, hogy

visszavárják az Ív utcába, illetve a XXI. kerületi nevelési tanácsadóba. Ekkor azonban már úgy érkezett vissza az iskolába, hogy végleg és teljesen elkötelezettje volt az autisták oktatásának. Meg akarta csinálni a csepeli autista iskolai csoportot. Az iskola igazgatója először igent mondott, de egy év után, amikor a dolgok kezdtek komolyra fordulni (Cs. tárgyalásokba kezdett az önkormányzatnál, elkezdett gyerekeket „gyűjteni” stb.), meghátrált, és nem vállalta a feladatot. Cs. azonnal otthagya az iskolát, és elment a Korai Fejlesztő Központba, ahol félállásban eddig is dolgozott. Rövidesen elhívták az akkor induló, IX. kerületi Thaly Kálmán utcai óvodába, egy autista csoportba. Amikor a csepeli integrációs óvoda megkereste, hogy félállásban vállalná-e az autistákkal való munkát, akkor erre is igent mondott. (Ezt az álláshelyet történetesen a Korai Fejlesztő finanszírozta.) 1995-ben eszébe jutott, hogy ha nem szerez valamilyen felsőfokú végzettséget, akkor bármit csinál is, személye támadhatóvá válik. Így elment az első olyan helyre, ahol a gyakorlat komolyan számít a felvételinél. Ez történetesen a Wesley János Lelkészképző Főiskola Tündérhegyi tagozata. Mivel korábban már járt a Tündérhegyre, ezért most harmadéves.

2. A nyüzsgő

L. 41 éves, eredetileg tanítónő volt, később megszerezte a gyógypedagógiai végzettséget is. Végiglakta az országot, összesen tizenhétszer költözött életében. Először olajbányász mérnök (később igazgató) édesapja hurcolta keresztül-kasul az országban a családot (Bázakerettye, Nagykanizsa, Budapest, Szolnok, újra Budapest, hogy csak a nagyobb állomásokat említsem), majd agrármérnök férje nyomán kellett újabb és újabb helyen laknia. (Budapest, Ercsi-Sinatelep, Szob, majd Pesten több helyen is.) Mindezek ellenére nem érzi magát gyökértelessnek, őshonos budapestinek vallja magát.

22 évesen szerezte meg a diplomát, azonnal elköltözött otthonról (ez esetben Szolnokról) egy kis faluba, ahol szolgálati szobát kapott. Kis falusi iskolában tanított, ahol mindenkinek mindent kellett csinálnia. Később sokféle helyen tanított, sokféle körülmények között. Például Kőbányán, hatalmas, ezergyerekes lakótelepi iskola-gyárban (itt majdnem kiemelték kerületi úttörővezetőnek, de az utolsó pillanatban megúsza), és tanított Ercsiben, a régies hangulatú nagyközségi iskolában, ahol a szülők jó része katona volt.

A szobi általános iskolában odakerülésekor választhatott az állandó napközis beosztás és az összevont gyógypedagógiai osztály között. Ez utóbbit választotta, és úgy tűnik, hogy ez a kicsit kényszerű döntés kijelölte a további pedagógusi pályafutását. Mivel szinte azonnal beleszeretett a feladatba, úgy döntött, hogy megszerzi a hozzá való ismereteket, ezért elvégezte a kétéves kiegészítő szakot a Gyógypedagógiai Főiskolán. Mivel ez az évfolyam Debrecenben indult, két évig Szob és Debrecen között ingázott.

A szobi évek meghatározónak bizonyultak, mert ekkor gondolt először arra, hogy a fogyatékos gyerekekhez másképp is lehetne nyúlni, mint ahogyan azt az oktatásügy teszi.

1988-ban ismét Budapestre költöztek, és ekkor ment az Ív utcai iskolába

dolgozni. Ugyanabba a légkörbe került, mint Cs. Az Ív utcában akkor egy kiforrott, mindenre nyitott tantestület volt. Különböző okokból azonban ez a hangulat lassan elmúlt. Amikor Cs. elment, L. itt maradt. Részint, mert szeretett volna egy kicsit már megállapodni valahol, másrészt szeretett volna tapasztalatokat gyűjteni egy kiegészítő iskolában is. Két évi csendes munka után a már említett óvodavezető megkérte az iskola igazgatóját: küldjön segítségül egy gyogyepedagógust a már elindult integrációs kísérlethez. Szinte véletlenszerűen esett a választás L.- re. Őt az első pillanattól megfogta a feladat, és ettől kezdve az integráció odaadó híve. Szervezett, írt, meghívott boldog-boldogtalant, hogy meg tudják mutatni a világnak: milyen fontos dolog ez. Külföldi kapcsolatokat keresett, utazott, félig-meddig a saját pénzén, nyelvet tanult, videokamerát vett (szintén a saját pénzén), hogy rögzíteni és dokumentálni tudják a gyerekek fejlődését. (Ez nagy ötletnek bizonyult, később a konferenciákra megvágott filmekkel utaztak, és így illusztrálták mondanivalójukat, olyan nagy hatékonysággal, hogy egyszer egy gyerek minősítése kapcsán a mindenható Áthelyező Bizottságot is meghátrálásra kényszerítették egy videofelvétellel.) Az iskolában a felső tagozatból átment az alsóba, az úgynevezett előkészítő osztályba azért, hogy a gyerekek az óvodából személy szerint hozzá kerüljenek. Elvégzett egy kétéves tanfolyamot, az ún. AEYRES mozgásterápiáról. Csepelen ő alkalmazta először ezt a módszert az autista gyerekekkel. Az autisták óvodába kerülését is ő javasolta, de mivel tudta, hogy ez speciális szakértelmet igényel, ezért javasolta Cs. bevonását is a programba.

III. A megalakulás

A fent említett megbeszélésnek két fontos következménye volt. Egyrészt az óvónők tisztábban láttak és másképp álltak a problémához, másrészt – ami sokkal fontosabb – a szülők először léptek fel közösen, egymás érdekeit védve, egymást támogatva. Ilyen élményük korábban nem volt. Bármennyire nyitottak és empatikusak voltak is azok, akik az autizmus kérdésével foglalkoztak a különböző intézményekben, a magyar oktatás azon hagyományát, hogy a szülőt ki kell hagyni saját gyerekének intézményi oktatásából, neveléséből, szinte kivétel nélkül átvették. Most és itt viszont a szülőket partnernek tekintették, és ők ezt az együttes fellépés tényéhez kötötték.

Érthető tehát, hogy ragaszkodnak ehhez az élményhez, és elhatározták, hogy rendszeresen találkozni fognak, továbbá, hogy bárki velük tarthat. 1995 novemberében tartották az első összejövetelt az egyik család otthonában. Ekkor alakult ki ezeknek az összejöveteleknek a rítusa. Elhatározták, hogy minden összejövetel kétórás lesz. Mivel a gyerekek is velük vannak, ez elég hosszú időnek számít. Az összejövetelek első felében gyakorlatias dolgokat beszélnek meg, akár mindennapi ügyeket, vagy távlati terveket. A második részben Kálmán Zsófia *Bánatkő* című könyve alapján beszélgetnek az elfogadásról. Minden alkalommal egy szülő ismertet egy fejezetet, és elmondja az ehhez kapcsolódó gondolatait. Az asztalon mindig van nassolnivaló és

innivaló – ezekről közösen gondoskodnak. A találkozókat az első alkalom óta Cs. vezeti.

A csoport jellegét nagyon nehéz pontosan behatárolni. A kezdetekről szóló elbeszélések egy pszichológiai értelemben vett terápiás csoportot definiálnak a számunkra. Az mindenesetre biztos, hogy Cs. csoportvezetőként viselkedik az összejövetelek alatt, és ezt meg is teheti, mert vannak ilyen irányú tapasztalatai. Ugyanakkor éppen a tapasztalatai alapján ismeri fel kompetenciája határait, ezért tudatosan törekszik arra, hogy senkinél se menjen túl mélyre az önelemzés. Ráadásul vigyáz arra, hogy irányító szerepe csak a találkozók második felében realizálódjon. A praktikus megbeszélések alatt inkább információadóként viselkedik.

L. szerepe egyszerűbb. Bizonyos mértékig a „társterapeuta” szerepét viszi, de semmi esetre sem olyan mélységig, mint amennyire ezt a csoport lehetőségei megengednék. Elsősorban a hozzá intézett szakmai (pedagógiai) jellegű kérdésekre válaszol, és tudatosan tartózkodik a lélektani elemzésektől. Kapcsolata a csoport tagjaival más, mint Cs.-é. Konvencionálisabb szülő-tanár viszonyt jelenít meg. Ennek az az oka, hogy a szülők nagy része számára ő tanár, mivel a csoportban lévő gyerekek jó részét már tanította vagy esetleg tanítani fogja. Furcsán jelenik meg ez a csoport-összejövetelek során. L.-t a szülők (akik vele egykorúak vagy nála alig fiatalabbak) egy része L. néninek szólítja, ahogyan az iskolában szokás a gyerekek tanító nénijét.

Mindazonáltal szakmai kérdésekben egyenrangúnak tekintik Cs.-vel. (Ez annak ellenére így van, hogy többször is hangoztatta: az autizmus kérdéseiben őt tartja hiteles szakembernek.)

A gyakorlati témájú megbeszéléseket a szülők irányították. És ezek során emelkedtek ki a vezető szerepet vivők. Azok, akik a felmerült kérdésekkel, illetve programjavaslatokkal kapcsolatban válaszolni tudtak, illetve vállalták az esetleges szervezéseket. Egyre inkább két család vállalta ezt a szerepet. Az egyikből csak az anya jár rendszeresen, a másikkól mindketten jönnek. Az egyik család gyereke az egyik legsúlyosabb eset, a másiké „klasszikus” autisztikus, aki koránál értelmesebb, okosabb, de viselkedése miatt egyetlen oktatási intézmény sem tudja tartósan befogadni.

IV. Az egyesülés

A csoport jól és olajozottan működött az egész tanévben. Az összejöveteleket rendszeresen megtartották, kirándulást szerveztek, néha előadót hívtak. A családok rendszeresen jártak. Miután közeledett a nyár, elhatározták, hogy közösen mennek nyaralni, méghozzá olyan környezetbe, ahol mások is vannak. A kempingben, ahová végül is elmentek, a csoport tagjai megélhették, hogy közösen, egymást támogatva szembe tudtak nézni a gyerekeik viselkedését furcsálló „civilekkel”. Azt is észrevették, hogy ha nem lesütött szemmel járnak, hanem nyíltan vállalják a helyzetet, akkor láthatják: az emberek többsége a kezdeti meglepetés után jóindulattal, megértően fordul feléjük. Persze, ebben gyakran volt szánalom is, de ezzel, így együtt szembe tudtak nézni, és életek azzal a lehetőséggel, hogy tapasztalataikat kibeszélhetik magukból.

Hazatérve, ősszel egyértelmű volt számukra, hogy fel tudnak lépni egy közös célért, ez pedig a legkézenfekvőbb módon az oktatás témája volt.

Itt meg kell állnunk, és fel kell tennünk egy nagyon fontos kérdést. Nevezetesen, hogy a közös cél választását vajon nem Cs.-nek az autista iskolával, és L.-nek az integrációval kapcsolatos ambíciói motiválták-e? Mert ha ez így van, akkor nem egy civil szervezetről van szó, hanem egy kevésbé rokonszenves dologról: a lobbizás sajátos formájáról, amelyben személyes érdekekhez használják fel a szülők akaratát és indulatait. Végül is az interjúk alapján azt látjuk, hogy nem erről van szó, hanem egy szerencsés találkozásról. A szülőknek szükségük van iskolára, és Cs. iskolát akar csinálni. L. integrációval foglalkozik, a szülők pedig azt akarják, hogy a lehetőségekhez mérten integrálják gyerekeiket. Nem állítjuk, hogy a két szakember *jelenléte* nem befolyásolta valamennyire a döntést, de emögött nem volt szándékosság, és legfeljebb csak annyi történt, hogy az amúgy is logikusnak látszó csoportos célkitűzés megerősítést kapott. (Feltehető, hogy ha a csoport családjainak gyermekei már felnőtt korúak lennének, akkor a közös cél a munkahelyteremtés lenne. Mint ahogyan pár év múlva várhatóan ez is lesz a helyzet.)

A végeredmény tehát az lett, hogy közös célként az iskolai csoport beindítását választották, és mivel mindig könnyebb fellépni hivatalosan elismert szervezetként, ezért egyesületet alapítottak. 1995 októberében bejegyeztették az Esőgyerekek Egyesületet. (Jogi és pénzügyi megfontolásokból választották az egyesülési formát.) Titkárt és elnököt választottak. Az elnök a korábban említett vezető egyéniségek egyike lett. A táborban végképp világossá vált, hogy kitűnő szervező, és szívesen vállalja a vezető szerepét. A titkár a másik említett család férfi tagja lett. Tagdíjat állapítottak meg (havonta 500 Ft), és alapszabályt írtak.

V. A diadalmenet

Az egyesület azonnal lobbizni kezdett az önkormányzatnál, talált egy, a problémákra fogékony képviselőt, aki bevonta az oktatási bizottság elnökét, majd a kérdést napirendre tűzette a képviselőtestület ülésén, ahol végül megszavazták, hogy létesüljön Csepelen autista iskolai csoport. Ez a néhány hónap szívós, kitartó, kudarcoktól sem mentes, tárgyalásokkal tarkított időszakát foglalja össze. Meg kell említenünk, hogy az elért eredményekben hatalmas szerepe van az egyesület egységes fellépésének, amellyel az önkormányzatnál mozgó képviselőik teljes bizalmat vívtak ki maguknak. Tevékenységük csoportbeli legitimációja teljes volt. Apróbb konfliktusok természetesen voltak az egyesületen belül, de ez kifelé soha nem mutatkozott meg. A fő cél elérése minden egyebet háttérbe szorított.

Az összejöveletek továbbra is rendszerek maradtak, és a rítus nem változott. A gyakorlatias részek kicsit hosszabbakká váltak a „lelkizős” rész rovására, de alapvető változás nem történt. Érdekes módon az elért eredmények nem váltanak ki különösebb eufóriát a szülőkből. Ennek az a magyarázata, hogy már sok csalódot megélték, és most már nem akarnak „túl nagyot esni”. Kivárják, mi lesz a vége. A másik oka ennek az, hogy az

események mögött tovább zajlik minden család saját élete, és ezeknek a családoknak az élete a beteg gyerek körül forog. Jelen pillanatban az egyesület céljával kapcsolatban a következő a helyzet: az önkormányzat bólintása véglegesnek tűnik, és ez a pénzügyekre is vonatkozik. Van befogadó iskola. (Csak egy apró momentum a háttérben zajló, helyi jellegű politikai kombinációkból: a befogadó iskola igazgatója egyben a kerületi oktatási bizottság elnöke, akinek ősszel meg kellene szüntetnie hat státust. Így azonban csak kettőt kell. Ez, persze, nem jelenti azt, hogy ennek az iskolának az igazgatója nem jól cselekszik, amikor befogad egy ilyen kísérletet. Bár több intézményvezető reagálna így a fenyegető helyzetekre!) Jelenleg főként a szervezési és szakmai kérdések tisztázása van hátra. Keresik a pedagógusokat és a program vezetőjét. A legkézenfekvőbb Cs. megválasztása lenne, de neki nincs végzettsége. L.-t kérte fel az önkormányzat, de ő egyéb kötelezettségei miatt nem vállalta. Meg kell teremteni a fizikai környezetet, amely némileg eltér a hagyományos iskolai berendezéstől. A pénz azonban valóságosan még nem létezik (nincs az iskola számláján), ezért a folyamat 1996 májusában megtorpant.

Epilógus-féle

1996 szeptemberében, ha nem is rögtön a tanévkezdet napján, inkább a hónap második felében, a csepeli Általános Művelődési Központ iskolai részében megkezdte működését az autista osztály. Két pedagógus és egy gyermekfelügyelő foglalkozik a gyerekekkel. Cs. lett az osztály szakmai vezetője. A szülők mint az egyesület tagjai, nagyon szoros kontroll alatt tartják az osztályban folyó munkát, kifogásaikat, észrevételeiket azonnal szóvá teszik Cs.-nek. (A struktúra gyermekbetegségeinek következtében előfordul, hogy Cs. a demokrácia érvényesülésének érdekében a szakmai normából is enged.) Az egyesület anyagilag is függővé tette magától az osztály működését, lévén, hogy a költségek egy részét ők állják.

Az események e rövid összefoglalójával be is lehet fejezni ezt az írást. Az egyesület elérte, amit akart, és sikeresen bizonyította, milyen hatékony tud lenni egy csoport, ha összefog egy cél érdekében. Ezek a szülők megismerték a sikert, és valószínű, hogy a későbbiek során, ha esetleg az elért eredményeket veszély fenyegetné, ugyanehhez a módszerhez fognak fordulni. Úgyszintén ezt fogják alkalmazni akkor, amikor gyerekeiknek munkahelyet, megélhetést kell majd biztosítani. Tapasztalataik alapján vélhetően a civil szerveződés eszközához fognak nyúlni minden más olyan esetben is, amikor érdekeikről, szükségleteikről van szó. S ami különösen fontos: alighanem másoknak is ezt fogják tanácsolni, és tanácsuk – sikerükkel a háttérben – hiteles lesz.

Rész Levente

Démoszthenész

Beszédhibások és Segítőik Országos Érdekvédelmi Egyesülete

A Démoszthenész Egyesület beszédhibásokat és beszédhibával – beszédhibásokkal – foglalkozó szakembereket tömörít. Fiatal egyesületről van szó, amely 1994 szeptemberében alakult, jelenleg is a formálódás, a bővülés időszakát éli. Eddigi, közel kétéves munkája, megtalált arculata mégis érdemes a bemutatásra. Írásomban egy interjúra támaszkodom, amely Feketéné Gacsó Máriával, az egyesület megálmodójával és titkárával készült, az idézett részek az ő szavai.

Bevezetésképpen vázlatosan idézem az egyesület alapszabályát. Eszerint az egyesület:

„olyan, önkormányzattal rendelkező, nonprofit társadalmi szervezet, amely érdekképviselési céllal, tagjainak önkéntes társulásával jött létre.

Az egyesület célja, hogy

a) tagjai, az ifjú és felnőtt beszédhibások és a beszédhibás gyermekek szülei, valamint segítők megfelelő szakmai érdekképviselésben részesüljenek;

b) a tagok tájékoztatást és tanácsokat kapjanak a beszédhibájukból eredő problémáik megoldásához;

c) segítse a beszédhibákkal kapcsolatos felvilágosító munkát;

d) szakszerű, köznapi nyelven írt tájékoztatókat adjon ki a beszédhibások, a szülők és a segítő szakemberek számára;

e) közreműködésével növelje az együttműködést és toleranciát a társadalomban, segítse a beiskolázást és integrációt;

f) támogassa az egyesület tagjait a szociális elszigetelődés felszámolásában és megakadályozásában;

g) könnyebbé váljon a beszédhibásokat segítő szakemberek közötti kapcsolatfelvétel;

h) igény szerint segítse a beszédhibásokat és segítőiket egyaránt érintő – elsősorban közoktatási és szociálpolitikai tartalmú – törvények, valamint intézkedések szakmai érdekvédelmi megalapozását.”

A név az alakuló közgyűlésen született. Démoszthenész – mesélte interjúalanyunk – egy, mondhatjuk, „sikeres beszédhibás” volt, nevét mint híres

szónokét ma is ismerjük. Beszédhibáját híressé vált módszerével (a nyelve alá kavicsot tett) maga korrigálta. Ez a „sikeres beszédhibás” az ideáljuk. Gyakorlatilag bármilyen beszédhibával rendelkező ember tagja lehet az egyesületnek: artikulációs zavarokkal küzdők, pöszék, dysphoniások, dadogók, hadarók. Az egyesület szolgáltatásainak tervezésekor gondolt a kicsiny kori megkésett beszédfejlődésűekre és az orrhangzósokra is. A beszédhibásokat gondozó-kezelő szakembereket hasonlóképpen teljes körben kívánják munkájukba bevonni: orvosok, pszichológusok, gyógytornászok, védőnők és perzse, logopédusok tartozhatnak ebbe az érdekeltségi körbe.

Magát az egyesületet a logopédiai ellátás elégtelensége, illetve működésének sajátos hiányai hozták létre. Feketéné a Bárcki Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskola Gyakorló Beszédjavító Intézetében dolgozik mint logopédus. Az ő és számos kollégája tapasztalatai azt mutatták: ma Magyarországon könnyen megeshet, hogy egy beszédhibás nem talál megfelelő időben/helyen megfelelő segítséget problémája megoldásához. A logopédiai alapellátást egyfelől az erős centralizáltság jellemzi. A fővárosban kerületenként nyolctíz, esetleg húsz logopédus dolgozik, míg vidéken pusztán a nagyobb városokban található egy-egy munkacsoport. A fővárosi intézetben rendszeresen megfordulnak vidékről jött kliensek. Egy 1993-ban tartott konferencia nyomán például megháromszorozódott az intézmény forgalma. Médiabeli információk nyomán szinte kizárólag vidéki fiatal beszédhibások utaztak fel a gyógyulás reményében. Rendszeres terápiára természetesen nemigen tudnak feljárni, inkább saját lakóhelyükön volna szükség a kezelésükre. Ezek az egyenlőtlen ellátási jellemzők már önmagukban is felvetették egy országos méretű egyesület igényét.

A másik fő probléma az ellátás életkor szerinti diszkriminációja. Logopédusok általában óvodákban dolgoznak (elsősorban a nagycsoportos korosztályt kezelik), illetve általános iskolákban, ahol az alsósokra terjed ki a kezelés. Hetedik-nyolcadikosokat – kiváltképp, ha nem artikulációs problémákkal küzdenek, hanem például dadognak – már nem szívesen fogadnak. A fiatal felnőtt korú beszédhibások, illetve az egészen kicsi, három év körüli gyermekek beszédjavítása – az utóbbi esetben tartalmi beszédfejlesztése – így teljesen esetleges. A megfelelő ellátásról nem könnyű információt szerezni, különösen, ha az ember nem is budapesti. Érdekességként mesélte interjúalanyom, hogy ha a nagy nézettségű *Napközi* (jelenleg *Tízórai*) című, délelőtti tévéműsorban logopédus a meghívott vendég, szinte kizárólag egészen kicsi gyerekek szülei hívják fel kérdéseikkel az adást. A felnőtt beszédhibások esetében egészen másfajta igények mutatkoznak. A koragyermek-kortól kezdve végigjárt, rendszerint sikertelen terápiák után már nem egy, a régihez hasonló terápiát igényelnének, hanem módot kéne találniuk másfajta terápiák választására, valós igényeik szerint, illetve olyan egyéb, nem terápiás jellegű társas, klubszerű foglalkozásokra, ahol hasonló problémával küszködőket ismerhet meg a felnőtt beszédhibás.

Erre a két ellátásbeli fehér foltra reagált tehát az egyesület, munkájával ezek hiányát kívánja korrigálni. Egyik fő feladata így az országos szintű információszolgáltatás. Létrehoztak egy információs adatbankot, amely csaknem az összes beszédhibával foglalkozó szakember, intézmény nevét, címét

és szolgáltatásait tartalmazza. Az ehhez szükséges gyűjtőmunkát minden érintett kollégának szétküldött adatkérőlappal végezték. Az adatbázisban azok szerepelnek, akik visszaküldték a lapot. Érdekes, hogy vidékről szinte teljes számban visszajöttek a lapok, Budapestről sokkal kisebb arányban – ez is mutatja, hogy vidéken lényegesen nagyobb az igény effajta kapcsolat-tartásra és közös munkára.

Hasonló feladatot lát el az egyesület tanácsadó telefonszolgálat, amely – jelenleg – heti egy ügyeleti napon hívható. A vonalat a MATÁV ingyen adta az egyesületnek, azt ugyanis nem tudták volna megvásárolni. Az itt ügyeletet vállaló szakemberek a Soros Alapítványtól kapnak némi díjazást.

Az egyesület fontos feladata még klubok létrehozása a felnőtt beszédhibások számára. A kb. kéthetente tartott klubdelutának alkalmat nyújtanak tagjaiknak egymás megismerésére, fórumot kínálnak a közös problémákról való beszélgetésre, a problémák közös feldolgozására. Jelenleg három ilyen klub működik.

„Van Jászberényben egy ilyen klub, ahol azt egy személyében is érintett könyvtárosnő vezeti, van Ózdon és Budapesten. Mára mindhárom folyamatosan működik. Többféle programot csináltunk, Pesten meghívtunk szakembereket, egyrészt erre volt igény, másrészt olyan embereket hívtunk meg, akik maguk is beszédhibások, emellett ismert színészek, zenészek, különféle művészek. Most pénteki vendégünk például Kovács Titusz volt, aki színész és rendező, de járt itt Horváth László klarinétművész, akit az érdekelt, hogy mi kik vagyunk, kik azok, akik idejárnak, és tulajdonképpen ő készített velünk interjút. Hasonló érdeklődéssel járt itt Őze Áron.”

„Amikor az egyesület szervezését meghirdettük, akkor alig volt egy-két olyan ember az első összejevetelen, aki érintett volt, akár úgy, hogy ő maga beszédhibás, akár úgy, hogy gyermeke az. Jelenleg körülbelül 290 tagunk van, a tagságnak a háromnegyed része még mindig logopédus, illetve egyéb szakember. Úgy néz ki, hogy a szakmának egy eléggé erőteljes hálót kell kiépítenie ahhoz, hogy ez a dolog elinduljon. A beszédhibások később kezdtek bekapcsolódni. Az egyesület alapvető célja pedig az, hogy a beszédhibások maguk vegyék kezükbe ezt az ügyet, hogy az egyesület »egy általuk lakható ház« legyen. Akkor lesz ez sikeres, ha partneri viszony alakul ki. Az egyesület első közgyűlésén mindez távolról sem valósult meg. Az egész országból azok a beszédhibások jöttek el, akik úgy érezték, hogy az egyesület talán nyújthat nekik valamit, és feltehetően arról is voltak elképzeléseik, hogy ők maguk mit tehetnének az egyesületért, mégis végig hallgattak. A logopédusok pedig elkezdtek beszélni a saját ügyeikről, saját hiányaikról, meg »A Beszédhibásról«, meg »A Kezelttről«. Amíg a tagok szellemében ez nem alakul át úgy, hogy »A Géza«, »A Feri«, »A Júlia«, és az egyik, mondjuk, egy orrhangzós, a másik egy logopédus, a harmadik pedig egy dadogó, és nevükön szólítják egymást, a szakma megjelölése nélkül, addig ez nem az igazi. Mostanra, két év után, azért egyre közeledünk ehhez.”

Vidéken mostanában indulnak új klubok, szervezőik az eddigi három ta-

pasztalatai alapján terveznek. Most a regionális központok kialakítása az egyesület célja. Úgy tetszik, ennek első lépcsői a klubok – erre mutatkozott a legnagyobb igény a vidéki tagságban.

Az egyesületnek kialakult kapcsolatai vannak más, hasonló egyesületekkel, civil szervezetekkel. Együttműködnek a Beszédhibásokért Alapítvánnyal, az Egyenlő Esély Alapítvánnyal – ezek szintén a Logopédiai Intézeten belül működnek, illetve a XI. kerületi Szülők Egyesülete a Gyermekekért egyesülettel. Ez utóbbival megállapodástervezet is született információcseréről, közös programokról, kölcsönös tagtoborzásról. Az egyesület nagy hangsúlyt fektet az ilyen jellegű kapcsolatokra.

A tagok száma 290 fő, az egyesület a tagdíjából tartja fenn magát. A tagok számát növelni kívánják, ezzel párhuzamosan azonban „most alakul ki az a gondolat, hogy nem biztos, hogy itt mindenkinek tagnak kell lenni. Tehát egy olyan felnőttnak, aki például az »r«-jét akarja rendbe hozni, annak inkább egyfajta pártoló tagságot kéne vállalnia, nem pedig belépő tagságot, ha igazából nem érdekli az egyesületi munka.”

Az egyesület – a deklarált céloknak megfelelően – mostanában kezdett bekapcsolódni a szakmai életbe hiánypótló tudományos munkák, tájékoztatók elkészítésével, kiadásával. A szakmai érdekvédelem első munkája a közeljövőben napvilágra kerülő Logopédusok etikai kódexe.

Végezetül hadd idézzek két interjúból. Az elsőben Feketéné beszél a beszédhibások hátrányairól, és az egyesület, a klubok lehetséges eredményeiről. A második egy harmincéves dadogó fiatalemberrel, Norberttel készült interjú részlete – az elmélet a gyakorlatban.

– *Van-e hátránya a beszédhibának, és mi ez a hátrány?*

Feketéné: Én azt gondolom, feltétlenül van hátránya. A hátrányok két csoportba sorolhatóak. Az egyik az objektív hátrány, ami lecsapódik a környezetben, hogy bizonyos pályákon például kiszűrrik beszédvizsgálattal a beszédhibásokat, nem javasolják őket bizonyos pályákra stb. A hátránynak ez a kisebbik része. A nagyobbik része az, amit a beszédhibás átél és vélelmez. Azt gondolom, sokkal kevesebb a valódi hátrány, mint amennyit az emberek erre rátesznek, és mondjuk, eleve nem jelentkeznek felsőoktatási intézményekbe, vagy eleve nem teremtenek kapcsolatokat, hanem ülnek otthon, magukban. Az egyesület, részben ezen a klubon keresztül, abban tud segíteni, hogy a beszédhibás rájöjjön: nincs egyedül, és akkor már az egész beszédhiba egy kicsikét más színezetet kap. Rájön arra, hogy így is lehet élni, és sokszor minőségibb életet lehet élni, mint amilyent emberek élnek beszédhiba nélkül. Tehát, hogy föl lehet venni a kesztyűt.

– *Mióta és miért jársz ebbe a klubba?*

Norbert: A klubba úgy körülbelül február óta járok, tehát idestova három hónapja. Hát hogy miért, ez egy hosszabb kérdés. Én hároméves korom óta vagyok dadogó, aktívan. Volt egy jó periódusom, úgy tizenhattól huszonhat-huszonhét éves koromig, amikor alig-alig fordult elő, és azt mondtam, hogy jó, oké, akkor ez nekem megszűnt, ezen

túl vagyok, a viszontlátásra. No hát aztán történtek dolgok, amiktől elég súlyosan újra jelentkezett ez a hibám, és olyan mélypontra jutottam, hogy esetenként már csak írásban voltam hajlandó tárgyalni akárkivel is, mert úgy zavart, hogy én így beszélek. Egy újsághirdetésben láttam meg, hogy van egy ilyen, hogy Démoszthenész Egyesület. No, mondom, ezt megnézzük. Felvettem a kapcsolatot Máriával (Feketéné), és elhívott egy éves közgyűlésre. Ott összegyűlt sok-sok logopédus, és elmondták, hogy szegény logopédusoknak így rossz, szegény logopédusoknak úgy rossz, meg hát hogy kell a logopédusoknak vállalkozni, önállóan – na, mondtam magamnak, nekem ebből ennyi elég –, el is jöttem rögtön. Aztán addig-addig, amíg egy főiskolai felvételizáncdékhoz, amihez úgy volt, hogy kell beszédalkalmassági vizsga, ajánlották a főiskolát, és mint szakhozzáértő – Feketéné Gacsó Máriát. No, gondoltam, a kör bezárult. Aztán ő ajánlotta a klubot. No, mondom, ha itt vagyunk, menjünk el, ha egyszer elmegyek, abból még nem történik semmi. Elmentem és elcsodálkoztam. Eddig én úgy éltem meg sok ember közül, aki esetleg csúnya, szemüveges vagy kopasz, oké, de mind mondja, és csak úgy egyfolytában. Én meg nem. Tehát én voltam ott az egyedüli dadogó. Itt meg lám-lám, ő is dadog, meg ő is, meg a harmadik is. Hogy vagyunk és sokan hallgatjuk egymást, és elbeszélgetünk, és egyetértünk vagy nem értünk egyet, mikor hogy. Hogy nem vagyok egyedül, és még olyanok is vannak, akik erősebben dadognak – persze olyanok is, akik meg nem, de hát, istenem. Érdekes témák is voltak. Megbeszéltük a dadogással kapcsolatos élményeinket, sok rokon vonást találtam. És akkor azt mondtam, no, nekem itt a helyem. Azóta úgy szépen lassanként egyre beljebb folyok az egyesület életébe – én úgy érzem.

Az egyesület címe: Démoszthenész, Beszédhibások és Segítőik Országos Érdekvédelmi Egyesülete, Budapest, 1023 Rómer Flóris u. 47. Tel.: 136 93 78. Tanácsadó Irodája: 1078 Budapest, Hernád u. 42. Tel.: 351 60 08 (péntek 14–18^h).

E SZÁMUNK SZERZŐI

Csató Gyula – szociális munkás hallgató
Wesley János Főiskola

Gáthy Vera – szociológus
MTA Konfliktuskutató Intézet

Gere Ilona – szociológus
Munkaügyi Kutató Intézet

Gosztonyi Géza – szociológus
Budapesti Szociális Forrásközpont

Kanyik Csaba – szociális munkás hallgató
Wesley János Főiskola

Kertesi Gábor – közgazdász
MTA KTI

Köllő János – közgazdász
MTA KTI

Mózer Péter – szociális munkás
TECSAKŐ

Rész Levente – szociális munkás hallgató
ELTE

Széman Zsuzsa – szociológus
MTA Konfliktuskutató Intézet

Szilvási Léna – szociális munkás
ELTE
